

OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERRIJNSE TERRITORIA TUSSEN MAAS EN RIJN

DEEL II – 1288-± 1500

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. W. Jappe Alberts (voorzitter), Dr. Remigius Dieteren O.F.M.,
Dr. J. Grauwels, Dr. J. F. R. Philips, Dr. P. J. H. Ubachs, Drs. S. Vandeveld,
Dr. Mr. H. H. E. Wouters

Raad van advies

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. H. Vandermeulen (Hasselt),
Prof. Dr. G. Droège (Bonn)
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)
Prof. Dr. J. A. van Houtte (Rome)
Prof. Dr. F. Petri (Münster)
Prof. Dr. J. J. Poelhekke (Nijmegen)
Prof. Dr. M. G. Spiertz (Nijmegen)
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 234

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. M. A. W. van Oppen (voorzitter), Dr. J. C. G. M. Jansen (secretaris),
Drs. J. J. C. Huyben (penningmeester), Drs. J. H. A. E. Cornips,
Dr. G. C. P. Linssen, Drs. M. K. J. Smeets, H. J. G. Wijnands

Prof. Dr. W. Jappe Alberts

OVERZICHT VAN DE
GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERRIJNSE TERRITORIA
TUSSEN MAAS EN RIJN – Deel II
1288 – ± 1500

VAN GORCUM, ASSEN 1982

© 1982 Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm, of welk ander middel dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-gegevens

Alberts, W. Jappe

Overzicht van de geschiedenis van de Nedertijnse territoria tussen Maas en Rijn / W. Jappe
Alberts. — Assen: Van Gorcum

Dl. II: 1288-ca. 1500. — Ill. — (Maaslandse monografieën; 36)

Met samenvattingen in het Duits en Frans. — Met Index.

SISO 934.3 UDC 949.2

Trefw.: Nederland; geschiedenis; Middeleeuwen.

ISBN 90-232-1914-7 ing.

ISBN 90-232-1916-3 geb.

Inhoudsopgave

Lijst van illustraties	blz.
Voorwoord	X
Hoofdstuk I – De politieke situatie na de slag bij Woeringen – Franse en Engelse pogingen tot inmenging – Liquidatie van de eerste Limburgse Successie-oorlog – De vredesverdragen – Inmenging van de paus – De oorlog tussen Brabant en Vlaanderen om Limburg – Verpanding van Gelre – Herhaalde inmenging van de paus ten behoeve van aartsbisschop Siegfried – Bemoeienis van koning Rudolf met de landen tussen Maas en Rijn – Koning Adolf en aartsbisschop Siegfried – Koning Albrecht en aartsbisschop Wichbold – Regelingen ter bevordering van de vrede in de landen tussen Maas en Rijn – Conflict tussen koning Albrecht en aartsbisschop Wichbold over tolheffing – Conflicten tussen aartsbisschop Wichbold en Kleef, Mark en Gulik – Overlijden van aartsbisschop Wichbold	1
Hoofdstuk II – Verkiezing en benoeming van aartsbisschop Hendrik van Virneburg – Financiële situatie van aartsbisschop Hendrik – Steun van aartsbisschop Hendrik aan de Franse politiek tegen koning Albrecht – Beëindiging van de conflicten van aartsbisschop Hendrik met Gulik, Mark, Luxemburg en Kleef – Hernieuwd conflict met Gulik en Mark en met Valkenburg – Verkiezing van koning Hendrik VII – Verlening van privileges door koning Hendrik VII – Hofdag te Spiers – Beschikking van het hofgericht inzake Gelderse privileges – Onrust in de landen tussen Maas en Rijn – Vijandig optreden van Reinald van Valkenburg tegen Aken en tegen aartsbisschop Hendrik – Keizer Hendrik VII overlijdt	3
Hoofdstuk III – Troonstrijd in het Duitse Rijk – Repercussie daarvan in de landen tussen Maas en Rijn – Partijkeuze van aartsbisschop Hendrik en van de Nederrijnse dynasten – Dubbele keuze in 1314 – Conflict over het schoutambt te Aken – Geschillen tussen aartsbisschop Hendrik en graaf Engelbert van de Mark – Landvredebond in de landen tussen Maas en Rijn – Conflicten tussen aartsbisschop Hendrik en graaf Gerard van Gulik – Activiteiten van Reinald van Valkenburg – Conflict tussen aartsbisschop Hendrik en de stad Keulen – Verwerving van Hülchrath door aartsbisschop Hendrik – Huwelijk van koning Lodewijk met	21

Margaretha van Holland – Conflict tussen paus en koning Lodewijk en repercussie daarvan in de landen tussen Maas en Rijn – Mislukte Franse kandidatuur voor de Duitse kroon – Oorlog tussen Valkenburg en Brabant – Conflict tussen de aartsbisschop en de stad Keulen – Politieke positie van graaf Willem van Gulik – Bezetting van de aartsbisschoppelijke zetels in het Rijnland – Bestuur van aartsbisschop Hendrik

31

Hoofdstuk IV – Walram van Gulik, aartsbisschop van Keulen – Landvredebond van 1334 – Invloedrijke positie van graaf Willem V van Gulik – Toenadering van de Nederrijnse dynasten tot koning Lodewijk – Neutraliteitspolitiek van aartsbisschop Walram – Invloed van de Frans-Engelse tegenstelling in de landen tussen Maas en Rijn – Loonse Successie-oorlog van 1328 – „Kurverein” van Rhens – Steun van de dynasten tussen Maas en Rijn aan keizer Lodewijk – Honderdjarige oorlog – Betrekkelijke rust in de landen tussen Maas en Rijn als gevolg van de goede verstandhouding tussen graaf Willem van Gulik en zijn broeder, de aartsbisschop – Goede verhouding van de aartsbisschop met de stad Keulen – Verkiezing van Karel IV tot roomskoning met steun van aartsbisschop Walram (Rhens 1346) – Slechte financiële situatie van aartsbisschop Walram – Kroning van Karel IV – Transactie ter leniging van de financiële noden van de aartsbisschop – Overeenkomst inzake schulddelging met het Domkapittel (1344)

55

Hoofdstuk V – Karel IV en de Nederrijnse vorsten – Geschillen en conflicten in de landen tussen Maas en Rijn – Moeilijkheden in het hertogdom Gelre – De Brabantse politiek in de Landen van Overmaas – Landvredebond van 1351 – Karel IV in de landen tussen Maas en Rijn – Willem van Gennep aartsbisschop van Keulen – Zijn verhouding tot de stad Keulen – De aartsbisschop streeft naar rust en orde in de landen tussen Maas en Rijn – Financiële moeilijkheden van de aartsbisschop – Stedenverbond tegen aartsbisschop Willem van Gennep – Conflict tussen Gulik en de aartsbisschop over Zülpich – Bemoeienis van Karel IV met de oorlog tussen Frankrijk en Engeland – Reinald van Schoonvorst als bemiddelaar namens Karel IV – Bemoeienis van Karel IV met de landen tussen Maas en Rijn – Conflict over de opvolging in het graafschap Loon – Overlijden van aartsbisschop Willem van Gennep – Aartsbisschop Cuno van Trier coadjutor in Keulen – Het Domkapittel verzekert zich van invloed op het financieel beheer

71

Hoofdstuk VI – Frederik van Saarwerden aartsbisschop van Keulen – Muntregeringen – Situatie op het platteland – Moeilijkheden in Neuss en in Bonn – Weversopstand in Keulen – Landvredebond van 1375 – Conflict tussen aartsbisschop Frederik III en de stad Keulen – Wenceslas Duits koning – Conflicten in de landen tussen Maas en Rijn, tussen aartsbisschop Frederik III en Kleef en Mark – Activiteiten van aartsbisschop Frederik III ter versterking van zijn positie als landsheer en ter bestrijding van roof en geweld op het platteland – Samenwerking tussen aartsbisschop Frederik III en de stad Keulen – Stichting van de universiteit te Keulen 1388 – Val van het aristocratisch bewind in de stad Keulen 1396 – Afzetting van koning Wenceslas 1400 – Verkiezing van koning Ruprecht van de Palts – Terugtrekken van het rijksgezag in de landen tussen Maas en Rijn – Conflict tussen aartsbisschop Frederik III en de hertog van Berg – Spanningen tussen

aartsbisschop Frederik III en de graaf van Kleef – Financiële moeilijkheden van aartsbisschop Frederik III – Overlijden van koning Ruprecht, koningskeuze en pauselijk schisma – Optreden van koning Sigismund – De hertogen van Berg in de tweede helft van de 14e eeuw – Moeilijkheden over de Rijntollen te Düsseldorf en te Kaiserswerth – Conflict tussen hertog Willem van Berg en zijn zonen – Hertog Adolf van Berg volgt zijn vader in 1408 op – De graven van Kleef in de tweede helft van de 14e eeuw – Verwerving van Emmerik en de Lijmers in pandbezit – Adolf I graaf van Kleef – Conflicten tussen graaf Adolf I en aartsbisschop Frederik III – Slag bij Kleverham en vereniging van Kleef en Mark – De hertogen van Gulik in de tweede helft van de 14e eeuw – De heerlijkheid Valkenburg – Reinold van Schoonvorst – De Gelderse successie – Slag bij Baesweiler – Willem I van Gelre en Gulik en Reinoud IV van Gulik en Gelre – Het graafschap Meurs

89

Hoofdstuk VII – Verkiezing van aartsbisschop Diederik van Meurs – Koning Sigismund verleent steun aan aartsbisschop Diederik – Tegenstelling tussen aartsbisschop Diederik en hertog Adolf van Berg en de stad Keulen – Hertog Adolf van Berg maakt aanspraak op Gelre en Gulik – In Gelre volgt Arnold van Egmond op; in Gulik wordt Adolf van Berg als hertog erkend – Goede verhouding tussen koning Sigismund en aartsbisschop Diederik – Kerkpolitieke tegenstellingen; het Concilie van Bazel – Samenwerking van aartsbisschop Diederik, hertog Adolf van Berg en Gerhard van de Mark tegen hertog Adolf van Kleef – Verbond van Kleef met Gelre – Expansie- en hegemoniepolitiek van aartsbisschop Diederik – Bourgondische penetratie – Utrecht, Gelre en Kleef en de Landen van Overmaas – Bemoeienis van koning Sigismund met de Nederrijnse aangelegenheden – Overlijden van koning Sigismund; Frederik III tot Duits koning gekozen – De graven van Meurs; hun aanzienlijke positie – De heren van Heinsberg – De bezetting van de Keulse suffragaanbisdommen Utrecht en Munster

115

Hoofdstuk VIII – Kentering in de machtspositie van aartsbisschop Diederik van Meurs – Verzet in Keulen, Neuss en Soest – Soester Fehde – Overeenkomst met het Domkapittel inzake de landsheerlijke financiën (1446) – Streven naar financiële medezeggenschap van de ingezetenen in Keurkeulen – Verhouding van de aartsbisschop tot Rome – Interventie van hertog Philips van Bourgondië – Vrede van Maastricht ter beëindiging van de Soester Fehde (1449) – „Münstersche Stiftsfehde" – Walram van Meurs bisschop van Munster – Zijn overlijden in 1456 – Uitputting van de aartsbischoppelijke financiën – Erfverdrag van Keurkeulen met Berg – Einde van de Guliks-Gelderse oorlog – Moeilijkheden in Gelre – Hertogin Katharina van Gelre en de Bourgondische inmenging in Gelre – Afzetting van hertog Arnold van Gelre – De Kleefse politiek in de Gelderse aangelegenheden – Overlijden van aartsbisschop Diederik van Meurs (1463) ...

Hoofdstuk IX – Moeilijke situatie van de aartsbischoppelijke financiën – Erblandesvereniging, 1463 – Ambtsaanvaarding van aartsbisschop Ruprecht van de Palts – Oorlog tussen Keurkeulen en Kleef – Steun van hertog Jan I van Kleef aan hertog Arnold van Gelre – Strijd in Gelre – Hertog Adolf van Gelre en aartsbisschop Ruprecht verbinden zich tegen Kleef (1467) – Handelsoorlog tussen

133

Gelre en de stad Keulen – Hertog Adolf van Gelre begint zich tegen Bourgondië te verzetten – Hertog Karel de Stoute bezet Gelre (1473) – Conflicten tussen aartsbisschop Ruprecht en de Keulse standen – Conflict tussen aartsbisschop Ruprecht en de stad Neuss – Herman van Hessen gubernator van Keurkeulen – Aartsbisschop Ruprecht sluit een verbond met hertog Karel de Stoute – Mislukt onderhoud van hertog Karel de Stoute met keizer Frederik III – Beleg van Neuss (1473/4) – Hertog Karel de Stoute sneuvelt bij Nancy (1477) – Het Bourgondisch gevaar geweken – Aartsbisschop Ruprecht overlijdt; Herman van Hessen tot aartsbisschop gekozen (1480) – Moeilijkheden met Maria van Bourgondië – Huwelijk met Maximiliaan van Oostenrijk – Strijd om het bezit van Gelre – Maximiliaan krijgt steun van Kleef en Keurkeulen; bezet Gelre (1481) – „Renversement des alliances” na het overlijden van Karel de Stoute – Toenadering tussen Keurkeulen en Kleef – Verwijdering tussen Kleef en Bourgondië – Anti-Bourgondische activiteiten van hertog Jan II van Kleef in Gelre en Utrecht – Mislukking van de Kleefse expansiepogingen – Weinig gunstige positie van Vincentius van Meurs – Goede verstandhouding tussen aartsbisschop Herman van Hessen, keizer Frederik III en Maximiliaan – Verbond tussen Keurkeulen en de hertog van Berg en Gulik en de stad Keulen – Tolheffing aan de Rijn en bescherming van het Rijnverkeer

147

Hoofdstuk X – Kernpunten van het streven naar medezeggenschap van de vertegenwoordigers van de ingezetenen – De „meliores et maiores terrae” – Intrede van stedelijke vertegenwoordigers in de landsheerlijke raad – Opkomst van de beperkte landsheerlijke raad – „Enigingen” („Einigungen”) – Verzetrecht en territorialiteitsbesef – Vroegste ontwikkeling in Gelre – Verbond van 1343 – Verbond van 1418 – Controle op het landsheerlijk bestuur – Bestuursregelingen van 1436 en 1448 – Verdrag van Batenburg 1459 – Ontwikkeling in Berg – „Bergische Rechtsbuch” – Op de voorgrond treden van de ridderschap – Verpandingen van landsdomeinen – „Erblandsvereinigung” 1450 – Ontwikkeling in Gulik – Medewerking van hertogelijke ambtenaren en van ridderschap en steden – „Hoofdsteden” – Grote invloed van de Gulikse ridderschap – Ontwikkeling in Kleef trad eerst in de 15e eeuw duidelijk naar voren – Overeenkomsten van 1417 en 1418 – Geringe invloed van de steden – Invloed van de krachtige persoonlijkheid van hertog Adolf II – Ontwikkeling in Mark – Vroegste blijken van invloed van de ridderschap in het midden van de 14e eeuw – In de 15e eeuw ook invloed van de steden – Landen van Overmaas – Valkenburg – Dahlem – ’s Hertogenrade – Oorzaken van het ontbreken van invloed van de ingezetenen vóór 1387 – Ontwikkeling in Keurvorstendom Keulen – Overeenkomst van 1344 met het Domkapittel – Samenwerking van Domkapittel, edelen, ridderschap en steden in de 15e eeuw – „Erblandesvereinigung”, 1463 – Bedeheffing – „Widerstandsrecht” – „Vrije Rijksheerlijkheden” – „Unterherrschaften” – Landsheerlijke ambtenaren – Territoriale indelingen

162

Hoofdstuk XI – Verkeersgeografische situatie – Het Rijnverkeer – Het Maasverkeer – Tolheffing – Kooplieden, ambachtslieden en schippers – De wijnhandel – Joden en Lombarden – Betekenis van de stad Keulen – Keulse handelsbetrek-

kingen – De Hanze – De exportnijverheid in de steden tussen Maas en Rijn: Keulen, Aken, Maastricht, Sittard, Goch, Roermond, Düren – De steenkoolwinning – De lokale nijverheid – De agrarische activiteiten – De „allmende” en de „gemene gronden” – Akkerbouw en veeteelt – Bemesting met mergel	189
Overzicht van regerende vorsten	207
Samenvatting	212
Zusammenfassung	216
Résumé	220
Index Personarum	224
Index Locorum	229

Lijst van illustraties

Majesteitszegel van keizer Frederik III (Rijksarchief Maastricht)	12
Rijnfront van Düsseldorf 1585 (uit „Düsseldorfer Jahrbuch”, Bd. 47)	44
Grafmonument van Diederik III van Meurs, aartsbisschop van Keulen (Rheinisches Bildarchiv, Köln)	60
Panorama van de stad Keulen omstreek 1600 (Rheinisches Museum, Köln)	100
Titelblad van „Die wonderlijke oorloghen van Keyser Maximiliaen” (Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage)	122
Grafmonument van Frederik III van Meurs en van Vincentius van Meurs (Rheinisches Bildarchiv, Köln)	142
Huwelijk van aartshertog Maximiliaan met hertogin Maria van Bourgondië (uit „Die wonderlijke oorloghen van Keyser Maximiliaen”)	172
Aartshertog Maximiliaan en hertogin Maria van Bourgondië op reis naar Gelre (1480/81) (uit „Die wonderlijke oorloghen van Keyser Maximiliaen”)	194
„Kaart van het wereldlijk gebied van de aartsbisschop van Keulen (Keurkeulen), 16e eeuw; auctore Joh. Gigante”.	198/199
Aartshertog Maximiliaan trekt ten strijde (uit „Die wonderlijke oorloghen van Keyser Maximiliaen”)	202

Voorwoord

In een recente publicatie betreffende „Kurkölnische Klagen gegen Jülich, 1357-1361”, formuleert W. Janssen, directeur van het Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf, een geclausuleerde vermaning „zu methodischen Vorsicht bei dem Versuch mit Hilfe einer Reihe von Urkundentexten vergangene politische Situationen zu rekonstruieren”. Hij doet dit naar aanleiding van de vondst van een geschrift, waarin klachten van de Keulse aartsbisschop Willem van Gennep over hertog Willem I van Gulik zijn opgesomd, terwijl het volgens de tot nu toe bekende oorkonden tussen beide vorsten pais en vree was, zodat de gedachte zou kunnen opkomen om ietwat aarzelend te staan tegenover het hier aangeduide gebruik van oorkondenteksten en om in ieder geval daarmee de uiterste voorzichtigheid te betrachten. Maar de clause, die de Düsseldorfse staatsarchivaris met betrekking tot het onderhavige geschrift aan die vermaning toevoegt, geeft toch weer enige moed om – zij het uiteraard met ook vóórdien aangewende voorzichtigheid – oorkondenteksten aan de beschrijving van politieke gebeurtenissen en toestanden ten grondslag te leggen. In vele gevallen kan men ook niet veel anders doen omdat andere bronnen òf ontbreken, òf slechts in geringe mate gegevens bevatten, òf notoir onbetrouwbaar en onvolledig zijn. Daarbij komt dan nog dat op historisch onderzoek berustende literatuur niet zelden ontbreekt of slechts een fragmentarisch inzicht verschaft.

Aldus is grosso modo de situatie met betrekking tot de Middeleeuwse geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn. Bij het historisch onderzoek betreffende deze geschiedenis en het vastleggen

van de resultaten daarvan zullen de beschikbare oorkondenteksten onmisbaar zijn en zal – in overeenstemming met de boven aangehaalde formule – een kritisch en voorzichtig gebruik daarvan geoorloofd zijn, uiteraard met het risico, dat nieuw onderzoek problemen kan doen rijzen en het beeld zelfs ingrijpend kan wijzigen.

Veelal is het dan zó, dat de resultaten van het nieuwe onderzoek in overeenstemming gebracht met en ingepast kunnen worden in de reeds eerder gegeven voorstelling en het inzicht daarin verdiepen, of dat nieuwe, dan wel reeds bekende doch onvoldoende in beschouwing genomen onderzoekingen een andere voorstelling opleveren.

Voor een overzicht van de historische gebeurtenissen en toestanden in een bepaald gebied gedurende een zekere periode, zoals dat hier over het tijdvak van 1288 tot $\pm$ 1500 en in het voorafgaande deel van dit „Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn over de periode 800-1288” gegeven is, geldt dan, dat – met inachtneming van de voormelde voorzichtigheid – het gebruik van oorkondenteksten verantwoord genoemd mag worden.

Daarnaast is niet alleen getracht om gebruik te maken van andere bronnen, maar ook om met de literatuur rekening te houden of daarnaar te verwijzen en in de noten te vermelden. Uiteraard zou dit „Overzicht” uitvoeriger gemaakt en op verscheidene punten aangevuld kunnen worden. Zonder twijfel zal dit in ruime mate geschieden in het in voorbereiding zijnde eerste deel (Middelleeuwen) van de driedelige „Rheinische Geschichte”, uitgegeven door F. Petri en G. Droege, waarvan reeds een gedeelte verschenen is, en dat niet alleen het in dit „Overzicht” behandelde gebied, maar ook het ten zuiden daarvan gelegen deel van het Rijnland behandelt.

Prof. Dr. Petri ben ik erkentelijk voor zijn adviezen en raadgevingen, die mij ook in staat gesteld hebben de verwijzingen naar de literatuur aan te vullen. Eveneens ben ik dank verschuldigd aan Dr. A. Alberts, die het Franse Résumé schreef en aan Dr. Mr. H. H. E. Wouters, die zich bereid verklaarde de kopij nog eens door te lezen, wat in verscheidene gevallen tot verbetering van de formuleringen geleid heeft. Mevrouw M. Mommers en mejuffrouw E. Schilder hebben mij voortreffelijk geholpen bij het persklaar maken van de kopij, waarvoor ik hen gaarne dank zeg.

W. Jappe Alberts

HOOFDSTUK I

De politieke situatie na de slag bij Woeringen – Franse en Engelse pogingen tot inmenging – Liquidatie van de eerste Limburgse Successie-oorlog – De vredesverdragen – Inmenging van de paus – De oorlog tussen Brabant en Vlaanderen om Limburg – Verpanding van Gelre – Herhaalde inmenging van de paus ten behoeve van aartsbisschop Siegfried – Bemoeienis van koning Rudolf met de landen tussen Maas en Rijn – Koning Adolf en aartsbisschop Siegfried – Koning Albrecht en aartsbisschop Wicbold – Regelingen ter bevordering van de vrede in de landen tussen Maas en Rijn – Conflict tussen koning Albrecht en aartsbisschop Wicbold over tolheffing – Conflicten tussen aartsbisschop Wicbold en Kleef, Mark en Gulik – Overlijden van aartsbisschop Wicbold.

De jaren na 1288 waren voor de streken tussen Maas en Rijn roerige en onrustige jaren. In de kwart eeuw na de slag bij Woeringen moesten niet slechts de daardoor veroorzaakte machtsverschuivingen gerealiseerd worden, maar moest ook het hoofd geboden worden aan veelvuldige bestuurswisselingen in het rijk, die hun weerslag vonden in de „terra Coloniensis” en in de wereldlijke territoria. Niet minder dan zes Duitse koningen hebben in deze jaren het bestuur in het rijk gevoerd of trachten te voeren: Rudolf van Habsburg, Adolf van Nassau, Albrecht I van Oostenrijk, Hendrik VII van Luxemburg, Frederik van Oostenrijk en Lodewijk van Beieren, die allen in meerdere of mindere mate, met meer of minder succes, er naar streefden hun invloed in de streken tussen Maas en Rijn te doen gelden.

Daarbij kwamen nog de wisselingen in het bestuur van het aartsbisdom Keulen, waar Siegfried van Westenburg, Wicbold van Holte en Hendrik van Virneburg elkander opvolgden.

Het een en het ander ging gepaard met pauselijke inmenging in de Nederrijnse aangelegenheden en met het doorwerken van de Frans-Engelse tegenstelling in Noordwest-Europa.

De voor aartsbisschop Siegfried van Westenburg en zijn bondgenoten zo ongelukkig verlopen slag bij Woeringen op 5 juni 1288 veroorzaakte belangrijke wijzigingen in de politieke verhoudingen en in de territoriale situatie in de streken tussen Maas en Rijn. De machtsontplooiing van de wereldlijke vorsten en dynasten, die aan de zijde van de hertog van Brabant aan de oorlog hadden deelgenomen, en van de stad Keulen, die reeds vóór 1288 een aanvang genomen had, werd voortge-

zet en maakte een einde aan de hegemonie van de aartsbisschop van Keulen. Deze moest zich voorlopig beperken tot het streven de hem na Woeringen gebleven positie te handhaven; hij had hierbij rekening te houden met een nieuwe situatie, namelijk dat de hertog van Brabant nu definitief zijn plaats had ingenomen onder de vorsten tussen Maas en Rijn.

Het was in de eerste plaats de aartsbisschop van Keulen, die de lasten van de verloren strijd te dragen kreeg. Maar ook graaf Reinald I van Gelre, wiens poging om door de verwerving van het hertogdom Limburg zijn invloed in de landen tussen Maas en Rijn uit te breiden de aanleiding tot de oorlog was geweest, moest ervaren, dat de verloren oorlog een ernstige verzwakking van zijn positie meebracht. Ook de overige bondgenoten van de aartsbisschop leden aanzienlijke verliezen. Een belangrijk gevolg van de oorlog om het hertogdom Limburg, of eigenlijk van de onderhandelingen, die tenslotte tot vrede en verzoening moesten leiden, was de voorzichtige poging van de Franse koning, Philips IV de Schone, om zich met de aangelegenheden in de landen tussen Maas en Rijn te bemoeien door als bemiddelaar tussen Brabant en Gelre op te treden nadat een poging daartoe van de bisschop van Kamerijk was mislukt.

Omdat deze poging samenviel met Engelse belangstelling voor deze streken en met een verscherping van de Engels-Franse tegenstellingen, betekende deze poging ook het begin van een periode waarin deze tegenstellingen zich in de Nederrijnse territoria deden gelden.¹ Daarbij was ook aartsbisschop Siegfried van Westerburch betrokken. Op 10 augustus 1294 sloot hij als gevolmachtigde van koning Adolf van Nassau een tegen koning Philips IV de Schone gerichte overeenkomst van bijstand met koning Eduard I van Engeland.² Van de relaties van Eduard I met de aartsbisschop van Keulen blijkt uit een aan deze gerichte brief van de Engelse koning van 28 april 1295 inzake een samenkomst van koning Eduard met koning Adolf.³

Intussen was ook de afwikkeling van de Limburgse Successie-oorlogen in volle gang. Op 19 mei 1289 sloot aartsbisschop Siegfried, die zich op dat tijdstip nog in gevangenschap bij de graaf van Gulik in de burcht Nideggen bevond, een viertal verdragen met de belangrijkste figuren

onder zijn vijanden, namelijk met graaf Adolf van Berg en diens broeder, Hendrik van Windeck, met Walram, graaf van Gulik, met Gerard, graaf van Mark en Otto, graaf van Waldeck, en met hertog Jan I van Brabant.⁴ Deze verdragen bevatten een regeling van de aanspraken, die genoemde heren deden gelden tegen de aartsbisschop en de „terra Coloniensis”; de tot stand gekomen regelingen hadden de bedoeling de door de Limburgse Successie-oorlogen veroorzaakte machtsverschuivingen te consolideren.

In het vredesverdrag met Adolf van Berg en Hendrik van Windeck werd allereerst bepaald, dat de aartsbisschop aan de graaf van Berg zou betalen een som van 12.000 mark, de eerste 1.000 mark binnen drie maanden nadat de aartsbisschop uit zijn gevangenschap bevrijd zou zijn;⁵ voorts werden zekerheden verstrekt omtrent de betaling van de aan de graaf van Berg verschuldigde sommen gelds. Het verdrag bevatte eveneens een regeling van de positie van de graaf van Berg in Deutz. Ook werd overeengekomen, dat de aartsbisschop de leengoederen, die de hertog van Limburg van de Keulse Kerk in leen gehouden had, ter beschikking van de graaf van Berg zou doen komen, behoudens de rechten van graaf Reinald I van Gelre op Wassenberg. Verder belooft de aartsbisschop, dat hij aan een aantal met name genoemde Nederrijnse heren geen steun zal verlenen tegen Adolf van Berg en diens broeder, Hendrik van Windeck, en hun bondgenoten, eveneens met name genoemd. Verdere bepalingen luiden, dat de aartsbisschop langs de Rijn aan beide oevers geen versterkingen en burchten zal doen oprichten zonder toestemming van de graaf van Berg. Tenslotte houdt het verdrag beperkingen in van de geestelijke rechtspraak, onder meer in die zin, dat aartsbisschoppen, officialen en aartsdiakenen geen civiele zaken tussen onderdanen van de graaf van Berg in behandeling zullen nemen.

Van 19 mei 1289 dateert ook de oorkonde waarin aartsbisschop Siegfried zich met graaf Walram van Gulik verzoent.⁶ Walram was een jongere zoon van graaf Willem IV van Gulik, die in 1278 in Aken in de strijd tegen de burgers van die stad gesneuveld was, evenals zijn oudste zoon Willem. De weduwe van Willem IV voerde toen het bestuur over het graafschap omdat de beide andere zonen van Willem IV, Walram en Gerard, het niet eens konden worden over de opvolging en Walram als proost van Aken tot de geestelijke stand behoorde. De beide zonen

van Willem van Gulik, de oudste zoon van Willem IV, waren nog minderjarig. In 1284 nam Walram de regering op zich; hij trad uit de geestelijke stand en wordt sedert 1289 als graaf van Gulik vermeld. Hij was het ook, die met aartsbisschop Siegfried het verdrag van 19 mei 1289 sloot. In dit verdrag werd bepaald, dat Walram – zolang de hier na te vermelden oorlog tussen Jan I van Brabant en Gwijde van Vlaanderen⁷ voortduurde – Zülpich zou overgeven aan eerstgenoemde en aan de graaf van Berg, die aanstonds na het einde van deze oorlog tesamen met twee Keulse prelaten een scheidsrechterlijke uitspraak zouden doen omtrent de wederzijdse rechten van aartsbisschop en graaf op Zülpich; wanneer geen overeenstemming bereikt werd, zou Zülpich aan graaf Walram teruggegeven worden.

De derde oorkonde van 19 mei 1289 heeft betrekking op de verzoening van aartsbisschop Siegfried met de graven Everhard van de Mark en Otto van Waldeck.⁸ Dit verdrag brengt beide partijen terug tot de bezitssituatie van vóór de oorlog en bevat voorts de bepaling, dat de aartsbisschop generlei burcht of versterking zal doen bouwen of aanleggen in het gebied van de graaf van de Mark („in terra et dominio comitis de Marka”) en dat de graaf dit niet zal doen in het gebied van de aartsbisschop („in terra et dominio nostro et ecclesiae Coloniensis”).

De vierde oorkonde van 19 mei 1289⁹ betreft de vrede tussen aartsbisschop Siegfried en hertog Jan I van Brabant. Eerstgenoemde verplichtte zich gedurende de oorlog, die op dat moment gevoerd werd tussen hertog Jan I en graaf Gwijde van Vlaanderen, geen hulp te verschaffen aan laatstgenoemde en diens bondgenoten en verstrekte de hertog waarborgen voor de nakoming van deze verplichting. Tot de bondgenoten van graaf Gwijde behoorde ook Walram van Valkenburg. Voorts stond de aartsbisschop bij dit vredesverdrag Kerpen en Lommersum af aan de hertog van Brabant, met vergunning in Kerpen de verwoeste burcht te doen herbouwen. Geschillen met betrekking tot Kerpen en Lommersum zouden door arbitrage worden opgelost.

Op 18 juni 1289 verzoende de aartsbisschop zich met de stad Keulen.¹⁰ Deze verzoening werd gecompleteerd door een arbitrale uitspraak van graaf Adolf van Berg, waarbij de stad Keulen ontlast werd van de aanspraken van de kerkvorst wegens door de Keulenaren geconfisceerde aartsbisschoppelijke goederen en rechten binnen de stad.¹¹

Nadat deze verdragen waren afgesloten, werd aartsbisschop Siegfried uit de gevangenschap ontslagen op 6 juli 1289; geschillen over enkele nadere eisen van de overwinnaars hadden zijn vrijlating nog vertraagd.¹² Op 28 augustus bevond de aartsbisschop zich in Brühl. Daarna is hij nog verscheidene malen in Keulen geweest,¹³ maar sinds einde 1289 werden zijn bezoeken aan die stad zeldzaam. Meestal hield hij zich – wanneer hij niet op reis was – op in Bonn, Brühl en Neuss. In Keulen vertoefde hij onder meer op 29 december 1302, toen hij aan de Keulse Joden een privilege verleende, waarin hij hen tegen eenmalige betaling van 1.200 mark en jaarlijkse betalingen van 60 mark bescherming verschafte voor een termijn van negen jaren.¹⁴ Ook van 5 tot 7 februari 1303 hield de aartsbisschop nog verblijf in de stad.¹⁵

Op 5 augustus 1289 mengde paus Nicolaas IV (1288-1292) zich in de moeilijkheden, die de liquidatie van de gevolgen van de slag bij Woeringen had teweeggebracht, door aan de graven van Gulik en van Berg bevel te geven om de in de slag gemaakte gevangenen, en in het bijzonder aartsbisschop Siegfried, onmiddellijk in vrijheid te stellen, op straffe van excommunicatie.¹⁶ Op 9 augustus 1289 liet de paus een overeenkomstig bevel aan de stad Keulen toekomen, en op dezelfde dag richtte hij zich inzake deze aangelegenheid tot hertog Jan I van Brabant.¹⁷ Op 5 augustus gaf de paus aan de aartsbisschop van Trier opdracht om het mogelijke en nodige te verrichten teneinde de invrijheidstelling van aartsbisschop Siegfried te bewerkstelligen.¹⁸ Dat deze pauselijke bevelen gegeven werden toen aartsbisschop Siegfried reeds uit gevangenschap ontslagen was, is ietwat opvallend, maar kan vermoedelijk verklaard worden door de omstandigheid, dat de tijding van zijn vrijlating Rome op 9 augustus 1289 nog niet bereikt had. In de pauselijke brieven wordt ook hertog Jan I van Brabant genoemd als één van de boosdoeners („per impietatis filios, inequitatis alumpnos”) tegen wie de pauselijke opdracht gericht is.

Met de voormelde verdragen van 19 mei en 18 juni 1289, de vrijlating van de aartsbisschop en van de overige gevangenen en met de op 15 oktober 1289 gesloten, door koning Philips IV van Frankrijk bemiddelde vrede tussen Brabant en Gelre¹⁹ was de vrede in de landen tussen Maas en Rijn, afgezien van enkele conflicten over de uitvoering van de

verdragen en de afdoening van daarmede verband houdende arbitrale uitspraken, in hoofdzaak hersteld. Maar de oorlog om het bezit van het hertogdom Limburg duurde nog voort, namelijk in Limburg, in het Land van Valkenburg en in Brabant, en met een nieuwe pretendent: de graaf van Vlaanderen.²⁰

Deze oorlog was ontstaan doordat de beide Luxemburgse broeders, Hendrik en Walram, die de aanspraken op het hertogdom Limburg van Reinald I van Gelre hadden gekocht, in de slag bij Woeringen gesneuveld waren. Dientengevolge deed graaf Gwijde van Vlaanderen op grond van familierelaties met de Luxemburgers deze aanspraken gelden tegenover hertog Jan I van Brabant. Het ging in deze strijd dus niet – zoals het vredesverdrag tussen aartsbisschop Siegfried en Jan I van Brabant van 19 mei 1289 het doet voorkomen – om de graaf van Gelre („propter comitem Gelrie”), maar om de Luxemburgse erfenis, waar de Gelderse graaf, die zijn aanspraken op Limburg aan Hendrik en Walram van Luxemburg verkocht had, buiten stond. Van rechten van de Gelderse graaf in deze zaak zou alleen nog sprake kunnen zijn omdat niet blijkt, dat hem de koopprijs betaald was. Alleen voor zover graaf Reinald I om deze reden nog rechten kon doen gelden, kon in de reeds vermelde arbitrale uitspraak van Philips IV de Schone van 15 oktober 1289 en in de daarbij behorende brief van de Gelderse graaf sprake zijn van diens afstand van het hertogdom Limburg en van de daarbij behorende heerlijkheid Wassenberg aan de hertog van Brabant.²¹

De tot in oktober 1289 voortdurende oorlog tussen hertog Jan I van Brabant en graaf Gwijde van Vlaanderen is als een tweede Limburgse Successie-oorlog te beschouwen. De Brabantse hertog had alle reden zich tegen de graaf van Vlaanderen te verzetten want Gwijde was tevens markgraaf van Namen en zijn zoon Jan was bisschop van Luik. In de herfst van 1288 verwoestte en plunderde Walram van Valkenburg, bondgenoot van graaf Gwijde, het platteland van Brabant, terwijl hertog Jan I tevergeefs het kasteel van Valkenburg belegerde. Wél slaagde de hertog er in 's Hertogenrade en Limburg aan de Vesder, die door Walram van Valkenburg ten behoeve van de Vlaamse graaf bezet werden gehouden, te veroveren. De krijgsbedrijven werden in het jaar 1289 beëindigd. Het hertogdom Limburg kwam nu definitief in het bezit van de hertog van Brabant.

Met de hiervóór vermelde arbitrale uitspraak van Philips IV de

Schone waren de moeilijkheden voor graaf Reinald I van Gelre niet uit de wereld, want in die uitspraak was mede bepaald, dat de Gelderse graaf aan de hertog van Brabant een aanzienlijk losgeld moest betalen om uit gevangenschap ontslagen te worden. Uiteraard leverde de betaling van dit losgeld de grootste moeilijkheden op, temeer omdat de graaf, behalve dit losgeld, ook nog andere, aanzienlijke schulden als gevolg van de verloren oorlog moest voldoen, zoals bij voorbeeld een bedrag van 2.400 Keulse mark aan Diederik Loef van Kleef, een broeder van graaf Diederik VII van Kleef, als vergoeding voor diens verliezen in de slag bij Woeringen, waarin hij aan de Gelderse zijde streed.²² Voor de betaling van het in de uitspraak van Philips IV de Schone vastgestelde losgeld aan de hertog van Brabant bood graaf Gwijde van Vlaanderen zijn hulp aan. Maar het was wél dure hulp, want graaf Reinald moest zijn gehele graafschap Gelre als zekerheid voor de terugbetaling van het losgeld in pand geven.²³ Uit die verpanding sproten niet alleen tal van interne moeilijkheden voort, maar ook aanleidingen voor de Franse koning zich bij over de pandschap gerezen geschillen en de afwikkeling daarvan in de Gelderse aangelegenheden te mengen. Deze bemoeiingen vormden de ouverture van de op de Nederrijnse territoria gerichte Franse politiek, waarvan in de geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn in de volgende eeuwen herhaaldelijk sprake zal zijn. Deze politiek werd tegengewerkt door de Engelse politiek, die op Noordwest-Europa georiënteerd was. De daaruit voortvloeiende tegenstellingen werkten door in de territoriale politiek van de Nederrijnse vorsten.

Met de in augustus 1289 gegeven opdrachten van paus Nicolaas IV was diens inmenging in de politieke aangelegenheden van die dagen aan de Nederrijn niet ten einde. Op 18 januari 1290 ontbond hij aartsbisschop Siegfried van de eden en beloften die deze ter herkrijging van zijn vrijheid had afgelegd.²⁴ Deze ontheffing strekte zich ook uit tot de bondgenoten van de aartsbisschop en zijn borgen. Tevens gaf de paus aan de aartsbisschoppen van Trier en van Mainz opdracht om de bezittingen van de Keulse Kerk, die gedurende de gevangenschap van aartsbisschop Siegfried door zijn tegenstanders in beslag waren genomen, wederom in het rechtmatig bezit van de Keulse Kerk te brengen en burchten, die ten nadele van de Kerk waren gebouwd, te vernietigen.²⁵ Deze maatregelen waren in het bijzonder gericht tegen Walram

van Gulik, Adolf van Berg, en tegen de stad Keulen wier burgers bijzonder gebeten waren op hun aartsbisschop; zij hadden – naar één van de getuigen tijdens het door de aartsbisschoppen van Trier en Mainz ingestelde onderzoek naar de gebeurtenissen vóór en na Woeringen verklaarde – de hertog van Brabant en de overige heren tegen aartsbisschop Siegfried opgestookt.²⁶ Op 31 januari 1290 herhaalde de paus zijn bevel aan Walram van Gulik om aan aartsbisschop Siegfried en aan de Keulse Kerk al hun ontnomen goederen terug te geven.²⁷ Wat hiervan terecht gekomen is, blijft onzeker, maar vast staat, dat over de voogdij van het belangrijke Zülpich, die krachtens overeenkomst van 14 oktober 1279²⁸ aan de aartsbisschop teruggegeven was, nog moeilijkheden bleven bestaan. Op 29 maart 1291 kwam een nieuwe regeling tot stand tussen de aartsbisschop en graaf Walram van Gulik waarbij de voogdij van Zülpich aan de graaf van Gulik werd teruggegeven, en de voogdij van Vilich (bij Bonn) aan de aartsbisschop werd toegekend.²⁹ Bovendien werd tussen hen een bondgenootschap gesloten. De overeenkomst is mogelijk afgesloten als gevolg van het dreigement van de aartsbisschoppen van Trier en van Mainz, dat zij de graaf in de kerkelijke ban zouden slaan als hij Zülpich niet aan de aartsbisschop van Keulen teruggaf.³⁰ De uitvoering van de overeenkomst van 29 maart 1291 liet nog op zich wachten: eerst op 23 augustus 1291 droeg Walram de voogdij van Vilich over.³¹

Intussen was koning Rudolf druk doende zich met de Nederrijnse aangelegenheden te bemoeien. Hij had zich weliswaar buiten de Limburgse Successie-oorlogen gehouden, maar dit belette hem niet om toenaderingspogingen van graaf Reinald I van Gelre welwillend tegemoet te treden. Deze pogingen vielen samen met het verstevigen van de relaties tussen koning Rudolf en de graaf van Kleef. Op 13 januari 1290³² bevestigde de koning graaf Diederik van Kleef, die zich – niettegenstaande zijn aansluiting bij de anti-Gelderse partij – in de slag bij Woeringen afzijdig gehouden had, in het bezit van diens rijkslenen en in het bijzonder van de Rijntol in Burik. Kort daarna (21 januari 1290) gaf de koning aan graaf Diederik de steden Nijmegen, Duisburg en Deventer in beheer.³³

Op 18 februari 1290 bevestigde de koning de privileges van Duisburg en op 5 juli 1290 gaf hij deze stad in pand aan graaf Diederik van

Kleef.³⁴ Deze beslissingen, die nu niet direct van een goede verhouding van de koning tot Reinald I van Gelre getuigen, worden echter reeds in de maanden mei en juni 1290 gevolgd door de reeds vermelde toenadering tussen de koning en graaf Reinald. Laatstgenoemde verbleef in juni 1290 aan het koninklijk hof en verwierf spoedig daarna gunsten van koning Rudolf, om te beginnen de verlening van het rijksstadhouderschap van Friesland op 29 juli 1290.³⁵ De toenadering tussen de koning en Reinald I moet haar verklaring vinden in de poging van koning Rudolf om de Gelderse graaf te onttrekken aan de Franse invloeden, waarin deze, als gevolg van de afwikkeling van de nederlaag bij Woeringen, terecht gekomen was; deze politiek was in overeenstemming met de tegen Frankrijk gerichte Duits-Engelse politiek die zich ook in de streken tussen Maas en Rijn deed gelden. Noch de toenaderingspogingen tot graaf Reinald van Gelre, noch de zojuist genoemde Duits-Engelse politiek hebben voor de gebeurtenissen in deze streken gevolg gehad. Koning Rudolf overleed op 15 juli 1291 in Spiers en daarmee brak in het Duitse rijk wederom een troonstrijd uit, die in de landen tussen Maas en Rijn een duidelijke repercussie vond. De aartsbisschoppen van Keulen, Mainz en Trier stelden Adolf, graaf van Nassau, kandidaat en dreven diens verkiezing door, omdat zij – zoals Karl Lamprecht het uitdrukte – dan „het Rijk het beste konden plunderen”.³⁶ Op 5 mei 1292 werd Adolf van Nassau tot Duits koning gekozen³⁷ en op 24 juni daaraanvolgende te Aken door aartsbisschop Siegfried gekroond.³⁸ Daarna verbleef de koning tot in oktober 1292 te Keulen. De koningskeuze en de kroning kwamen niet tot stand zonder omvangrijke offers van rijksgoederen en rijksrechten aan aartsbisschop Siegfried van Keulen,³⁹ die hierdoor zijn positie tegenover zijn wereldlijke concurrenten aan de Nederrijn: Gulik, Berg, Kleef en Mark, versterkte. „Het Rijk was” – zoals Theodor Lindner het formuleerde – „een dependance van de Keulse Kerk geworden”.⁴⁰ De koning beloofde de aartsbisschop, dat hij hem alle mogelijke steun zou verlenen om in de benarde situatie, waarin het aartsbisschoppelijk gebied tengevolge van de oorlog was geraakt, te voorzien.⁴¹ Hij verpandde aan de aartsbisschop belangrijke rijksgoederen, onder meer in Dortmund, Duisburg en Sinzig en bovendien burcht en tol te Kaiserswerth.⁴² Ook werden aan de aartsbisschop nog belangrijke sommen gelds toegezegd, ten dele ter vergoeding van door hem gemaakte kosten.

Majesteitszegel Keizer Frederik III
a. Voorzijde; b. Keerzijde
(Origineel: Rijksarchief Maastricht;
foto: G. Steijn)

a. Voorzijde

b. Keerzijde

Het prijsgeven van rijksrechten verzwakte het rijksgezag in de territoria tussen Maas en Rijn en daarin bracht de verlenging van de Mainzer Landvrede van 1287 geen verandering. De bescherming en handhaving van de Landvrede werd op 18 november 1292 aan hertog Jan I van Brabant opgedragen als uitvloeisel van een poging om de Keuls-Brabantse tegenstellingen te gebruiken om de invloed van het rijksgezag te versterken. Maar deze poging, die uiteraard gepaard ging met verlening van rijksrechten aan de Brabantse hertog, mislukte, onder meer door de toenadering van Brabant tot de aartsbisschop. In een conflict tussen hertog Jan II van Brabant (1294-1312) en aartsbisschop Siegfried, vermeld in een oorkonde van 16 oktober 1296, werd bemiddeld door Godfried van Brabant, de broeder van Jan II.⁴³ Aan die vredestelling werkte ook graaf Walram van Gulik mede, die blijkens een oorkonde van 13 juni 1297⁴⁴ met betrekking tot de Gulikse positie in Aken in die jaren relaties met koning Adolf onderhield; deze relaties dienden om rijksrechten in handen te krijgen.

Rustig was het in geen deelen in de landen tussen Maas en Rijn. Walram van Valkenburg, de eeuwige onruststoker, belegerde, tesamen met graaf Arnold V van Loon (1279-1323), de burcht Born (april 1294).⁴⁵ Het ging daarbij om een conflict met Reinald I van Gelre wegens een vordering, die Walram van Valkenburg had op Reinald I uit hoofde van in de Limburgse Successie-oorlog geleden schade en gemaakte kosten. Van het koninklijk bevel om het beleg op te breken, trokken de belegeraars zich niets aan.⁴⁶ Ook ontstond er een geschil tussen aartsbisschop Siegfried en Everhard van de Mark over de voogdij van de abdij Essen. Dit conflict werd door arbitrage beëindigd (28 juli 1295).⁴⁷ Tussen de aartsbisschop en de stad Keulen rezen eveneens conflicten.⁴⁸

Op 7 april 1297 overleed aartsbisschop Siegfried;⁴⁹ de Domdeken Wicbold ten Holte werd op 3 mei 1297 tot zijn opvolger verkozen.⁵⁰ De verkiezing werd bijgewoond door koning Adolf en de graven van Gulik en van de Mark. De nieuwe aartsbisschop sloot vrede met de stad Keulen (maart 1298).⁵¹

Op 2 juli 1298 sneuvelde koning Adolf van Nassau in de strijd tegen Albrecht van Oostenrijk, die zich aan het hoofd van een opstand tegen koning Adolf gesteld had. Nog in dezelfde maand – op 27 juli 1298 – werd Albrecht van Oostenrijk in Frankfurt tot Duits koning gekozen;

de kroning vond plaats in Aken.⁵² Bij deze gelegenheid bevestigde de koning de privileges van de kroningsstad. Wederom wist de aartsbisschop van Keulen voor zijn medewerking aan de verkiezing en aan de kroning voordelen te bedingen, waartoe onder meer behoorden herhalingen en bevestigingen van reeds door koning Adolf verleende concessies,⁵³ waarvan de nakoming wederom conflicten in de streken tussen Maas en Rijn deed rijzen. De burcht te Kaiserswerth, die aan aartsbisschop Wicbold was toegezegd, werd door diens vijanden bezet gehouden.⁵⁴ Op verzoek van koning Albrecht verleenden de graven van Gelre, van Kleef en van Berg hun medewerking bij de ontruiming.⁵⁵ Voor de verovering van de burcht verpandde de aartsbisschop zelfs een van het Domkapittel geleend beeld van O.L.Vrouwe.⁵⁶ Met koning Albrecht handhaaft de aartsbisschop in deze jaren een goede verhouding, zoals blijkt uit de herhaalde verzekeringen van de koning, dat hij de aartsbisschop zal beschermen;⁵⁷ ook daarvoor riep hij de hulp in van de graven van Gelre, van Kleef en van Berg, aan wie hij verschillende voorrechten verleende.⁵⁸ Voor Reinald I van Gelre treedt de koning in 1298 op als borg voor diens schuld aan graaf Gwijde van Vlaanderen.⁵⁹ Zijnerzijds blijkt de aartsbisschop doende te zijn geschillen en aanspraken te regelen, die tot een conflict zouden kunnen leiden. Zo treft hij regelingen met graaf Gerard van Gulik, die zijn in 1297 overleden broeder Walram was opgevolgd (1297-1328), over de burcht Liedberg (Kreis Mönchengladbach),⁶⁰ met Reinald van Valkenburg over diens verliezen bij Woeringen⁶¹ en met de graaf van de Mark over diverse leengoederen.⁶² Ook verschillende wereldlijke dynasten beijveren zich voor de vrede. Graaf Reinald I van Gelre vernieuwt zijn verbond met de stad Keulen en verklaart, dat zijn achterstallige vorderingen op de stad voldaan zijn.⁶³ Met hertog Jan II van Brabant (1294-1312) sluit aartsbisschop Wicbold „ter bestrijding van de vredeloosheid in hun territoria” een landvredeverbond, waarbij zij overeenkomen toekomstige geschillen en ook het bestaande geschil tussen de aartsbisschop en graaf Gerard van Gulik door arbiters te doen regelen (14 augustus 1300).⁶⁴ Op 1 december 1300 doen Walram van Monschau en Valkenburg en Jan van Kuik uitspraak in het laatstgenoemde geschil.⁶⁵ Zij regelen daarbij de wederkerige geldvorderingen en stellen zekerheden vast met betrekking tot de rechten van de graaf van Gulik op het pandbezit van Zülpich, en voorts wordt de aartsbisschop in zijn bezit van de burcht

Liedberg bevestigd.⁶⁶ Dezelfde arbiters doen ook uitspraak in de geschillen tussen de aartsbisschop en Everhard van de Mark.⁶⁷

Maar deze regelingen, die de vrede in de streken tussen Maas en Rijn moesten bevorderen, voerden slechts ten dele tot het beoogde doel, omdat de goede verhouding van koning Albrecht tot de aartsbisschop van Keulen al spoedig verstoord werd. De nieuwe koning, die de regeringsperiode van zijn voorganger, Adolf van Nassau, als een soort van interregnum beschouwde en daarmee de keurvorsten tegen de haren instreek,⁶⁸ keerde zich al spoedig af van de geestelijke keurvorsten, aan wie hij zijn verkiezing te danken had. Hij trad op als de verdediger van de belangen van de steden aan de Rijn, die van de onbeheerste tolheffing, vooral van de aartsbisschoppen, ernstig te lijden hadden. Nog in april 1299 nam koning Albrecht aartsbisschop Wicbold in zijn bijzondere bescherming,⁶⁹ maar in december 1299 begint zich een kentering in de goede verhouding af te tekenen. Uit een verklaring van aartsbisschop Wicbold van 5 december 1299 blijkt, dat hij zich met de aartsbisschop van Mainz verbindt om zich tegen de Fransgezinde politiek van koning Albrecht te verzetten.⁷⁰ Maar de eigenlijke oorzaak van de verwijdering en van de daarop volgende strijd vormen de voornemens van de koning om de overmatige tolheffing van de aartsbisschoppen op de Rijn te lijf te gaan. Op 6 februari 1301 machtigt koning Albrecht de Keulse burgers tot openlijk verzet tegen de aartsbisschoppelijke tolbeambten.⁷¹ Bovendien ontbood hij de aartsbisschoppen aan zijn hof om zich voor de exorbitante tolheffing te verantwoorden. Zij gaven geen gehoor aan de uitnodiging, evenmin als paus Bonifacius VIII (1294-1303) inging op het verzoek van de Keulse burgers om aan de uitbuiting en afpersing door de aartsbisschop van Keulen een einde te maken.⁷² Op 7 mei 1301 hief koning Albrecht de meeste tolleren op de Rijn op en verleende hij aan de steden, onder meer aan Keulen, machtiging de heffing daarvan met geweld te verhinderen.⁷³ Daarmede was de zaak niet afgedaan, want de tolkwesties hadden tegen het einde van 1300 tot een duidelijke breuk van de aartsbisschoppen met koning Albrecht geleid. Op 14 oktober 1300 sloten zij een verbond „contra magnificum virum Albertum qui nunc rex dicitur Teutonie”.⁷⁴ Er van afgezien, dat dit verbond, of liever de motivering van dit verbond, hen in het vaarwater bracht van de hier niet te behandelen pauselijke anti-Habsburg-politiek, was het een duidelijke

oorlogsverklaring aan koning Albrecht. Deze oorlogsverklaring werd door de koning weliswaar niet prompt, maar wél afdoende beantwoord. Na de aartsbisschop van Mainz tot erkenning van zijn gezag gedwongen te hebben, trok de koning het gebied van de Keulse aartsbisschop binnen.⁷⁵ Einde september 1302 stond hij voor de poorten van Keulen. De Keulenaren kozen zijn zijde. Maar ook de graven van Gulik, van Kleef, van Berg en van de Mark, en de heren van Valkenburg en van Kuik sloten zich bij koning Albrecht aan. Onder deze omstandigheden was verzet uitgesloten. Aartsbisschop Wichold onderwierp zich op 24 oktober 1302;⁷⁶ sommige van de aartsbisschoppelijke tollën werden opgeheven, andere tot de rechtmatige omvang gereduceerd. De burgers van Keulen, wier privileges bevestigd werden door de aartsbisschop, verkregen algehele vrijdom van de aartsbisschoppelijke tollën. De vrede kwam tot stand: „in castris prope Coloniam”.

De partijkeuze van de graaf van Kleef behoeft niet te verbazen; reeds in 1301 had hij zich tot paus Bonifacius VIII gewend met klachten over aartsbisschop Wichold,⁷⁷ die onder meer inhielden: onrechtmatige tolheffing, onrechtmatige inbezitneming van rijksgoederen, en in het algemeen benadeling van rijksbelangen. Graaf Gerard van Gulik, door koning Albrecht aangesteld tot landvredevogd („advocatus provincialis”) aan de Nederrijn, had het niet bij woorden gelaten; in juli 1301 belegerde en verwoestte hij de Keulse stad Lechenich (Landkreis Euskirchen)⁷⁸ waarbij hij gesteund werd door Everhard van de Mark, die vrijwel onafgebroken met de aartsbisschop op voet van oorlog leefde, zoals blijkt uit een reeks oorkonden.⁷⁹ Ook buiten de kring van de voornoemde graven heerste onvrede met het bestuur van aartsbisschop Wichold, zelfs onder de hoge geestelijkheid. Een merkwaardig voorbeeld hiervan levert de vredebrief, die Hendrik van Westenburg, proost van St. Gereon te Keulen, in 1301 aan aartsbisschop Wichold zond. Deze had hem — naar zijn zeggen — in alles benadeeld: „Er is mij niets meer gebleven als mijn leven, dat ik tegen U wil inzetten totdat mij voor alle schade en onrecht genoegdoening gegeven is . . . Ik kondig U hiermede mijn doodsvijandschap aan.”⁸⁰ Het verwijt aan aartsbisschop Wichold, dat hij zich op onrechtmatige wijze verrijkt, klinkt ook door in de bovenvermelde brief van de graaf van Kleef aan Bonifacius VIII, en nog meer in het aan de aartsbisschop minder goed gezinde „Chronicon pontificum et imperatorum Rhenense”, dat van Wichold zegt,

dat hij gierig en hebzuchtig is, al voegt de kroniekschrijver er vergoelijkend aan toe, dat de aartsbisschop het verzamelde geld gebruikt „pro defensione et pace ecclesie sue”.⁸¹

Met de vrede tussen koning Albrecht en aartsbisschop Wichbold waren de geschillen en moeilijkheden tussen laatstgenoemde en de graven van Gulik en van de Mark bepaald niet uit de wereld. Graaf Gerard van Gulik, de opvolger van graaf Walram, maakte duidelijk gebruik, zelfs misbruik, van zijn goede relatie met koning Albrecht en van zijn positie als landvredevoogd aan de Nederrijn. De lange reeks van klachten van de aartsbisschop over het doen en laten van graaf Gerard⁸² wijst er duidelijk op, dat de Gulikse graaf druk doende is zijn positie te versterken en dat hij zich daarbij, gesteund door koninklijke gunst, allerlei onrechtmatigheden veroorlooft. Niet alleen de graaf van Gulik, maar ook Everhard van de Mark was na de nederlaag van aartsbisschop Wichbold ijverig en met succes in de weer om ten koste van de „terra Coloniensis” zijn gebied en zijn invloed te vergroten. De aartsbisschop kon tegen deze vijanden niet krachtig optreden. Hij overleed op 28 maart 1304 te Soest, waar hij verbleef in verband met een oorlog tegen Everhard van de Mark.

Noten I

- ¹ Fr. Trautz, *Die Könige von England und das Reich, 1272-1377*, Heidelberg 1961, S. 130.
- ² R. Knipping, *Regesten der Erzbischöfe von Köln*, III. Band, II. Teil, Bonn 1913, no. 3422, verder te noemen: Reg. Köln, III².
- ³ Reg. Köln, III², no. 3448.
- ⁴ T. J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, II. Band, Düsseldorf 1853, no. 865, 867, 868, verder te noemen: Lac. II; Reg. Köln, III², no. 3208, 3209, 3210 en 3211.
- ⁵ Lac. II, no. 865; Reg. Köln, III², no. 3208.
- ⁶ Lac. II, no. 866; Reg. Köln, III², no. 3209.
- ⁷ Zie hierna blz. 8.
- ⁸ Lac. II, no. 867; Reg. Köln, III², no. 3210.
- ⁹ Lac. II, no. 868; Reg. Köln, III², no. 3211.
- ¹⁰ Lac. II, no. 870; Reg. Köln, III², no. 3215.
- ¹¹ Lac. II, no. 871; Reg. Köln, III², no. 3217.
- ¹² Reg. Köln, III², no. 3221.
- ¹³ Reg. Köln, III², no. 3234.

- ¹⁴ T. J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, III. Band, Düsseldorf 1853, no. 24, verder te noemen: Lac. III.
- ¹⁵ Reg. Köln, III², no. 3911, 3912, 3913.
- ¹⁶ Lac. II, no. 872; Reg. Köln, III², no. 3227.
- ¹⁷ Reg. Köln, III², no. 3232.
- ¹⁸ Reg. Köln, III², no. 3228.
- ¹⁹ I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, I, Arnhem 1830, no. 21, verder te noemen: Nijhoff, Gedenkw.
- ²⁰ W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288*, Assen 1979, blz. 196/97.
- ²¹ Nijhoff, Gedenkw. I, no. 21/22, noot 2; Reg. Köln, III², no. 3244, 3245.
- ²² Nijhoff, Gedenkw. I, no. 23.
- ²³ L. S. Meihuizen, *De rekening van het graafschap Gelre, 1294-1295*, Groningen 1953, blz. 15 c.v.
- ²⁴ Lac. II, no. 879; Reg. Köln, III², no. 3262.
- ²⁵ Reg. Köln, III², no. 3264, 3265.
- ²⁶ Lac. II, no. 892; Reg. Köln, III², no. 3286.
- ²⁷ Reg. Köln, III², no. 3267.
- ²⁸ Reg. Köln, III², no. 2818.
- ²⁹ Lac. II, no. 907; Reg. Köln, III², no. 3327.
- ³⁰ Reg. Köln, III², no. 3308, 3309.
- ³¹ Reg. Köln, III², no. 3345.
- ³² Lac. II, no. 878.
- ³³ Böhmer, *Requesta Imperii*, VI, no. 2271; zie ook: D. Kastner, *Das Territorium der Grafen von Kleve, von der Mitte des 13. Jahrhunderts bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Bonn 1969; F. Gorissen, *Land am Niederrhein*, Kleve 1949.
- ³⁴ Lac. II, no. 893; J. F. Böhmer und O. Redlich, *Regesta Imperii*, VI, 1898, no. 2339, 2278.
- ³⁵ J. F. Böhmer und O. Redlich, *Regesta Imperii*, VI, no. 2352, 2355, 2356; J. Pontanus, *Historia Gelvicae*, Harderwijk 1639, p. 171; zie ook: O. Oppermann, *Kölnisch-Geldrische Urkundenstudien zur Geschichte des 13. Jahrhunderts*, Groningen 1952, S. 121.
- ³⁶ Karl Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, Bd. 4, (2. Aufl., Berlin 1896), S. 49: „Die Kandidatur Adolfs war ein Werk der rheinischen Erzbischöfe; sie hofften unter ihm das Reich am besten plündern zu können”.
- ³⁷ Reg. Köln, III², no. 3356.
- ³⁸ Reg. Köln, III², no. 3359.
- ³⁹ Reg. Köln, III², no. 3354.
- ⁴⁰ Aangehaald in: *Geschichte des Rheinlandes*, I, Bonn 1922, S. 178.
- ⁴¹ Lac. II, no. 940; Reg. Köln, III², no. 3390.
- ⁴² Reg. Köln, III², no. 3362, 3387; zie ook: Claudia Rotthoff, Die politische Rolle der Landfrieden zwischen Maas und Rhein, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 45, 1981, S. 98/99.
- ⁴³ Lac. II, no. 965.
- ⁴⁴ Lac. II, no. 973.
- ⁴⁵ Lac. II, no. 945, 947; Reg. Köln, III², no. 3415.

- ⁴⁶ Lac. II, no. 950; in deze oorkonde, waarin de koning ten behoeve van de graaf van Kleef de pandsom op Duisburg verhoogde, wordt als plaats van uitvaardiging vermeld: „in castris ante Burne”, waarmee Born bedoeld kan zijn. Dit staat echter geenszins vast omdat de koning – blijkens een oorkonde van 19 december 1294 – bij Leipzig vertoefde (Reg. Imp. VI, no. 472/480), en dus enkele dagen tevoren niet bij Born geweest kan zijn.
- ⁴⁷ Lac. II, no. 953; Reg. Köln, III², no. 3455.
- ⁴⁸ Lac. II, no. 934.
- ⁴⁹ Reg. Köln, III², no. 3535; Levolt de Northof, *Chronica comitum de Marca*, ed. Tross, Hamm 1859, p. 126.
- ⁵⁰ Reg. Köln, III², no. 3539.
- ⁵¹ Reg. Köln, III², no. 3568, 3569, 3570.
- ⁵² Reg. Köln, III², no. 3594; K. Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, Bd. 4, (2. Aufl., Berlin 1896), S. 55 ff.
- ⁵³ Reg. Köln, III², no. 3596, 3603, 3604.
- ⁵⁴ Reg. Köln, III², no. 3601, 3602.
- ⁵⁵ Lac. II, no. 1008; Reg. Köln, III², no. 3620, 3621.
- ⁵⁶ Lac. II, no. 1009; Reg. Köln, III², no. 3622.
- ⁵⁷ Lac. II, no. 1019, 1023, 1039; Reg. Köln, III², no. 3641, 3652, 3697.
- ⁵⁸ Lac. II, no. 1012, 1013, 1014.
- ⁵⁹ Reg. Köln, III², no. 3633.
- ⁶⁰ Lac. II, no. 1035; Reg. Köln, III², no. 3686 (6 september 1299). Op dezelfde dag verklaart hertog Jan I van Brabant, dat hij – wanneer Gerard van Gulik het verdrag inzake Liedberg niet nakomt – de aartsbisschop zal steunen; Reg. Köln, III², no. 3688.
- ⁶¹ Lac. II, no. 1034.
- ⁶² Lac. II, no. 1033.
- ⁶³ Lac. II, no. 1037.
- ⁶⁴ Lac. II, no. 1057; Reg. Köln, III², no. 3950.
- ⁶⁵ Lac. II, no. 1064, 1065, 1066; Reg. Köln, III², no. 3773.
- ⁶⁶ Zie over Liedberg: *Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands*, III Nordrhein-Westfalen, Landesteil Nordrhein, Stuttgart 1970.
- ⁶⁷ Reg. Köln, III², no. 3774.
- ⁶⁸ K. Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, Bd. 4, (2. Aufl., Berlin 1896), S. 56/57.
- ⁶⁹ Lac. II, no. 1023; Reg. Köln, III², no. 3652.
- ⁷⁰ Reg. Köln, III², no. 3710.
- ⁷¹ Lac. III, no. 2; Reg. Köln, III², no. 3794.
- ⁷² Reg. Köln, III², no. 3815.
- ⁷³ Lac. III, no. 8; Reg. Köln, III², no. 3822.
- ⁷⁴ Reg. Köln, III², no. 3758.
- ⁷⁵ Reg. Köln, III², no. 3872.
- ⁷⁶ Lac. III, no. 21 en 22; Reg. Köln, III², no. 3876, 3877, 3878.
- ⁷⁷ Reg. Köln, III², no. 3816.
- ⁷⁸ Reg. Köln, III², no. 2828. Zie over Lechenich: *Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands*, III, S. 448-449.
- ⁷⁹ Reg. Köln, III², no. 3828, 3834, 3872, 3892.

⁸⁰ Reg. Köln, III², no. 3830.

⁸¹ Reg. Köln, III², no. 3870; *Chronicon Pontificum et Imperatorum Rhenense*, ed. Weiland, *Neues Archiv*, 4, 1879, S. 74 sqq.

⁸² Reg. Köln, III², no. 3886.

HOOFDSTUK II

Verkiezing en benoeming van aartsbisschop Hendrik van Virneburg – Financiële situatie van aartsbisschop Hendrik – Steun van aartsbisschop Hendrik aan de Franse politiek tegen koning Albrecht – Beëindiging van de conflicten van aartsbisschop Hendrik met Gulik, Mark, Luxemburg en Kleef – Hernieuwd conflict met Gulik en Mark en met Valkenburg – Verkiezing van koning Hendrik VII – Verlening van privileges door koning Hendrik VII – Hofdag te Spiers – Beschikking van het hofgericht inzake Gelderse privileges – Onrust in de landen tussen Maas en Rijn – Vijandig optreden van Reinald van Valkenburg tegen Aken en tegen aartsbisschop Hendrik – Keizer Hendrik VII overlijdt.

In mei 1304 ging het Keulse Domkapittel, hoewel de paus de bezetting van de Keulse zetel gereserveerd had, over tot de verkiezing van een opvolger van aartsbisschop Wichbold om een einde te maken aan de sedisvacatie.¹ Een deel van het Domkapittel koos toen de bijna 60-jarige Domproost Hendrik van Virneburg.² Hij begaf zich naar Rome om de bevestiging van paus Benedictus XI (1303-1304) te verkrijgen. Maar paus Clemens V, die Benedictus XI (overleden 7 juli 1304) was opgevolgd, en die te Avignon zetelde, weigerde de bevestiging en het duurde bijna twee jaar alvorens de paus de keuze van het Domkapittel vernietigde en op grondslag van de eerder gedane reservatie Hendrik van Virneburg tot aartsbisschop van Keulen benoemde (december 1305).³ Van deze benoeming werd door de paus op 22 januari 1306 aan de benoemde en aan het Domkapittel kennis gegeven.⁴ Als geestelijk en wereldlijk vorst bestuurd Hendrik van Virneburg meer dan 25 jaren het aartsbisdom Keulen en het daartoe behorende wereldlijk gebied (1306-1332).

In de bronnen wordt hij een goed kerkvorst genoemd, die vele synoden hield en omvangrijke statuten afkondigde. Als wereldlijk vorst streefde hij naar uitbreiding en afronding van de „terra Coloniensis”.⁵ Ook in de rijkspolitiek speelde hij een rol, al trad hij daarin minder op de voorgrond dan zijn tijdgenoten, de aartsbisschoppen van Mainz en van Trier.⁶ Zijn bemoeienissen van territoriale aard leidden er toe, dat hij in talrijke conflicten betrokken werd.

In juni 1306 werd aartsbisschop Hendrik door koning Albrecht beleend met de regalia en werden hem de temporalia en de jurisdictie

overgedragen, nadat hij de eed van trouw aan de koning had afgelegd.⁷ Deze belening en de pauselijke benoeming tot aartsbisschop hadden aanzienlijke onkosten teweeggebracht, zoals de aartsbisschop op 13 augustus 1306 mededeelt aan de Keulse clerus.⁸ Die mededeling verschaft tevens enig inzicht in de situatie in het Keulse diocees tijdens de sedisvacatie. Door roof en brandstichting en door herhaalde misoogsten hadden Kerk en clerus grote verliezen geleden. Niettemin had de geestelijkheid de nieuw benoemde aartsbisschop financiële steun verleend, die mede was gebruikt om de verpande kerkelijke goederen te lossen.

Als dank daarvoor bevestigde aartsbisschop Hendrik de privileges van de geestelijkheid en stond haar verlichting van financiële verplichtingen toe.⁹ De nood was blijkbaar hoog gestegen. Op 25 december 1306 verleende paus Clemens V aan de aartsbisschop de bevoegdheid om inkomsten van het eerste jaar uit vacante pastoorsplaatsen en prebenden, die aan de Heilige Stoel toekwamen, te gebruiken „ter delging van de drukkende financiële lasten”.¹⁰ De hiervóór bedoelde hulp was evenwel ontoereikend om de schulden en de buitengewone lasten te betalen, want de aartsbisschop zag zich al spoedig genoodzaakt geld te lenen bij de Lombarden, en daarvoor inkomsten in Kempen, Xanten en Rheinberg te verbinden.¹¹

Het begin van de regeringsperiode van aartsbisschop Hendrik bracht hem al direct in aanraking met de West-Europese politiek. De aanvankelijk vriendschappelijke verhouding tussen koning Albrecht en koning Philips IV de Schone had reeds geleden toen koning Philips IV de graaf van Henegouwen steunde in diens aanspraken op de graafschappen Holland en Zeeland, die koning Albrecht na het overlijden van graaf Jan I van Holland aan het Rijk had willen brengen (1299). Toen in de daarop volgende jaren Philips IV zijn invloed in de Nederlotharingse gebieden trachtte te vestigen, bleek de Duits-Franse vriendschap tegen deze spanning niet bestand, mede omdat de nieuwe paus, Clemens V, de Franse politiek steunde. Reeds onmiddellijk na de beslissing van paus Clemens V om Hendrik van Virneburg tot aartsbisschop van Keulen te benoemen – december 1305 – verplichtte de nieuwe kerkvorst zich tegenover de Franse koning onder meer hem gewapende bijstand te verlenen tegen een ieder, behalve tegen de Duitse koning, de

paus en de Keulse Kerk, terwijl hij zich voorts zou onthouden van steunverlening aan de Duitse koning ingeval van een conflict tussen deze en de Franse koning.¹² Deze verbintenis paste in de tegen koning Albrecht gerichte politiek die Philips IV sinds enkele jaren voerde. De goede relatie van aartsbisschop Hendrik met de Franse koning bleef nog enkele jaren bestaan; nog in januari 1308 verklaarde de aartsbisschop de koning terzijde te zullen staan,¹³ in het bijzonder diens wensen inzake de vervolging van de Tempeliers te zullen vervullen.

Toen Hendrik van Virneburg – na in Lyon gewijd te zijn – in februari 1306 de aartsbisschoppelijke zetel van Keulen besteeg, erfde hij de conflicten, die tijdens de regering van zijn voorganger en tijdens de langdurige sedisvacatie in de landen tussen Maas en Rijn ontstaan waren. De belangrijkste van die conflicten waren die van de aartsbisschop met de graven van Gulik, van de Mark en van Luxemburg, en met de hertog van Brabant, welke dynasten er naar streefden een zo sterk mogelijke machtspositie te verwerven. In september 1306 werden enkele van deze geschillen beëindigd. Door een arbitrale uitspraak kwam een einde aan het conflict van de graaf van Gulik met de aartsbisschop. Daarbij bleef Zülpich, waarvan graaf Gerard van Gulik (1297-1328) een tegen Keurkeulen gerichte grensvesting maakte, in diens bezit; ook Grevenbroich bleef in zijn handen totdat daarover een arbitrale uitspraak gedaan zou zijn door hertog Jan II van Brabant. De burcht Ringsheim, bij Euskirchen, daarentegen, bleef in bezit van aartsbisschop Hendrik.¹⁴ Ook hertog Jan II van Brabant (1294-1312) sloot vrede met de aartsbisschop, het vredesverdrag werd mede bezegeld door Gerard van Gulik en graaf Everhard van de Mark (1277-1308).¹⁵ Laatstgenoemde ging zelfs nog verder door als bondgenoot van de aartsbisschop op te treden in diens met succes bekroonde onderneming om Liedberg (Landkreis Grevenbroich) in bezit te nemen.¹⁶ Liedberg was door de Domkanunnik Ludolf van Dijk bezet gehouden krachtens een door hem met aartsbisschop Wichbold gesloten overeenkomst betreffende door de kanunnik verleende krijgshulp.¹⁷ Ook met graaf Hendrik van Luxemburg werd de vrede hersteld, zoals blijkt uit een regeling tussen genoemde graaf en de aartsbisschop omtrent de burcht Dollendorf (Landkreis Schleiden) en voorts uit een terzelfdertijd tussen deze partijen getroffen overeenkomst om de burcht Kronenburg

(Landkreis Schleiden) te slechten omdat de heren van Kronenburg, die ook Dollendorf in hun bezit hadden, van Kronenburg uit gewelddadigheden pleegden. Ook kwamen de Luxemburgse graaf en de aartsbisschop overeen, dat de leenrechtelijke positie van Kronenburg door arbiters zou worden vastgesteld.¹⁸

Graaf Otto van Kleef (1305-1311) sloot een verbond met aartsbisschop Hendrik, waarbij afspraken gemaakt werden omtrent arbitrage in eventueel opkomende geschillen tussen de wederzijdse onderhorigen, leenmannen en ministerialen.¹⁹ Graaf Willem van Berg (1297-1308) verwierf het belangrijke Deutz, tegenover Keulen, in pandbezit (1307); de aartsbisschop verbond zich, met medewerking van het Domkapittel, het pand binnen het jaar te lossen.²⁰ Graaf Engelbert van de Mark (1308-1328), met wie de aartsbisschop kort te voren vrede gesloten had,²¹ was daarentegen in augustus 1308 wederom op het oorlogspad tegen de aartsbisschop, zoals blijkt uit een afspraak tussen Otto van Kleef en Engelbert van de Mark, dat laatstgenoemde de graaf van Kleef zal waarschuwen, wanneer hij acties onderneemt tegen de aartsbisschop, terwijl de graaf van Kleef zich verplicht de graaf van de Mark te laten weten, dat hij de aartsbisschop steun zal verlenen.²² Dit conflict tussen aartsbisschop en graaf van de Mark is blijkbaar spoedig daarna uitgesproken. De aartsbisschop werd gesteund door Otto van Kleef; de graaf van de Mark werd bijgestaan door graaf Gerard van Gulik en Reinald van Valkenburg, die altijd bereid was aan een vete deel te nemen. In juli 1309 sloten de partijen een arbitrageovereenkomst.²³

In verscheidene oorkonden van deze jaren wordt graaf Otto van Kleef als trouwe vriend en bondgenoot van de aartsbisschop vermeld.

Op 1 mei 1308 werd koning Albrecht vermoord; er moest dus weer een nieuwe koningskeuze plaatsvinden. Bij de keuze van een opvolger was aartsbisschop Hendrik nauw betrokken. Aanvankelijk wekte hij de indruk, dat hij de ook door paus Clemens V gesteunde Franse kandidaat, Karel van Anjou, een broeder van Philips IV, zou steunen.²⁴ Maar toen de keurvorsten in november 1308 tot de verkiezing van een opvolger van koning Albrecht overgingen, kozen zij eensgezind Hendrik van Luxemburg (Hendrik VII);²⁵ van de aanvankelijk door aartsbisschop Hendrik gesteunde Karel van Anjou was geen sprake meer, wat – gezien de uitvoerige beloften van Hendrik van Luxemburg aan

de aartsbisschop –²⁶ niet zo verwonderlijk was. Op 6 januari 1309 werd Hendrik VII in Aken door de Keulse aartsbisschop gekroond.²⁷ Daarna trok de nieuwe koning naar Keulen, waar hij een maand lang verblijf hield.²⁸ Tot de regeringshandelingen in die maand behoren de bevestiging van de privileges van Aken,²⁹ waarbij als getuigen optraden de bisschop van Luik, de abt van Kornelimünster, de hertog van Brabant, de graaf van Vlaanderen en de graaf van Gulik. Aan zijn dankbaarheid voor de steun bij de koningskeuze gaf koning Hendrik uitdrukking door het verlenen van verscheidene privileges aan aartsbisschop Hendrik, in overeenstemming met de gedane toezeggingen (zie noot 22). Tot deze toezeggingen behoorden het bezit van Kaiserswerth en van de steden Dortmund, Duisburg, Sinzig en Düren, alsmede van het schoutambt in Aken en de verlening en bevestiging van tol- en muntrechten.

Van de aan aartsbisschop Hendrik verleende privileges was de koninklijke machtiging om rijksleengoederen te verwerven ter uitbreiding van de rijkslenen, die reeds in het bezit van de Keulse Kerk waren, een van de belangrijkste.³⁰ Van de overige privileges is te vermelden de overdracht aan de aartsbisschop van het koninklijk recht een kanunnikaat in de kapittels van Onze Lieve Vrouwe te Aken, St. Servaas te Maastricht, en St. Suitbert in Kaiserswerth te bezetten.³¹ Graaf Otto van Kleef, die met pauselijke dispensatie – verkregen door bemiddeling van aartsbisschop Hendrik – gehuwd was met een nicht van de Keulse kerkvorst, ontving van Hendrik van Luxemburg, voor het geval deze tot koning zou worden gekozen, de belofte, dat hij de graaf van Kleef in al zijn rechten, vrijheden en tollën zou bevestigen.³² Opvallend en typerend voor de relatie tussen Hendrik van Virneburg en graaf Otto van Kleef is, dat deze toezegging is opgenomen in de oorkonde, waarin Hendrik van Luxemburg zijn verkiezingsbeloften aan de Keulse aartsbisschop vervat heeft.³³

In december 1309 verbleef koning Hendrik VII wederom enkele weken in Keulen en hield aldaar een hofdag. In juli van het volgende jaar woonde aartsbisschop Hendrik de rijksdag in Frankfort bij,³⁴ en bij deze gelegenheid bevestigde koning Hendrik VII de privileges van de stad Keulen.³⁵ Een maand later nam de Keulse aartsbisschop deel aan de hofdag in Spiers, waar op 30 augustus het huwelijk van 's konings zoon Johan met Elisabeth van Bohemen door aartsbisschop Hendrik werd

ingezegend.³⁶ Tijdens het huwelijksfeest ontstond ruzie tussen de aartsbisschoppen van Mainz en van Keulen over de vraag wie van hen beiden aan de rechterzijde van de koning zou zitten. Ten einde een vechtpartij te vermijden ging de koning met de beide heren afzonderlijk aan tafel.³⁷ De hofdag van Spiers heeft voor het territorium Gelre bijzondere betekenis gekregen omdat het koninklijk hofgerecht op 4 september 1310 alle zonder verlof van de Duitse koning aan Gelderse steden verleende privileges en vrijstellingen van tolbetalingen te Lobith vernietigde.³⁸ De volgende dag, 5 september, gaf de koning aan de Gelderse graaf, Reinald I, vergunning om de ingetrokken stedelijke rechten opnieuw te verlenen,³⁹ hetgeen ook geschiedde. Aldus de tot nu toe algemeen aanvaarde mening. Onlangs is echter waarschijnlijk gemaakt, dat de oorkonden, waarin de stedelijke rechten opnieuw verleend zijn, gezegeld en wel in de Gelderse kanselarij zijn gebleven, en nimmer aan de belanghebbende steden zijn uitgereikt.⁴⁰ In de literatuur over deze stedelijke rechten komt onder meer de opvatting voor, dat deze intrekking en hernieuwing dient te worden beschouwd als een dwangmiddel om het koninklijk gezag te doen erkennen. Het mag echter niet uitgesloten worden geacht, dat deze vernietiging op verzoek van graaf Reinald I van Gelre plaatsvond,⁴¹ ter versterking van diens gezag, te meer omdat van een overeenkomstige gedragslijn in andere territoria geen sprake is geweest.

Van Spiers vertrok koning Hendrik VII naar Italië, ten einde zich in Rome te laten kronen met de keizerskroon. Aan deze tocht nam aartsbisschop Hendrik, met verlof van de koning, geen deel.⁴² Hij beriep zich op dringende bezigheden zowel in dienst van de koning als van de Keulse Kerk. Mogelijk zal ook zijn leeftijd – hij was in 1310 reeds 65 jaar – een bezwaar hebben opgeleverd.

Zijn afzijdigheid had goede redenen. Het was namelijk in de streken tussen Maas en Rijn geenszins rustig. Dat blijkt allereerst uit de uitvoerige en ernstige klachten, die het Keulse Domkapittel, de overige Keulse kapittels, St. Gereon, St. Severin, St. Kunibert, St. Aposteln, St. Maria ad Gradus en St. Georg, alsmede de kapittels van St. Victor te Xanten en van St. Suitbert te Kaiserswerth bij aartsbisschop Hendrik in juli 1311 voorbrachten. Zij maakten er bezwaar tegen, dat de aartsbisschop zonder hen te raadplegen oorlogen had gevoerd tegen wereldlijke

heren waarbij de bezittingen van de kapittels grote schade hadden geleden door de vijanden van de aartsbisschop. Onder die vijanden werden in het bijzonder de graaf van Gulik en Reinald van Valkenburg genoemd, die beiden behoorden tot de ergste onruststokers in de streken tussen Maas en Rijn. De voornoemde klachten hielden tevens in, dat alom berovingen plaats vonden en dat ook ambtenaren en ministerialen van de aartsbisschop zich schuldig maakten aan afpersing en knevelarijen.⁴³ Maar dat was niet de enige onrust. De hiervóór vermelde vete van graaf Engelbert van de Mark, graaf Gerard van Gulik en Reinald van Valkenburg met de aartsbisschop, die door de arbitrageovereenkomst van 1 juli 1309⁴⁴ was afgesloten, behoorde nog maar nauwelijks tot het verleden, of Reinald van Valkenburg zorgde weer voor nieuwe moeilijkheden. Hij was in 1305 zijn broeder Diederik III opgevolgd in de heerschappij over Valkenburg en Monschau (1305-1333), en had sindsdien de rust in deze streken verstoord. Hij stelde zich in het bezit van het schoutambt te Aken en buitte die positie zo goed mogelijk uit, wat hem in een ernstig conflict bracht met de burgers van Aken, die zich tevens richtten tegen de uitoefening van de voogdij door graaf Gerard van Gulik. De burgers koelden hun woede op de abdij Kornelimünster, omdat zij de monniken verdachten van samenspanning met de graaf van Gulik en met Reinald van Valkenburg. Bij de gewelddadigheden tegen de abdij werden enkele monniken gedood en kostbaarheden weggesleept. De vrede werd hersteld door bemiddeling van aartsbisschop Hendrik en hertog Jan II van Brabant (28 september 1310)⁴⁵ en verschaftte aan de steeds in geldnood verkerende Reinald van Valkenburg belangrijk financieel gewin. Gerard van Gulik en Reinald van Valkenburg behielden voogdij en schoutambt en de inkomsten uit die ambten. Bovendien moesten de burgers schadevergoedingen betalen aan de abdij Kornelimünster en aan beide dynasten. Enkele weken later sloten Reinald van Valkenburg en de stad Aken een verdrag, dat onder meer inhield, dat Reinald aan de stad militaire hulp zou verlenen bij de bescherming van haar rechten, uiteraard tegen betaling: verwerving van financiële baten was één van de voornaamste doelstellingen van de in permanente geldverlegenheid verkerende Reinald van Valkenburg.

Nauwelijks was de vrede hersteld of Reinald geraakte naar aanleiding van aanspraken, die hij in het zuidelijk deel van het Erftdal, ten zuidwesten van de stad Keulen, deed gelden, in conflict met aartsbis-

schop Hendrik.⁴⁶ Het liep ditmaal minder gunstig af voor de Valkenburgse potentaat, want hij werd met hulp van de burgers van Bonn, die daarvoor door de aartsbisschop beloond werden met tolvrijheid te Bonn, bij Euskirchen verslagen (april 1311).⁴⁷ De Valkenburger koos eieren voor zijn geld en sloot in november 1311 met de aartsbisschop een – later (februari 1313) definitief geworden – wapenstilstand.⁴⁸

De enigermate teruggekeerde rust gaf aan de aartsbisschop gelegenheid om het concilie van Vienne bij te wonen (oktober 1311-mei 1312).⁴⁹ Ook bezocht aartsbisschop Hendrik in januari 1313 de rijksdag in Neurenberg,⁵⁰ die door 's konings zoon en vertegenwoordiger Johan van Bohemen, bijeen geroepen was.⁵¹ In juni 1313 regelde aartsbisschop Hendrik zijn conflict met graaf Diederik IX van Kleef, graaf van Hülchrath (1310-1347).⁵² Deze regeling hield onder meer in, dat Diederik van Kleef leenman werd van de aartsbisschop voor de burcht Oedt (aan de Niers), dat de aartsbisschop het slot Hülchrath in bescherming zou nemen en een vóórkoopsrecht op dat slot verkrijgt. Op 24 augustus 1313 overleed Hendrik VII, die intussen tot keizer gekroond was, in Buonconvento; vermeldenswaard is de uitspraak van aartsbisschop Peter van Mainz over de keizer: „Ik geloof niet dat er sinds 500 jaren een man geleefd heeft, wiens overlijden een grotere schade aan de wereld toegebracht heeft”.⁵³

Noten II

- ¹ Reg. Köln, IV, no. 6.
- ² Hendrik van Virneburg was in 1244 of 1246 geboren; Reg. Köln, IV, S. 12.
- ³ Reg. Köln, IV, no. 126.
- ⁴ Reg. Köln, IV, no. 129, 130.
- ⁵ F. Kreutzkamp, *Die Territorialpolitik des Kölner Erzbischofs Heinrich von Virneburg, 1306-1332*, Köln 1933.
- ⁶ Reg. Köln, IV, S. 12. In de korte biografie van aartsbisschop Walram van Gulik, in: *Rheinische Lebensbilder*, IV, 1970, S. 43, door W. Janssen, geeft deze auteur een minder gunstig oordeel over de politieke activiteiten van aartsbisschop Hendrik van Virneburg. Hij noemt Walram van Gulik „ein uneinsichtiger Starrkopf vom Schlage Heinrichs von Virneburg”.
- ⁷ Lac. III, no. 43; Reg. Köln, IV, no. 164; opmerkelijk is, dat aartsbisschop Hendrik van deze belening zegt: „ad petendum et recipiendum, prout necesse erat, insignia et regalia ...” (zie Reg. Köln, IV, 178).
- ⁸ Reg. Köln, IV, no. 178.

- ⁹ Lac. III, no. 46; Reg. Köln, IV, no. 178.
- ¹⁰ Lac. III, no. 50, Anm. 1; Reg. Köln, IV, no. 210.
- ¹¹ Reg. Köln, IV, no. 267: „deputamus eisdem petitiones seu precarias nostras in proximo autumno in terra nostra de Kempene provenientes et thelonia nostra forensia in Xanctis et Bercke . . .”
- ¹² Reg. Köln, IV, no. 127.
- ¹³ Reg. Köln, IV, no. 287.
- ¹⁴ Lac. III, no. 47; Reg. Köln, IV, no. 187.
- ¹⁵ Reg. Köln, IV, no. 188; Lac. III, no. 48.
- ¹⁶ Reg. Köln, IV, no. 223; Levolt von Northof, *Chronica comitum de Marca*, ed. Tross, Hamm 1859, S. 142.
- ¹⁷ Reg. Köln, IV, no. 223, Anm. 1.
- ¹⁸ Reg. Köln, IV, no. 228; voor Kronenburg zie: Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands, III, S. 434/5; zie ook: P. L. Nève, *Het Rijkskamergerecht in de Nederlanden*, Assen 1972, blz. 221/2; alsmede H. Renn, Die Geschichte des Kronenburger Landes, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1954, S. 522 ff.
- ¹⁹ Reg. Köln, IV, no. 259; zie ook: Lac. III, (1853), S. 47, Anm. 1.
- ²⁰ Reg. Köln, IV, no. 264.
- ²¹ Zie noot 18.
- ²² Lac. III, no. 66; Reg. Köln, IV, no. 369.
- ²³ Lac. III, no. 80; Reg. Köln, IV, no. 464.
- ²⁴ Reg. Köln, IV, no. 390, 327.
- ²⁵ Reg. Köln, IV, no. 412, 413.
- ²⁶ Lac. III, no. 68; Reg. Köln, IV, no. 380.
- ²⁷ Reg. Köln, IV, no. 423.
- ²⁸ De koning hield verblijf in het aartsbisschoppelijk paleis; de aartsbisschop betrok in die dagen tijdelijk de woning van de Domproost; Reg. Köln, IV, no. 424.
- ²⁹ Reg. Köln, IV, no. 430.
- ³⁰ Lac. III, no. 75; Reg. Köln, IV, no. 432.
- ³¹ Reg. Köln, IV, no. 434.
- ³² Lac. III, no. 68; Reg. Köln, IV, no. 380.
- ³³ Reg. Köln, IV, no. 380, (17).
- ³⁴ Reg. Köln, IV, no. 524, 525.
- ³⁵ Lac. III, no. 89; Reg. Köln, IV, no. 528.
- ³⁶ Reg. Köln, IV, no. 533.
- ³⁷ Reg. Köln, IV, no. 534: „utrumque acceptum per manum iocunde ad suum duxit hospitium ubi privatum fit convivium”. Het „Chronicon Aulae Regiae” (zie: *Repertorium Fontium Historiae Mediaevi*, III, Romae 1970, p. 276) deelt omtrent deze voorrangsstrijd mede: „A Romanorum imperatoribus diffinitum est saepe in retro actis temporibus quod Maguntinus in Germaniae, Coloniensis in Italiae, Treverensis in Galliae partibus ad dextram sedere debeat principibus romanis”.
- ³⁸ Nijhoff, Gedenk. I, no. 111 en 112; Reg. Köln, IV, no. 553, 554; zie ook: P. J. Meij en D. P. M. Graswinckel, *Gelderse charters uit München teruggekeerd*, 's Gravenhage 1953, no. 51 en 52.

- ³⁹ Nijhoff, Gedenk. I, no. 113; Meij-Graswinckel, no. 53.
- ⁴⁰ G. H. A. Venner, De stedelijke periode van Nieuwstadt, in: *Nieuwstadt van stad tot dorp*, Nieuwstadt 1977, blz. 16.
- ⁴¹ W. de Vries, *De opkomst van Zutphen*, Arnhem 1960, blz. 213/3.
- ⁴² Lac. III, no. 94; Reg. Köln, IV, no. 505, 556; zie ook: H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, I, Leipzig 1912, S. 522/3.
- ⁴³ Reg. Köln, IV, no. 636; het bezwaar betreffende oorlogvoeren zonder voorafgaand overleg met Domkapittel en overige kapittels is opmerkelijk omdat het later voorkomt als een van de eisen van de „Stände” van het territorium bij het streven naar medezeggenschap in landsaangelegenheden. Zie hierna blz. 163.
- ⁴⁴ Lac. III, no. 80; Reg. Köln, IV, no. 464.
- ⁴⁵ Reg. Köln, IV, no. 567.
- ⁴⁶ Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands, III, S. 220; Euskirchen was in 1302 door Walram van Valkenburg-Monschau tot stad verheven.
- ⁴⁷ Edith Ennen und Dietrich Höroldt, Kleine Geschichte der Stadt Bonn, in: *Bonner Geschichtsblätter*, XX, Bonn 1968, S. 59.
- ⁴⁸ Reg. Köln, IV, no. 743; Lac. III, no. 122.
- ⁴⁹ Reg. Köln, IV, no. 614.
- ⁵⁰ Reg. Köln, IV, no. 675.
- ⁵¹ Reg. Köln, IV, no. 735, 738, 739, 740.
- ⁵² Lac. III, no. 123; Reg. Köln, IV, no. 765, 766.
- ⁵³ Reg. Köln, IV, no. 776, Anm.1: „In quingentis annis non credo hominem vixisse cuius mors maius dampnum intulerit toti mundo”.

HOOFDSTUK III

Troonstrijd in het Duitse Rijk – Repercussie daarvan in de landen tussen Maas en Rijn – Partijkeuze van aartsbisschop Hendrik en van de Nederrijnse dynasten – Dubbele keuze in 1314 – Conflict over het schoutambt te Aken – Geschillen tussen aartsbisschop Hendrik en graaf Engelbert van de Mark – Landvredebond in de landen tussen Maas en Rijn – Conflicten tussen aartsbisschop Hendrik en graaf Gerard van Gulik – Activiteiten van Reinald van Valkenburg – Conflict tussen aartsbisschop Hendrik en de stad Keulen – Verwerving van Hülchrath door aartsbisschop Hendrik – Huwelijk van koning Lodewijk met Margaretha van Holland – Conflict tussen paus en koning Lodewijk en repercussie daarvan in de landen tussen Maas en Rijn – Mislukte Franse kandidatuur voor de Duitse kroon – Oorlog tussen Valkenburg en Brabant – Conflict tussen de aartsbisschop en de stad Keulen – Politieke positie van graaf Willem van Gulik – Bezetting van de aartsbisschoppelijke zetels in het Rijnland – Bestuur van aartsbisschop Hendrik.

Het overlijden van keizer Hendrik VII bracht grote onrust teweeg. De keurvorsten, die herhaaldelijk tezamen kwamen, konden het niet eens worden over de keuze van een opvolger.¹ Er meldden zich verscheidene kandidaten aan, onder wie ook graaf Willem III van Holland.² Aartsbisschop Hendrik reageerde aanvankelijk niet ongunstig op de pogingen van koning Philips IV de Schone om één van zijn familieleden op de Duitse troon te brengen.³ Maar ongeveer gelijktijdig leende hij het oor aan de beloften van hertog Frederik van Oostenrijk voor het geval de keuze op hem mocht vallen.⁴ Onder hen, op wie deze beloften ook betrekking hebben, omdat zij tot de medestanders van de aartsbisschop zijn te rekenen, behoorden graaf Engelbert van de Mark, Reinald van Valkenburg en de bisschop van Luik.⁵ Aartsbisschop Hendrik, aan wie voor zijn steun belangrijke concessies en grote geldbedragen werden toegezegd, trad sinds mei 1314 uitdrukkelijk op als voorstander van de kandidatuur van hertog Frederik van Oostenrijk,⁶ terwijl de aartsbisschoppen van Mainz en van Trier de zijde kozen van hertog Lodewijk van Beieren, nadat zij Johan van Bohemen, de zoon van Hendrik VII, als troonkandidaat hadden laten vallen.⁷ Frederik van Oostenrijk putte zich uit in het doen van beloften en concessies aan zijn hiervóór genoemde medestanders, allereerst en allermeeest aan aartsbisschop Hendrik.

In een drietal oorkonden van 9 mei 1314 werden de toezeggingen

van Frederik van Oostenrijk, voor het geval dat hij tot Duits koning zou worden gekozen, vastgelegd.⁸ Overziet men het geheel van deze concessies, dan kan men vaststellen, dat er van de koninklijke rechten in de Nederrijnse territoria en van het rijksgezag maar weinig overgebleven zou zijn als die toezeggingen gerealiseerd zouden zijn; tolrechten, benoemingsrechten en pandrechten kwamen in handen van de aartsbisschop van Keulen, aan wie bovendien belangrijke geldsommen werden toegezegd. Opmerkelijk is onder meer de toezegging, dat geen vijanden van de aartsbisschop in de raad of aan het hof van de koning zullen worden opgenomen. Aartsbisschop Hendrik kan beschouwd worden als het hoofd van de aanhangers van Frederik van Oostenrijk in de streken tussen Maas en Rijn, want aan hem worden ook de toezeggingen ten behoeve van de overige aanhangers van Frederik van Oostenrijk gedaan. Aldus worden aan Engelbert van de Mark pand- en voogdijrechten in Dortmund toegezegd en aan Reinald van Valkenburg werd een regeling in uitzicht gesteld met betrekking tot de bezetting van de proosdij van Onze Lieve Vrouwe te Aken. Reinald van Valkenburg maakte ten behoeve van zijn broeder Johan van Valkenburg, die de proosdij in bezit hield, aanspraak op dit ambt. Reeds eerder, op 5 mei 1314, was Reinald van Valkenburg met aartsbisschop Hendrik overeengekomen, dat Johan van Valkenburg de proosdij, die aanzienlijke inkomsten opleverde – en daar ging het uiteraard om – zou afstaan, zodra hij een kanunnikaat aan de Dom te Keulen verkregen zou hebben.⁹ In de oorkonde van 9 mei 1314, waarin de concessies aan de aanhangers van Frederik van Oostenrijk zijn opgesomd, werd aan Reinald van Valkenburg het beschikkingsrecht over de Akense proosdij toegezegd. Bovendien zag hij zich beloond met een versterking van zijn positie in Aken. De pandsom op het schoutambt werd aanmerkelijk verhoogd en de lossing zou eerst na twintig jaren mogen plaatsvinden.¹⁰ De vreugde over deze concessies en toezeggingen was van korte duur, want ter beloning van diens steun bij zijn verkiezing en kroning tot Duits koning stelde Lodewijk van Beieren graaf Gerard van Gulik in de gelegenheid om aan de verpanding van het schoutambt te Aken aan Reinald van Valkenburg een einde te maken (december 1314).¹¹ Frederik van Oostenrijk stelde voor het geval van zijn verkiezing ook aan graaf Willem III van Holland en aan graaf Engelbert van de Mark concessies in uitzicht (mei 1314).¹² Eerstgenoemde sloot zich in de-

cember 1314 echter bij Lodewijk van Beieren aan,¹³ die in 1324 te Keulen zijn dochter Margaretha huwde.¹⁴ Graaf Reinald I van Gelre stelde zich – niettegenstaande hem op 16 november 1314¹⁵ voordelige aanbiedingen gedaan werden – terughoudend op. Die aanbiedingen waren niet gering: verheffing tot rijksvorst, aanzienlijke geldbedragen, verhoging van de pandsom op Nijmegen, belening met Friesland en bevestiging van privileges.

Op 19 oktober 1314 kwam het tot een dubbele keuze:¹⁶ aartsbisschop Hendrik en zijn medestanders kozen Frederik van Oostenrijk; aartsbisschop Hendrik was bij de keuze niet aanwezig. Hij had de paltsgraaf Rudolf gemachtigd zijn stem vóór Frederik van Oostenrijk uit te brengen. De aartsbisschop was niet te Frankfort verschenen omdat het voor hem niet veilig was door de gebieden van zijn tegenstanders te reizen.¹⁷ De aartsbisschoppen van Mainz en van Trier met hun bondgenoten kozen hertog Lodewijk van Beieren. Aartsbisschop Hendrik kroonde Frederik van Oostenrijk in Bonn (25 november 1314)¹⁸ en op dezelfde dag werd Lodewijk van Beieren door aartsbisschop Peter van Mainz te Aken gekroond nadat een ruzie tussen de aartsbisschoppen Peter van Mainz en Boudewijn van Trier over het recht de kroning te voltrekken was beslecht in het voordeel van eerstgenoemde.¹⁹ Na de kroning trok koning Lodewijk naar de hem toegenegen stad Keulen, vergezeld onder andere door de beide aartsbisschoppen en door de graven van Gulik en van Berg, zonder dat aartsbisschop Hendrik dit kon verhinderen.²⁰ Van regeringsactiviteiten van koning Frederik met betrekking tot de landen tussen Maas en Rijn bemerkt men weinig en ook koning Lodewijk ontwikkelde in dit opzicht slechts geringe activiteit. Eén van zijn bemoeienissen was de bevestiging van de privileges van de stad Keulen, waarvan uitdrukkelijk onder meer genoemd worden het „ius de non evocando”, de vergunning een accijns te heffen ter bestrijding van verdedigingskosten en niet-aansprakelijkheid voor aartsbisschoppelijke schulden.²¹ Koning Lodewijk beloonde daarmee de stad voor haar steun. De aartsbisschoppen van Mainz en Trier, de graven van Gulik, van Kleef-Hülchrath en van Holland traden als getuigen op (4 december 1314).

Koning Frederik vertrok na de kroning te Bonn naar Zuid-Duitsland, waarheen aartsbisschop Hendrik hem vergezelde.²² Eerst in okto-

ber 1316 was de kerkvorst weer in Bonn teruggekeerd;²³ in februari 1317 hield hij in Keulen een diocesane synode.²⁴

Tijdens de afwezigheid van aartsbisschop Hendrik deed Reinald van Valkenburg een poging om zich in het schoutambt te Aken tegenover graaf Gerard van Gulik te handhaven. Maar het liep ongelukkig voor hem af; Reinald werd gevangen genomen en op de burcht Nideggen in verzekerde bewaring gesteld. Hij werd gedwongen definitief afstand te doen van het zo zeer begeerde ambt (juli 1315).²⁵ Dit zal er toe hebben bijgedragen, dat hij daarna opnieuw in financiële moeilijkheden geraakte, wat hem er toe bracht door roof en plundering zijn inkomsten aan te vullen, zoals nog nader zal blijken.

Graaf Engelbert van de Mark stelde zich weliswaar op onder de aanhangers van Frederik van Oostenrijk, maar dat wilde bepaald niet zeggen, dat hij zijn geschillen met aartsbisschop Hendrik had opgelost. Wij kennen de vele punten van geschil tussen hen uit een concept-regeling, die door de aartsbisschop is opgesteld, blijkbaar vóór zijn vertrek naar Zuid-Duitsland.²⁶ Die geschillen betroffen onder meer de belemmeringen, die graaf Engelbert aan kooplieden op de Rijn tussen Rheinberg en Neuss had aangedaan; hij had hen van goederen beroofd en geld afgeperst, en verder had hij tal van onrechtvaardigheden gepleegd in het gebied van de aartsbisschop aan de oostzijde van de Rijn. Een poging van de aartsbisschop de vrede te herstellen alvorens hij met koning Frederik naar het zuiden vertrok, leidde niet tot een positief resultaat. De concept-regeling werd door graaf Engelbert afgewezen. De onenigheden duurden voort.

In juni 1317 bracht koning Lodewijk de Bacharacher Landvredebond tot stand,²⁷ waaraan onder meer de aartsbisschoppen van Trier en van Mainz en de steden Aken, Keulen, Mainz, Worms en Spiers deelnamen. Ook Willem, de oudste zoon van Gerard van Gulik, graaf Adolf van Berg en graaf Reinald II van Gelre traden toe tot deze Landvredebond. Aartsbisschop Hendrik van Keulen trad toe onder de voorwaarde, dat hij – zonder dat hij geacht zou worden de landvrede te schenden – aan koning Frederik steun zou mogen verlenen: „beheltenisse uns dat wir deme koninge den wir gekoren hayn, helpen mogen”.²⁸ Niettegenstaande zijn toetreding tot de Landvredebond schond aartsbisschop

Hendrik de bepalingen daarvan herhaaldelijk, zoals moet worden afgeleid uit een daaromtrent ingediende klacht (juni 1318).²⁹ Over deze klacht werd op 24 december 1318 uitspraak gedaan door de aartsbisschoppen van Mainz en van Trier en daaruit blijkt, dat de overtredingen van aartsbisschop Hendrik onder meer bestonden uit de roof van goederen te land en te water.³⁰ In de streken tussen Maas en Rijn waren sinds 1306 talrijke conflicten van de meest uiteenlopende aard ontstaan, die veelal tot optreden met wapengeweld leidden en door arbitrage opgelost moesten worden. De arbitrale uitspraak van 29 oktober 1317 door graaf Adolf van Berg en Diederik van Isenburg in de geschillen tussen aartsbisschop Hendrik en graaf Gerard van Gulik omvatte 121 klachten in samenhang met en voortvloeiende uit een reeks van sedert 1306 in de Nederrijnse gebieden uitgebroken conflicten van verschillende aard en omvang, die bij deze uitspraak voorlopig of definitief werden geregeld.³¹

Een landvredebond was in zodanige situatie bepaald geen luxe te noemen. Maar de Bacharacher Landvredebond was nauwelijks als zodanig te kwalificeren. Eerder was deze bond een verbond van aanhangers van koning Lodewijk van Beieren tegen aartsbisschop Hendrik; diens geclausuleerde toetreding tot de Bacharacher Landvredebond veranderde hieraan weinig of niets. Ook het optreden van aartsbisschop Hendrik tegen zijn medeleden van de Landvredebond wijst duidelijk op een vijandige gezindheid tegenover hen met wie hij strikt genomen had behoren samen te werken om orde, rust en vrede te stichten. Maar de aartsbisschop maakte van de stad Brühl een centrum van tegen koning Lodewijk van Beieren gerichte activiteiten en in het bijzonder tegen de stad Keulen. Zijn aanhangers pleegden van Brühl uit roof en gewelddadigheden en belemmerden handel en verkeer.

In de zomer van 1317 begon aartsbisschop Hendrik vijandelijkheden tegen graaf Gerard van Gulik teneinde de stad Zülpich, waarop de aartsbisschop aanspraken deed gelden, in handen te krijgen. Ook dit conflict werd in de arbitrale uitspraak van 29 oktober 1317 geregeld, nadat Zülpich door de aartsbisschop vergeefs was belegerd. De stad werd door Gerard van Gulik met steun van aartsbisschop Boudewijn van Trier verdedigd.³² In verschillende van de in de arbitrale uitspraak van 29 oktober 1317 vermelde conflicten stond graaf Engelbert van de

Mark nu eens aan de zijde van aartsbisschop Hendrik, dan weer aan de zijde van diens tegenstanders, zoals uit de opsomming van de klachten in de voornoemde arbitrage-oorkonde blijkt.³³ Bij deze conflicten waren ook tal van andere heren uit de streken tussen Maas en Rijn betrokken, zoals de gebroeders van Meurs, graaf Reinald I van Gelre en de heren van Valkenburg, van Heinsberg en van Godesberg.

Bij de eerder vermelde arbitrale uitspraak van 29 oktober 1317 ging het voor een belangrijk deel over berovingen en gevangennamen van wederzijdse onderhorigen en bevriende relaties, over brandstichtingen, plunderingen, knevelarijen en andere onrechtmatigheden, die partijen elkander en hun bondgenoten hadden aangedaan. De uitvoerige en gedetailleerde opsomming van de klachten in de meer genoemde arbitrale uitspraak toont duidelijk, dat het in deze jaren in de landen tussen Maas en Rijn geenszins rustig en veilig was. Reeds in een verzoek van de gehele clerus van het diocees Keulen aan paus Clemens V in maart 1314 gedaan, is te lezen, dat men vraagt bevrijd te worden van de door het concilie van Vienne uitgeschreven tienden voor een kruistocht, aangezien de bezittingen van de Kerk door oorlog, misoogst en verwoesting in groot verval gekomen waren.³⁴ Niet alleen heerste er aan de Nederrijn een sfeer van onveiligheid, maar ook vredebreuk, schending van verdragsverplichtingen en wisseling van partijkouze waren er veelvuldig voorkomende verschijnselen. Niet zelden is er ook sprake van ordinaire roofzucht van de aanzienlijke heren, bijvoorbeeld van Willem van Gulik, de zoon en opvolger van graaf Gerard van Gulik, die – om zijn schulden aan de Lombarden te betalen – eenvoudig op roof uitging.³⁵ Dat deed ook Reinald van Valkenburg, die, door geldgebrek in het nauw gebracht, als roofridder ging optreden. Hij overviel en plunderde Maastrichtse en andere kooplieden en maakte met name in de jaren 1317 en 1318 de handelsweg tussen Maastricht en Aken onveilig.³⁶ Dat ging niet zonder tegenmaatregelen van de beide stadsheren van Maastricht, de bisschop van Luik, Adolf van de Mark (1312-1344), en hertog Jan III van Brabant (1313-1355). De beide vorsten vielen het Valkenburgse gebied binnen; Sittard en Heerlen werden door de Brabanders veroverd en verwoest, terwijl de Luikenaren Borgharen innamen. Reinald van Valkenburg werd gedwongen zijn roofridder-activiteiten te staken. Weinig zal het hem geholpen hebben, dat aartsbisschop Hendrik hem in 1319 financiële hulp toezegde, onder meer een betaling van

5.000 mark uit het Keulse Jodengeld en vergoeding van de door Reinald gemaakte kosten bij de kroning van koning Frederik te Bonn in 1314 (12.730 mark). Het is ook de vraag, of Reinald deze bedragen ooit ontvangen heeft.³⁷

Door de arbitrale uitspraak van 29 oktober 1317 was de rust – nog daargelaten het voortduren van de voormelde onveiligheid en incidentele gewelddadigheden – nauwelijks hersteld. Al spoedig begonnen de voorbereidingen voor het hervatten van de oorlog tussen aartsbisschop Hendrik en de aanhangers van koning Lodewijk van Beieren. Daarbij ging het alweer – evenals in de strijd om Zülpich – niet om handhaving van de landvrede, maar om de realisatie van territoriale aspiraties en om een machtsstrijd tussen territoriale heren. De aartsbisschop versterkte – zoals wij zagen – de stad Brühl om van daar uit de stad Keulen, die de zijde van koning Lodewijk van Beieren had gekozen, in het nauw te brengen,³⁸ terwijl graaf Adolf van Berg zich met de stad Keulen verbond voor het geval hij met de aartsbisschop in conflict zou komen.³⁹ De Keulenaren belegerden Brühl, aan welk beleg ook Gerard van Gulik, Adolf van Berg en graaf Willem III van Holland, Zeeland en Henegouwen deelnamen.⁴⁰ De belegering, die van maart tot juni 1318 duurde, mislukte, maar de stad werd door aartsbisschop Hendrik in handen gesteld van aartsbisschop Boudewijn van Trier als pand voor de nakoming van de nog vast te stellen arbitrale uitspraak in de tussen partijen bestaande geschillen. Die arbitrale uitspraak bleef nog uit tot december 1318.⁴¹

Op 24 december 1318 maakte aartsbisschop Boudewijn van Trier als arbiter de uitspraak bekend. Die uitspraak hield onder meer in, dat alle verbonden tegen aartsbisschop Hendrik opgeheven dienden te worden. Al het door de Keulse aartsbisschop, zijn ambtenaren en bondgenoten geroofde goed diende teruggegeven of vergoed te worden. De stad Brühl zou als pand voor de nakoming van de verplichtingen, die aartsbisschop Hendrik op zich genomen had, in bezit blijven van de aartsbisschoppen van Trier en van Mainz.

Maar intussen – op 23 augustus 1318 – hadden de drie aartsbisschoppen met elkander een verbond gesloten, waarbij zij elkander vrij lieten in het verlenen van steun aan één van de beide koningen. Maar zij spraken wèl af, dat zij elkaar geen schade zouden doen.⁴²

Maar daarmee was de vrede langs de Rijn niet hersteld. De oorlogs-

situatie duurde voort, vooral voorzover het de stad Keulen betrof. Tegen de druk, die deze stad en haar bondgenoten, de graven van Gulik, van Berg, van Gelre en van Kleef op hem uitoefenden, verzette zich aartsbisschop Hendrik met economische maatregelen. In mei 1319 vaardigde hij een verbod uit om levensmiddelen en andere waren naar Keulen en naar andere plaatsen in vijandelijk gebied te voeren, teneinde aldus zijn vijanden in het nauw te drijven en schade te berokkenen.⁴³ De Keulenaren verboden op hun beurt in juni 1319 aan de stadsgeestelijkheid Keulen te verlaten om naar de aartsbisschop, die in Bonn resideerde, te gaan.⁴⁴ Deze situatie bracht de Keulse geestelijkheid in ernstige moeilijkheden, want zij werd op deze wijze verhinderd contacten met de aartsbisschop te onderhouden en deel te nemen aan synoden, terwijl de aartsbisschop van zijn kant de geestelijken met de kerkelijke ban bedreigde als zij de Keulse magistraat zouden gehoorzamen. De conflicten van de aartsbisschop met de stad Keulen duurden voort; de Keulenaren namen in het begin van dat jaar de in de nabijheid van de stad gelegen aartsbisschoppelijke burcht Frechen in en sloopten dit voor hen gevaarlijke slot: „gewan de stat Colne de burcht zo Vrechen ind braichen si ouch ave”.⁴⁵ Blijkens verscheidene oorkonden, waarin sprake is van door beide partijen geleden schade en van vergoeding daarvan, kregen deze conflicten een voorlopig einde door een in oktober 1320 door de aartsbisschop bevestigde arbitrale uitspraak⁴⁶ van graaf Gerard van Gulik (15 augustus 1320).⁴⁷ Deze had zich in juni 1320 met aartsbisschop Hendrik verzoend en trad hier voor het eerst als arbiter tussen de aartsbisschop en zijn vijanden op. De verzoening was van langere duur en kan samenhangen met de bedoeling van de graaf om na het overlijden van de toenmaals 75-jarige aartsbisschop de Keulse zetel aan een lid van het Gulikse gravenhuis te bezorgen.⁴⁸ In de uitspraak van Gerard van Gulik werd een groot aantal twistpunten geregeld, ook met betrekking tot de stad Brühl, die in december 1319 in handen van de Keulenaren werd gesteld, waarbij deze zich verbonden de stad aan de aartsbisschop uit te leveren zodra de vrede tot stand zou zijn gekomen.⁴⁹ Bovendien werd wederom bepaald, dat elk van de partijen de koning van haar keuze zou mogen dienen en volgen, de aartsbisschop koning Frederik, de stad Keulen en haar bondgenoten koning Lodewijk van Beieren.⁵⁰

De nog openstaande geschilpunten tussen de aartsbisschop en graaf

Gerard van Gulik werden in september 1321 door een arbitrale uitspraak van Reinald van Gelre, de zoon van Reinald I, geregeld.⁵¹ Daarbij werd onder meer bepaald, dat Zülpich weer in het bezit van de Keulse Kerk zou worden gesteld, zodra de graaf van Gulik de pandsom daarvoor zou hebben ontvangen. Onderhandelingen met Diederik Loef van Kleef over de aankoop door aartsbisschop Hendrik van het tussen Neuss en Keulen gelegen graafschap Hülchrath, in het gebied van de oude Keulengouw, waarmede reeds in 1313, toen de aartsbisschop het voorkeepsrecht op Hülchrath verkreeg,⁵² een begin was gemaakt, werden in hetzelfde jaar 1321 afgesloten.⁵³ Daarbij traden Godfried van Heinsberg en Reinald van Valkenburg en Monschau als medezegelaars op. Voor deze aankoop, die in april 1322 geëffectueerd werd, en die ook het district Frechen ten westen van de stad Keulen omvatte, verkreeg de aartsbisschop de financiële steun van de Keulse geestelijkheid. Deze verwerving was een belangrijke bijdrage tot de consolidatie en afronding van de „terra Coloniensis”, een doelstelling, waarvoor de aartsbisschop zich veel moeite getroostte.⁵⁴ In de reeks oorkonden, die op de aankoop van Hülchrath betrekking hebben, treft men dan ook het argument aan, dat de aartsbisschop daardoor de Keulse Kerk en het Land van Kempen beter kon beschermen.⁵⁵

Tot het streven naar versterking van de „terra Coloniensis” behoorde ook de afspraak met koning Frederik, dat aan de aartsbisschop Sinzig, Düren en Kaiserswerth in pand gegeven zouden worden, zodra de graaf van Gulik deze plaatsen aan de koning zou hebben teruggegeven (juni 1322).⁵⁶

Ook de verwerving van „open huizen”, zoals bijvoorbeeld geschiedde met de burcht Odenkirchen bij Rheydt, paste in deze politiek.⁵⁷

Nadat de conflicten tussen de aartsbisschop enerzijds en de graaf van Gulik en de stad Keulen anderzijds bijgelegd waren, heerste er enige tijd vrede. De aartsbisschop en graaf Gerard van Gulik traden samen op als arbiters in een conflict van de stad Keulen met de aartsbisschoppelijke ambtman van Liedberg, dat tot gewelddadigheden in Frechen had geleid (17 november 1322).⁵⁸ De aartsbisschop, die in deze jaren wederom herhaaldelijk in Keulen vertoefde, verklaarde zich bereid bij te dragen in de schadevergoedingen, die de stad Keulen aan de wederpartij moest betalen (11 januari 1323).⁵⁹ De aartsbisschop sloot voorts met de

stad Keulen overeenkomsten inzake de positie en de rechten van de Joden in die stad (13 april 1321).⁶⁰ Ook aan een verzoek van de Keulenaren om de strafbedreiging met interdict wegens schendingen van de kerkelijke immuniteit te verzachten, gaf de aartsbisschop gehoor (28 november 1323).⁶¹

Graaf Engelbert van de Mark was in 1324 de verstoorder van deze betrekkelijke rust. Hij belegerde en veroverde de op de weg van Keulen naar Westfalen zo belangrijke burcht Volmarstein (bij Hagen), aan de Roer. Deze burcht was in het bezit van de heren van Volmarstein, Keulse ministerialen, die van daar uit het handelsverkeer overlast aandeden.⁶² Dit beleg (mei-juli 1324) dient hier vermeld te worden omdat de stad Keulen en de graaf van Gulik aan het beleg deelnamen en zich toen dus weer in een conflictsituatie tegenover aartsbisschop Hendrik bevonden. De aartsbisschop heeft vermoedelijk wél het voornemen gehad de burcht te ontzetten, maar heeft dit voornemen niet uitgevoerd. In januari 1325 werd de vrede hersteld.

Van de troonstrijd bemerkt men in de streken tussen Maas en Rijn betrekkelijk weinig. De conflicten, die zich daar voordeden, hadden maar weinig te maken met de troonstrijd, maar hielden veeleer verband met onderlinge tegenstellingen en territoriale aanspraken. Dat koning Lodewijk van Beieren zijn bruiloft met Margaretha, een dochter van graaf Willem III van Holland, op 26 februari 1324 te Keulen vierde,⁶³ bracht hierin geen wijziging. Het huwelijk versterkte wél de familiebetrekkingen van koning Lodewijk met de streken tussen Maas en Rijn, aangezien Willem van Gulik, de oudste zoon van graaf Gerard van Gulik, gehuwd was met Johanna, een zuster van Margaretha. Een derde dochter van graaf Willem III, Philippa, huwde in 1326 Eduard III van Engeland. Deze huwelijken brachten de streken tussen Maas en Rijn in latere jaren in het vaarwater van de Engelse politiek op het vasteland.⁶⁴

De aartsbisschop van Keulen ontbrak bij de feestelijkheden in Keulen: „Keiser Lodewich sante nae dem bischof von Coellen ind der en woulde niet zo eme komen want he in van des pais wegen zo banne hielte”, aldus de „Koelhoffsche Chronik”,⁶⁵ die overigens Lodewijk ten onrechte „keiser” noemt, want die waardigheid verkreeg hij eerst op 17 januari 1328.

De geringe belangstelling in dit deel van het Duitse Rijk voor de troonstrijd in deze jaren, die ook blijkt uit de in verschillende arbitrale beslissingen over lokale en regionale geschillen opgenomen passage betreffende de vrijheid van partijen om zich bij één van de beide pretendenten aan te sluiten, kan samenhangen met het feit, dat koning Frederik in de slag bij Mühldorf (28 september 1322) door koning Lodewijk van Beieren verslagen en gevangen genomen werd.⁶⁶ Deze gevangenschap duurde tot maart 1325 en sindsdien bemerkt men nog maar weinig van Frederik van Oostenrijk. De geringe belangstelling wijst ook duidelijk op een verzwakking van het centrale rijksgezag en op een verminderde betekenis daarvan.

In oktober 1323 deden zich de eerste tekenen voor van een aanstaande herleving van de moeilijkheden met betrekking tot de dubbele koningskeuze van 1314. Van deze herleving bemerkt men in de streken tussen Maas en Rijn voorlopig nog maar weinig. Het was de te Avignon residerende paus Johannes XXII, die de kat de bel aanbond. Op 9 oktober 1323⁶⁷ liet hij – rijkelijk laat zou men zeggen – aan aartsbisschop Hendrik weten, dat in geval van een dubbele koningskeuze de beslissing bij de paus berustte. Lodewijk van Beieren had zich ter zake niet tot de paus gewend en zich dus ten onrechte koninklijke rechten aangematiigd. Daarom moest hij binnen drie maanden afstand doen van de regering. De aartsbisschop kreeg opdracht deze beslissing te verkondigen en er zich naar te gedragen, wat geen wijzigingen teweeg bracht, aangezien hij al sinds 1314 een tegenstander van Lodewijk van Beieren was geweest. Op 23 maart 1324 werd over koning Lodewijk de kerkelijke ban uitgesproken.⁶⁸ De animo om de harde pauselijke politiek tegen Lodewijk van Beieren te steunen was in de streken tussen Maas en Rijn niet groot. Het bleef voorlopig nog bij het laten voorlezen van de pauselijke bullen in de kerken, en dit geschiedde nog met grote vertragingen, zoals blijkt uit de herhaalde aanmaningen daartoe uit Avignon en de mededeling van aartsbisschop Hendrik aan de paus, dat hij daartoe een geschikt tijdstip wilde afwachten.⁶⁹ Het scherpe pauselijke optreden maakte weinig indruk en leidde – temeer omdat Frederik van Oostenrijk op de achtergrond geraakte – eerder tot versterking van de positie van koning Lodewijk. Maar paus Johannes nam nog andere maatregelen, die al spoedig in Keulen merkbaar waren. Het begon met de pauselijke verzekering aan koning Karel IV van Frankrijk, dat de

pauselijke stoel er zorg voor zou dragen, dat de aartsbisschoppelijke zetel te Keulen zou worden bezet door een man, die – gelijk de huidige aartsbisschop – de belangen van de Franse koning niet zou verwaarlozen.⁷⁰ Deze zonder twijfel door Karel IV uitgelokte verzekering was een aanwijzing, dat de Franse koning plannen maakte om na de afzetting van Lodewijk van Beieren als kandidaat voor de Duitse troon op te treden (februari 1324).⁷¹ Die kandidatuur kwam te voorschijn in een bijeenkomst van de geestelijke keurvorsten bij Rhens.⁷² Daar heeft de Keulse aartsbisschop het Franse plan mogelijk gesteund. Maar het plan mislukte (oktober 1324). Paus Johannes XXII zette zijn tegen Lodewijk van Beieren gerichte maatregelen voort, zonder veel succes. Nog in 1325 moest de paus er bij de Keulse aartsbisschop – evenals bij de aartsbisschoppen van Trier en van Mainz – op aandringen de excommunicatie van koning Lodewijk bekend te maken,⁷³ en op 15 januari 1326 beklagde de paus er zich bij aartsbisschop Hendrik over, dat deze hem niet uitvoerig bericht had over de besprekingen in de bijeenkomsten van de keurvorsten.⁷⁴

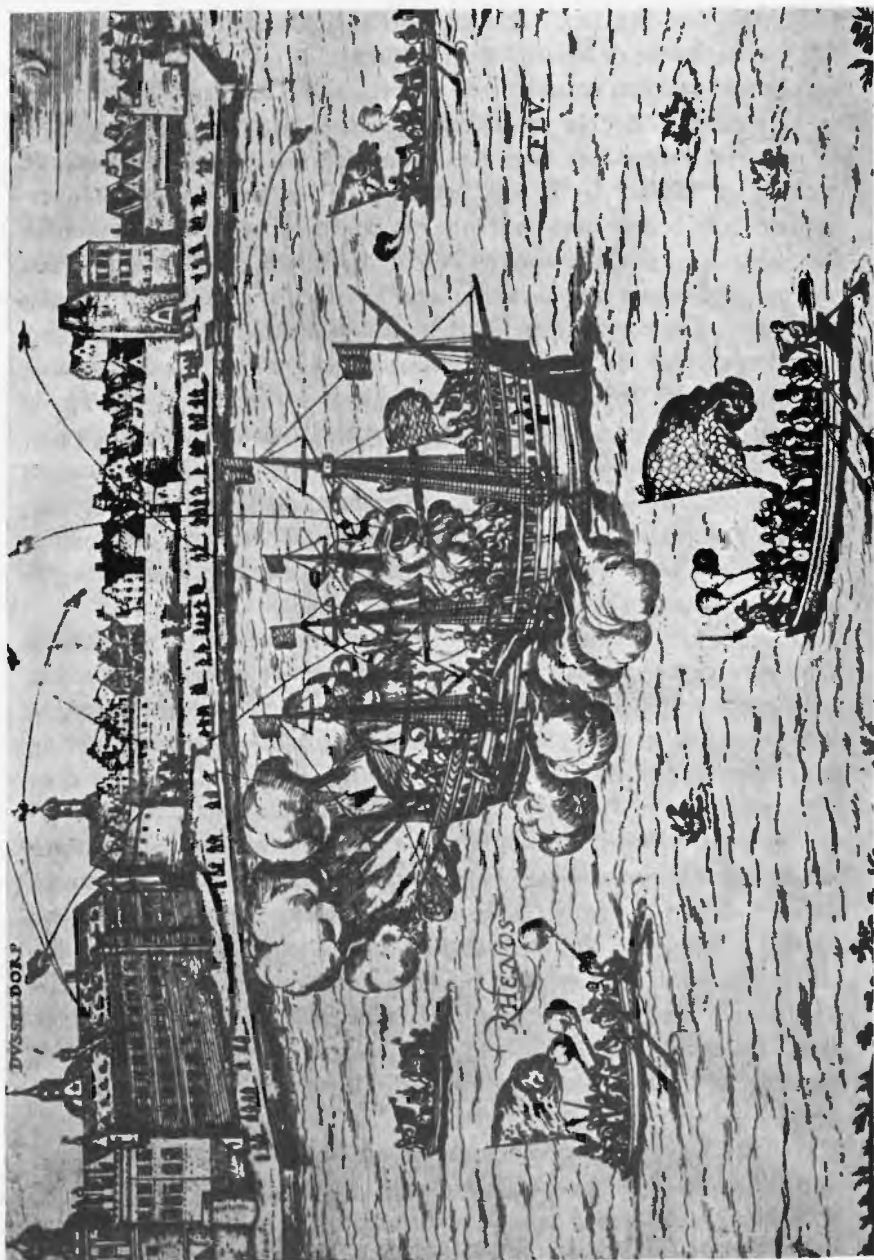
Onder deze bedrijven door was de aartsbisschop druk doende de schade van de onderscheidene conflicten en oorlogen te herstellen. Hij verkreeg van de paus vergunning om een bijdrage van de geestelijkheid te heffen, die moest dienen om zijn vestingen wederom in verdedigbare staat te brengen en om de schulden, die hij voor de oorlog had moeten maken, te betalen.⁷⁵ De strijd had ook andere sporen nagelaten; in verscheidene oorkonden is vermeld, dat de wegen onveilig waren en dat men originele akten niet aan de boden durfde mede te geven.⁷⁶ Dit euvel bleef geruime tijd bestaan; nog in maart 1331 gaf de aartsbisschop aan zijn neef, graaf Ruprecht van Virneburg, opdracht om de openbare wegen in het diocees Keulen in bescherming te nemen wanneer de beambten daar te kort schoten.⁷⁷

In augustus 1326 wendde Frederik van Oostenrijk zich tot de paus om diens erkenning te verkrijgen, uiteraard zonder succes.⁷⁸ De paus, die de plannen van de Franse koning steunde, eiste van de keurvorsten, dat zij tot een nieuwe koningskeuze zouden overgaan. Aartsbisschop Hendrik spande zich in voor de realisatie van de pauselijke plannen, die onder meer het stellen van een Franse kandidatuur voor de Duitse troon inhielden (april 1328).⁷⁹ Koning Lodewijk vertrok in het voorjaar naar

Italië. Hij ontving in Milaan de Lombardische koningskroon (mei 1327) en in Rome de keizerskroon (januari 1328). Paus Johannes XXII had de stad verlaten en resideerde in Avignon. Koning Lodewijk werd op 11 januari 1328 door een volksvergadering als keizer gehuldigd; op 17 januari werd hij door twee bisschoppen gezalfd en door Colonna, de toenmalige heerser in Rome, gekroond. Paus Johannes XXII vernieuwde intussen de over Lodewijk van Beieren uitgesproken kerkelijke ban, zette hem af als koning en beschuldigde hem van ketterij. Aldus was de strijd tussen paus en keizer weer in volle gang. In Keulen en aan de Nederrijn bemerkte men ook thans van deze strijd niet veel meer dan herhalingen van de pauselijke aanmaningen om de opeenvolgende strafmaatregelen tegen koning Lodewijk af te kondigen, ook in de volkstaal. Koning Lodewijk had in de streken tussen Maas en Rijn nog al wat aanhang, hoewel in een brief van de proost van St. Severinus in Keulen (mei 1327) vermeld is, dat de steden Andernach, Bonn, Keulen, Neuss, Rheinberg en Xanten pauselijk gezind waren; als pauselijk gezind wordt ook Reinald van Valkenburg genoemd.⁸⁰ Van de meeste overige dynasten is de houding echter niet duidelijk.

De strijd tussen paus en keizer werd buiten de streken tussen Maas en Rijn voortgezet en uitgevochten, daargelaten de bemoeienissen van aartsbisschop Hendrik. Maar het was in die streken geenszins rustig in deze jaren. In de zomer van 1327 werd de aartsbisschop betrokken in een oorlog tussen Reinald van Valkenburg, die gesteund werd door koning Johan van Bohemen, graaf van Luxemburg, en hertog Jan III van Brabant.⁸¹ De aartsbisschop streed met verscheidene bondgenoten aan de zijde van Reinald van Valkenburg. Die strijd was ontstaan omdat Reinald, die in november 1325 uit de Brabantse gevangenschap was ontslagen, opnieuw zijn roof- en plundertochten in de omgeving van Maastricht voortzette en ook Brabantse dorpen plunderde en brandschatte. De hertog van Brabant belegerde Valkenburg, echter tevergeefs. De oorlog werd voortgezet; een tweede belegering bracht Valkenburg in 1329 in Brabantse handen. De vestingwerken werden gesloopt.

In 1328 was er een conflict tussen aartsbisschop Hendrik en graaf Reinald II van Gelre, gelijk blijkt uit een aanmaning van paus Johannes XXII aan graaf Reinald en aan aartsbisschop Hendrik om de twist bij te leggen.⁸² Dit conflict was vermoedelijk reeds in 1326 ontstaan, want

Gedeelte van het Rijnfront in Düsseldorf (1585)
 (Naar een afbeelding in Düsseldorfer Jahrbuch, 47. Band, 1955)

toen werd graaf Reinald door de paus al aangemaand om van een voorgenomen aanval op de aartsbisschop af te zien en hem in plaats daarvan uit eerbied voor God en de Apostolische Stoel met raad en daad ter zijde te staan.⁸³ Dergelijke aanmaningen verzond de paus toen ook aan de graven van Berg, van de Mark, van Kleef en van Gulik, die in dit verband in 1328 niet meer genoemd worden. De reden van de twist tussen Reinald van Gelre en de aartsbisschop is niet duidelijk. In 1325 had de aartsbisschop nog een bemiddelende rol gespeeld bij het huwelijk van graaf Reinald met Sophia van Mechelen.⁸⁴

In 1328 rezen ook weer moeilijkheden tussen de aartsbisschop en de stad Keulen, omdat de stad weigerde Brühl, welke stad zij in pandbezit hield, aan de aartsbisschop terug te geven.⁸⁵

In een klaagschrift van mei 1328⁸⁶ bracht de stad Keulen harerzijds een groot aantal bezwaren tegen de aartsbisschop naar voren: de aartsbisschop had te veel tol geheven, hij had Keulse burgers laten beroven, zijn schulden aan de stad niet betaald, Keulse burgers gevangen laten nemen, door zijn ondergeschikten paarden van Keulse burgers laten stelen, ja zelfs kinderroof laten plegen. Daarom wenste de stad Keulen Brühl in pandbezit te houden. Voorts blijkt uit de klachten, dat de Keulenaren, behalve met de aartsbisschop, ook in vrede leefden met de graven van Holland en met de graaf van Kleef, aan wie eveneens gewelddadigheden ten laste worden gelegd.⁸⁷ De aartsbisschop trachtte de klachten, die er wél op wezen, dat in de landen aan de Nederrijn onrust en onveiligheid heersten, te weerleggen. De stad Keulen richtte zich daarop tot een aantal Nederrijnse heren, onder wie de graven van Luxemburg en van Gulik, en de heren van Blankenheim en van Schleiden, die de stad in zoverre in het gelijk stelden, dat zij het verweer van de aartsbisschop onvoldoende achtten.⁸⁸ Daartegenover liet de aartsbisschop zijn verweer beoordelen door de Keulse Domdeken en een groot aantal Nederrijnse heren, die van mening waren, dat Brühl aan de aartsbisschop teruggegeven moest worden, wanneer deze het bewijs van zijn tegenwerpingen kon leveren.⁸⁹ Het ziet er naar uit, dat dit bewijs geleverd werd, want in september 1328 werd de vrede getekend en Brühl wederom in handen van de aartsbisschop gesteld en neutraal verklaard,⁹⁰ hetgeen betekende, dat deze stad niet betrokken zou zijn of worden in een conflict, dat in de toekomst zou kunnen rijzen tussen de aartsbisschop en de stad Keulen, welke mogelijkheid

tot twee malen toe uitdrukkelijk in de oorkonde werd vermeld, wat nu niet direct de indruk van een hechte vriendschap tussen aartsbisschop en de stad Keulen wekt, al bevestigde de aartsbisschop ook terzelfdertijd de Keulse privileges⁹¹ en verleende hij opnieuw een verzachting van de bepalingen inzake een eventueel interdict over de stad Keulen.⁹² De stad sloot ook vrede met de graaf van Holland.⁹³

In november 1328 legden graaf Willem van Gulik (1328-1361),⁹⁴ de opvolger van graaf Gerard VII (1297-1328), en aartsbisschop Hendrik hun geschillen bij en sloten zij een vriendschapsverdrag, waarbij echter bepaald werd, dat de verdragen, die de aartsbisschop met Reinald van Valkenburg en Monschau, en Willem van Gulik met Reinald II van Gelre had gesloten in stand zouden blijven.⁹⁵ Daaruit blijkt, dat beide partijen geen schepen achter zich wilden verbranden. Niettemin was dat verdrag van politieke betekenis voor de verdere gang van zaken in de streken tussen Maas en Rijn, want graaf Willem van Gulik was gehuwd met een dochter van Willem III van Holland, wiens beide andere dochters gehuwd waren met koning Lodewijk van Beieren en koning Eduard III van Engeland. Dit huwelijk, en ook de krijgshulp, die Willem van Gulik in 1327 aan de Engelse koning in diens oorlog tegen Schotland verleende,⁹⁶ bracht de graaf nog niet aan de zijde van koning Lodewijk, want in augustus 1328 streed hij nog aan de zijde van koning Philips VI van Frankrijk in de slag bij Kassel en derhalve aan de zijde van de vijanden van keizer Lodewijk.⁹⁷ Tot deze vijanden behoorde ook de bisschop van Luik, Adolf van de Mark (1313-1344).⁹⁸ De partijkeuze van graaf Willem van Gulik in 1328 en 1329 en nog meer de ijver van de paus om hem aan de pauselijke partij te binden, blijken ook uit het bevel van paus Johannes XXII aan wereldlijke en geestelijke vorsten om hem niet lastig te vallen en niet te bestrijden, aangezien hij in onderhandeling is met de Pauselijke Stoel.⁹⁹ Bovendien wordt de aartsbisschop van Keulen door de paus gemachtigd om dertig onderhorigen van graaf Willem van Gulik te ontslaan van de kerkelijke straffen, die zij zich door het verlenen van steun aan Lodewijk van Beieren op de hals hadden gehaald.¹⁰⁰ Het Engelse huwelijk van Philippa, de dochter van graaf Willem III van Holland en zuster van de gemalin van Lodewijk van Beieren en van de echtgenote van Willem van Gulik, had voorlopig geen politieke gevolgen met betrekking tot de Engels-Duitse

toenadering, dat wil zeggen bracht geen nadere verbinding tussen Eduard III en Lodewijk van Beieren teweeg.

In deze jaren is echter wel zeer duidelijk sprake van bemoeienissen van de paus en van de Franse koning met de bezetting van de aartsbischooppelijke zetels in het Rijnland. Toen in september 1328 aartsbischoop Matthias van Mainz overleden was, wendde aartsbischoop Hendrik zich tot de paus met het verzoek om zijn neef Hendrik van Virneburg, proost van St. Cassius te Bonn, tot aartsbischoop van Mainz te benoemen.¹⁰¹ Aan dit verzoek gaf de paus gehoor.¹⁰² Daarmede ging hij in tegen de pogingen van koning Philips VI om de beide aartsbisdommen Trier en Mainz te verenigen in handen van de trouw Fransgezinde Boudewijn van Trier.¹⁰³ Paus Johannes XXII hechtte er ook bijzondere waarde aan, dat de Keulse zetel aan een hem goedgezinde aartsbischoop toevertrouwd was; hij verbood het Domkapittel bij eventueel overlijden van aartsbischoop Hendrik een opvolger te kiezen.¹⁰⁴ De paus stelde zich ook hier afwijzend op tegenover een kandidaat van koning Philips VI en beperkte zich tot de verzekering, dat hij terzijner tijd een bekwaam en aan de Kerk getrouwe opvolger zou aanwijzen.¹⁰⁵ Aartsbischoop Hendrik was enkele malen ernstig ziek geweest, maar door de goede zorgen van zijn lijfarts, Johan van Utrecht, was hij hersteld, waarvoor deze herhaaldelijk de gelukwensen en gunstbewijzen van de paus ontving.¹⁰⁶

Van ernstige conflicten met wereldlijke heren en met de stad Keulen blijkt in de laatste regeringsjaren van aartsbischoop Hendrik niet, al liet de verstandhouding soms te wensen over. In mei 1329 werden de Domkanunnik Willem van Gennep, de latere aartsbischoop, en enkele kanunniken van andere kapittels door Keulse burgers ernstig mishandeld en verwond, waarop de aartsbischoop zonder pardon de gehele stad met het interdict belegde. De stedelijke raad wendde zich tot paus Johannes XXII om bemiddeling.¹⁰⁷ Hoe dit conflict beëindigd werd, blijkt niet. Blijkbaar werd er vrede gesloten, want in oktober 1330 kwam de definitieve regeling met de stad Keulen inzake Brühl tot stand.¹⁰⁸ In hetzelfde jaar regelden de aartsbischoop en de stad Keulen tezamen de positie van de Joden binnen de stad Keulen.¹⁰⁹ In 1331 kwam de verzoening van de aartsbischoop met Adolf van de Mark, bisschop van Luik, tot stand.¹¹⁰ In de Keulse Kerk rezen tijdens het

bestuur van aartsbisschop Hendrik weinig moeilijkheden. In de bronnen wordt hij meestal genoemd als een goed kerkvorst, wat overeenstemt met een brief van paus Johannes XXII van 19 augustus 1331,¹¹¹ waarin de paus verklaart verheugd te zijn over de goede situatie in het Keulse diocees, zoals die onder leiding van aartsbisschop Hendrik tot stand gekomen is. Tot die bevredigende situatie had de aartsbisschop daadwerkelijk bijgedragen. Vooreerst door het houden van talrijke synoden en het uitvaardigen van omvangrijke synodale statuten. Verder door het slechten van geschillen over patronaatsrechten, prebenden en andere geestelijke inkomsten, en over de geestelijke jurisdictie. Voorts nam de aartsbisschop tal van maatregelen die de kerkelijke organisatie betroffen, o.m. incorporaties, stichtingen van kerken, altaren en parochies, en tenslotte visitaties, verlening van aflaten en dispensaties, en bevestigingen van kerkelijke privileges en verlening van vergunningen aan ordesgeestelijken om in de Keulse kerkprovincie te prediken, biecht te horen en absolutie te verlenen.

Als wereldlijk vorst streefde aartsbisschop Hendrik met wisselend resultaat naar versterking van de landsheerlijke macht en vergroting en afronding van de „terra Coloniensis”, niet alleen in de streken tussen Maas en Rijn, maar ook in Westfalen,¹¹² waar als gevolg van deze consolidatiepolitiek conflicten ontstonden met de graven van de Mark en van Berg, evenals met enkele minder machtige dynasten. De strijd om het aartsbisschoppelijke slot Volmarstein (Landkreis Hagen), die in 1324 ontstond met de graven van de Mark en van Gulik, is daarvan een voorbeeld.¹¹³ De graaf van de Mark maakte zich van Volmarstein meester en hield deze burcht in zijn bezit. Tot de pogingen van de aartsbisschop om zijn wereldlijk gezag en gebied te versterken en uit te breiden behoorden, behalve de niet steeds geslaagde pogingen om zich tegenover de stad Keulen te doen gelden, ook de verwerving van het graafschap Hülchrath, de versterking van aartsbisschoppelijke steden,¹¹⁴ zoals Rheinberg, Uerdingen, Bonn, Brühl, Kempen, Lechenich, een Keulse grensvesting tegen Gulik, en Linz, de pogingen om Zülpich weer in handen te verkrijgen, de maatregelen om de inkomsten uit de tolheffing op de Rijn te verzekeren en deze zoveel mogelijk ten goede te laten komen aan de financiën van de aartsbisschop. Voorts dienen tot deze pogingen ook gerekend te worden de verlening van privileges aan

de stad Bonn,¹¹⁵ de belangrijkste residentie van de aartsbisschop, nadat hem een permanent verblijf in de stad Keulen onmogelijk was gemaakt. Bovendien trachtte de aartsbisschop zijn positie als wereldlijk machthebber te versterken door de verwerving van „open huizen”¹¹⁶ en door te bevorderen dat de open huizen, die aan andere heren ter beschikking gesteld werden, niet als zodanig zouden functioneren als deze opening tegen de aartsbisschop gericht was.

Aartsbisschop Hendrik van Virneburg overleed in Bonn op 6 januari 1332¹¹⁷ na een roerige regeringsperiode van 26 jaren. Aan kerkelijke en geestelijke aangelegenheden heeft hij grote aandacht gegeven. Daarvan getuigen de door hem regelmatig gehouden diocesane synoden en de synodale statuten,¹¹⁸ waarin onder meer gehandeld wordt over residentieplicht, over woeker, over het bedelen in kerken, over interdict, over begijnen en over draagaltaren. Ook met betrekking tot wereldlijke aangelegenheden heeft aartsbisschop Hendrik van Virneburg grote activiteit ontwikkeld. Dat blijkt – behalve uit talrijke oorkonden – uit de vele reizen, die hij binnen de Keulse kerkprovincie maakte, zowel ter vervulling van zijn geestelijk ambt als in verband met zijn wereldlijke taak. Typerend voor deze activiteiten, op zijn leeftijd – aartsbisschop Hendrik was, toen hij de aartsbisschoppelijke zetel te Keulen bestee, reeds de zestigjarige leeftijd gepasseerd – is de vergunning, die hij in juni 1312 van paus Clemens V verkreeg om in de vele gevallen, waarin de aartsbisschop vóór het aanbreken van de dag op reis moest gaan in kerkelijke aangelegenheden, of in tijden van oorlog, de mis vóór daglicht („antequam luceat”) te laten lezen.¹¹⁹ Zijn vele reizen strekten zich ook uit buiten zijn kerkprovincie. De aartsbisschop was aanwezig op het door paus Clemens V in oktober 1311-mei 1312 te Vienne gehouden algemeen concilie.¹²⁰ Tijdens dit concilie werden ook de „gravamina” van de Duitse prelaten behandeld; deze hielden in, dat de kerkelijke vrijheid bedreigd werd en dat prelaten mishandeld werden: „prelati Alamanie dicunt quod archiepiscopos et alias personas ecclesiasticas regni Alamanie capiunt, vinculis mancipant, mutilant, et occidunt. . .”. Aartsbisschop Hendrik was één van degenen, die tijdens het concilie op het nemen van tegenmaatregelen aandrong. In de maanden juli, augustus en september 1310 nam hij deel aan de rijks- en hofdagen, die door koning Hendrik VII in Frankfort en Spiers gehouden werden.¹²¹ In januari 1313 woonde hij de rijksdag in Neurenberg bij.¹²² In

de jaren 1308 en 1314 vertoefde de aartsbisschop in verband met de verkiezing van een opvolger van koning Albrecht en keizer Hendrik VII te Frankfort¹²³ en te Rhens,¹²⁴ aan de Rijn. In de jaren 1315 en 1316 verbleef de aartsbisschop aan het hof van koning Frederik van Oostenrijk in Zuid-Duitsland.¹²⁵ Gedurende deze afwezigheid werd hij vervangen door zijn neef, Hendrik van Virneburg, proost van St. Cassius te Bonn, de latere aartsbisschop van Mainz (1328).¹²⁶ Aartsbisschop Hendrik resideerde tot 1314 veelal in Keulen, daarna meestal in Bonn en Godesberg. Ook vertoefde hij herhaaldelijk in Neuss en in Rheinberg.

Noten III

- ¹ Reg. Köln, IV, no. 786, 799, 826.
- ² Reg. Köln, IV, no. 799, 800.
- ³ Reg. Köln, IV, no. 791, 792.
- ⁴ Lac. III, no. 128, 129; Reg. Köln, IV, no. 816, 817, 818.
- ⁵ Lac. III, no. 129; Reg. Köln, IV, no. 817. Zie voor Reinald van Valkenburg ook: Reg. Köln, IV, no. 822.
- ⁶ Reg. Köln, IV, no. 820, 826.
- ⁷ Reg. Köln, IV, no. 872, 869.
- ⁸ Lac. III, no. 128, 129; Reg. Köln, IV, no. 816, 817, 818.
- ⁹ Lac. III, no. 129; Reg. Köln, IV, no. 808, 817.
- ¹⁰ Lac. III, no. 129; Reg. Köln, IV, no. 817.
- ¹¹ Lac. III, no. 140.
- ¹² Lac. III, no. 129; Reg. Köln, IV, no. 817.
- ¹³ Reg. Köln, IV, no. 890, waar graaf Willem III van Holland onder de getuigen van koning Lodewijk voorkomt, evenals de graven van Gulik en van Kleef. Zie: Lac. III, no. 142.
- ¹⁴ Reg. Köln, IV, no. 1437.
- ¹⁵ Reg. Köln, IV, no. 879; zie ook: P. J. Meij, *Gelderse Charters uit München teruggekeerd*, 's Gravenhage 1953, no. 57 en 58.
- ¹⁶ Reg. Köln, IV, no. 868, 869, 870, 871, 872.
- ¹⁷ Reg. Köln, IV, no. 863, 866.
- ¹⁸ Reg. Köln, IV, no. 883; zie ook: Edith Ennen en D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, Bonn 1967, S. 59.
- ¹⁹ Reg. Köln, IV, no. 883, Anm.
- ²⁰ Reg. Köln, IV, no. 889.
- ²¹ Lac. III, no. 142; Reg. Köln, IV, no. 890.
- ²² Reg. Köln, IV, no. 904.
- ²³ Reg. Köln, IV, no. 951, Anm.
- ²⁴ Reg. Köln, IV, no. 972.

- ²⁵ Over Reinald van Valkenburg verschaft de nog niet gepubliceerde studie van S. Corsten, *Die Herren von Valkenburg* (circa 1000-1364), nadere gegevens.
- ²⁶ Reg. Köln, IV, no. 901.
- ²⁷ Lac. III, no. 159; Reg. Köln, IV, no. 993. Zie hierover: Claudia Rotthoff, *Die politische Rolle der Landfrieden zwischen Maas und Rhein*, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 45, 1981, S. 102 ff.
- ²⁸ L. Ennen, *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln*, IV, Köln 1870, no. 48; Reg. Köln, IV, no. 996.
- ²⁹ Reg. Köln, IV, no. 1048; Ennen, *Quellen*, no. 60.
- ³⁰ Reg. Köln, IV, no. 1082; Ennen, *Quellen*, no. 68.
- ³¹ Lac. III, no. 163; Reg. Köln, IV, no. 1004.
- ³² Reg. Köln, IV, no. 1003.
- ³³ Reg. Köln, IV, no. 1003, sub. 85 en 86.
- ³⁴ Reg. Köln, IV, no. 811.
- ³⁵ Lac. III, no. 163; Reg. Köln, IV, no. 1004, sub. 13.
- ³⁶ Zie noot 25.
- ³⁷ Reg. Köln, IV, no. 1145.
- ³⁸ Reg. Köln, IV, no. 1014; zie ook: Claudia Rotthoff, o.c., S. 106 ff.
- ³⁹ Reg. Köln, IV, no. 1015.
- ⁴⁰ Reg. Köln, IV, no. 1034, 1153, 1154, 1164. Brühl was door de Keulse aartsbisschoppen aanzienlijk versterkt, als steunpunt tegen de stad Keulen. De Middeleeuwse vesting werd in 1689 verwoest. Zie: *Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands*, III, S. 124/5.
- ⁴¹ Ennen, *Quellen*, IV, no. 68; Reg. Köln, IV, no. 1082.
- ⁴² Lac. III, no. 172; Reg. Köln, IV, no. 1069. Zie ook: Claudia Rotthoff, o.c., S. 107/8.
- ⁴³ Reg. Köln, IV, no. 1108; het verbod is opgenomen in een brief van de aartsbisschop aan de burgers van Osnabrück, „zijn vrienden”. De brief bevat tevens een schets van de situatie aan de Nederrijn als gevolg van onrechtmatigheden en gewelddadigheden van de tegen de aartsbisschop verbonden vorsten: de graven van Gulik, van Gelre en van Kleef.
- ⁴⁴ Reg. Köln, IV, no. 1114.
- ⁴⁵ Reg. Köln, IV, no. 1158; *Chroniken der Deutschen Städte*, Bd. 13, (Köln, 2), S. 21, 33 en 130.
- ⁴⁶ Reg. Köln, IV, no. 1203; Ennen, *Quellen*, IV, no. 88.
- ⁴⁷ Reg. Köln, IV, no. 1190; Lac. III, no. 180; zie ook: Claudia Rotthoff, o.c., S. 108.
- ⁴⁸ Reg. Köln, IV, no. 1183, Anm.; Ennen, *Quellen*, IV, no. 81.
- ⁴⁹ Reg. Köln, IV, no. 1153, 1154; zie ook no. 1164.
- ⁵⁰ Reg. Köln, IV, no. 1190, sub. 13; Lac. III, no. 180.
- ⁵¹ Lac. III, no. 187; Reg. Köln, IV, no. 1261.
- ⁵² Lac. III, no. 123; Reg. Köln, IV, no. 766.
- ⁵³ Reg. Köln, IV, no. 1227.
- ⁵⁴ Reg. Köln, IV, no. 1254.
- ⁵⁵ Reg. Köln, IV, no. 1215.
- ⁵⁶ Lac. III, no. 193; Reg. Köln, IV, no. 1304.
- ⁵⁷ Lac. III, no. 183; Reg. Köln, IV, no. 1236.
- ⁵⁸ Ennen, *Quellen*, IV (1870), no. 113; Reg. Köln, IV, no. 1345.

- ⁵⁹ Ennen, Quellen, IV, no. 115; Reg. Köln, IV, no. 1364.
- ⁶⁰ Ennen, Quellen, IV, no. 95; Reg. Köln, IV, no. 1233.
- ⁶¹ Reg. Köln, IV, no. 1427, (28 november 1323). Op 5 maart 1324 werd de verzachting van het interdict toegestaan.
- ⁶² Reg. Köln, IV, no. 1454; Levolt von Northof, *Chronica comitum de Marca*, ed. Tross, Hamm 1859, S. 162.
- ⁶³ Reg. Köln, IV, no. 1437; aartsbisschop Hendrik was hierbij niet aanwezig.
- ⁶⁴ Zie hierover: F. Trautz, *Die Könige von England und das Reich, 1272-1377*, Heidelberg 1961.
- ⁶⁵ Koelhoffische Chronik, ed. Cardauns, in: *Chroniken der Deutschen Städte*, XIV, (Köln, 3), S. 666. Over Lodewijk van Beieren was de pauselijke ban uitgesproken.
- ⁶⁶ Reg. Köln, IV, no. 1562, Anm.
- ⁶⁷ Reg. Köln, IV, no. 1425, 1485; zie ook: G. Brom, *Bullarium Traiectense*, I, Hagae Comitum 1891, no. 628; W. Jappe Alberts, Tussen Rome en Parijs, in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1981, blz. 32.
- ⁶⁸ Reg. Köln, IV, no. 1442, Anm. 2.
- ⁶⁹ Reg. Köln, IV, no. 1458.
- ⁷⁰ Reg. Köln, IV, no. 1435.
- ⁷¹ Reg. Köln, IV, no. 1496, Anm. 1.
- ⁷² Reg. Köln, IV, no. 1496; Rhens ligt aan de Rijn tussen Bonn en Koblenz.
- ⁷³ Reg. Köln, IV, no. 1540.
- ⁷⁴ Reg. Köln, IV, no. 1567.
- ⁷⁵ Reg. Köln, IV, no. 1532.
- ⁷⁶ Reg. Köln, IV, no. 1485, 1491, 1544 (1325, 1 juni).
- ⁷⁷ Reg. Köln, IV, no. 1942; Ennen, Quellen, IV, no. 170.
- ⁷⁸ Reg. Köln, IV, no. 1608.
- ⁷⁹ Reg. Köln, IV, no. 1726.
- ⁸⁰ Reg. Köln, IV, no. 1662; L. Schalm, *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, VI, Mon. Germ. Hist., 1914, no. 306.
- ⁸¹ Reg. Köln, IV, no. 1713.
- ⁸² Brom, Bullarium, I, no. 785; Reg. Köln, IV, no. 1723.
- ⁸³ Reg. Köln, IV, no. 1572; Brom, Bullarium, I, no. 671.
- ⁸⁴ Reg. Köln, IV, no. 1563; W. Teschenmacher, *Annales Cliviae Juliae Montiae Marchiae . . . Gelriae etc.*, Arnhem 1638, p. 507/8: „ . . . consilio Henrici Vierneburgii archipraesulis coloniensis anno 1325 Florentii Mechliniensis praedivitis mercatoris filiam Sophiam petiit . . . ”
- ⁸⁵ Reg. Köln, IV, no. 1738/39.
- ⁸⁶ Zie vorige noot.
- ⁸⁷ Reg. Köln, IV, no. 1738/39, 8 en 14.
- ⁸⁸ Ennen, Quellen, IV, no. 138; Reg. Köln, IV, no. 1740.
- ⁸⁹ Ennen, Quellen, IV, no. 148; Reg. Köln, IV, no. 1741.
- ⁹⁰ Reg. Köln, IV, no. 1769 en 1770.
- ⁹¹ Ennen, Quellen, IV, no. 144; Reg. Köln, IV, no. 1766.
- ⁹² Ennen, Quellen, IV, no. 143; Reg. Köln, IV, no. 1765.

- ⁹³ Reg. Köln, IV, no. 1759.
- ⁹⁴ Zie over graaf Willem van Gulik: F. Petri, *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert*, in: *Vorträge und Forschungen*, Bd. XIII, 1969, S. 459 ff.; G. Meyer, *Graf Wilhelm von Jülich, Markgraf und Herzog, 1328-1361*, Bonn 1968.
- ⁹⁵ Lac. III, no. 236: „... Und hon wir Wilhelm greve zu Guylghe usgescheiden den edlen man heren Reynolde den greven van Gelren, des moygh wir syn, in der wis dat unse breve sprehent, die wir undereyn gegeven hain von virbuntynsse und von geloefden; und wir Heinrich ertzbischof han usgescheiden den edelen man Reynolde heirren von Montoyen und von Valkenburgh, unsen lieven man, deme wir syn land mugen helpen waren als lange die brive sprehent, die wir van virbuntnisse undereyn han gegeven”.
- ⁹⁶ Zie: F. Trautz, *Die Könige von England und das Reich, 1272-1377*, Heidelberg 1961, S. 194 e.v.
- ⁹⁷ Idem, S. 199; H. S. Lucas, *The Low Countries and the Hundred Years' War, 1326-1347*, Michigan 1929, p. 85.
- ⁹⁸ Reg. Köln, IV, no. 1790.
- ⁹⁹ Reg. Köln, IV, no. 1794.
- ¹⁰⁰ Reg. Köln, IV, no. 1798.
- ¹⁰¹ Reg. Köln, IV, no. 1772.
- ¹⁰² Reg. Köln, IV, no. 1775.
- ¹⁰³ Reg. Köln, IV, no. 1789 en no. 1772, Anm. Aartsbisschop Boudewijn van Trier was – naar een mededeling van Peter von Zittau (*Chronicon Aulae Regiae*, ed. Loserth, Wien 1875, S. 458) – geenszins ongeneigd zelfs drie aartsbisdommen in zijn hand te verenigen: „Utinam si Coloniensis vacaret ecclesia intromitterem etiam me de illa”.
- ¹⁰⁴ Reg. Köln, IV, no. 1800; zie ook no. 1619.
- ¹⁰⁵ Reg. Köln, IV, no. 1807.
- ¹⁰⁶ Reg. Köln, IV, no. 1857.
- ¹⁰⁷ Ennen, Quellen, IV, no. 154; Reg. Köln, IV, no. 1834.
- ¹⁰⁸ Reg. Köln, IV, no. 1913; zie ook no. 1838 en Ennen, Quellen, IV, no. 165.
- ¹⁰⁹ Lac. III, no. 259; Reg. Köln, IV, no. 1927, 1928, 1929.
- ¹¹⁰ Reg. Köln, IV, no. 1952.
- ¹¹¹ Reg. Köln, IV, no. 1962.
- ¹¹² Zie: W. Janssen, *Die Erzbischöfe von Köln und ihr „Land“ Westfalen, im Spätmittelalter*, in: *Westfalen*, 58, 1980, S. 88.
- ¹¹³ Reg. Köln, IV, no. 1454; zie ook noot 62.
- ¹¹⁴ Zie: Manfred Petry, *Die Niederrheinische Stadt als Festung im Mittelalter*, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 45, 1981, S. 44 ff.
- ¹¹⁵ Zie: Edith Ennen en D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, Bonn 1967, S. 59/60.
- ¹¹⁶ Onder „open huizen” zijn te verstaan: burchten of versterkte en verdedigbare huizen, die de eigenaar of bezitter in tijd van oorlog aan derden, met name aan de landsheer, beschikbaar stelde.
- ¹¹⁷ Reg. Köln, IV, no. 2017.
- ¹¹⁸ W. Janssen, *Unbekannte Synodalstatuten der Kölner Erzbischöfe Heinrich von Virneburg und Walram von Jülich*, in: *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd. 172, 1970, S. 113 ff.

- ¹¹⁹ Reg. Köln, IV, no. 701; zie voor het tijdstip waarop de mis aanving: L. Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgik*, Freiburg i. Br. 1933, II, S. 24/25.
- ¹²⁰ Reg. Köln, IV, no. 675.
- ¹²¹ Reg. Köln, IV, no. 524, 533/4.
- ¹²² Reg. Köln, IV, no. 735.
- ¹²³ Reg. Köln, IV, no. 412.
- ¹²⁴ Reg. Köln, IV, no. 799, 826.
- ¹²⁵ Zie hiervoor blz. 34; Reg. Köln, IV, no. 904.
- ¹²⁶ Reg. Köln, IV, no. 904.

Walram van Gulik, aartsbisschop van Keulen – Landvredebond van 1334 – Invloedrijke positie van graaf Willem V van Gulik – Toenadering van de Nederrijnse dynasten tot koning Lodewijk – Neutraliteitspolitiek van aartsbisschop Walram – Invloed van de Frans-Engelse tegenstelling in de landen tussen Maas en Rijn – Loonse Successie-oorlog van 1328 – „Kurverein” van Rhens – Steun van de dynasten tussen Maas en Rijn aan keizer Lodewijk – Honderdjarige oorlog – Betrekkelijke rust in de landen tussen Maas en Rijn als gevolg van de goede verstandhouding tussen graaf Willem van Gulik en zijn broeder, de aartsbisschop – Goede verhouding van de aartsbisschop met de stad Keulen – Verkiezing van Karel IV tot roomskoning met steun van aartsbisschop Walram (Rhens 1346) – Slechte financiële situatie van aartsbisschop Walram – Kroning van Karel IV – Transactie ter leniging van de financiële noden van de aartsbisschop – Overeenkomst inzake schulddeeling met het Domkapittel (1344).

Op 27 januari 1332 benoemde paus Johannes XXII, die zich reeds tijdens de regeringsperiode van aartsbisschop Hendrik van Virneburg de voorziening in een eventuele vacature voorbehouden had, Walram van Gulik tot aartsbisschop van Keulen.¹ Walram was een jongere zoon van graaf Gerard V van Gulik, die in 1328 was opgevolgd door zijn oudste zoon, Willem V van Gulik (1328-1361). Sedert 1320 had Walram, niettegenstaande zijn jeugdige leeftijd – hij was toen circa 18 jaren oud – door pauselijke gunst verscheidene hoge kerkelijke waardigheden verkregen, of was daarin bevestigd door verlening van dispensatie.² Hij was thesaurarius van de Keulse Dom, proost van St. Servaas in Maastricht en van St. Lambertus in Luik. Bij de verwerving van deze ambten had de voorspraak van zijn vader en van zijn broeder, graven van Gulik, een belangrijke rol gespeeld.³ Daarop wijst ook het feit, dat graaf Willem V van Gulik zich op 30 januari 1332 verplichtte de paus gehoorzaam te zijn en in het bijzonder koning Lodewijk van Beieren alle hulp en bijstand te weigeren.⁴ Bovendien nam hij op zich om er voor te zorgen, dat zijn broeder Walram dezelfde verplichting op zich zou nemen.⁵ Door aan het verzoek van graaf Willem gevolg te geven kwam Walram aanvankelijk in het vaarwater van de pro-Franse, anti-Beierse politiek van zijn broeder, wat onder meer blijkt uit zijn aansluiting bij de anti-Brabantse coalitie, die met de Franse koning Philips VI verbonden was en waaraan ook bisschop Adolf II van Luik, graaf

Willem V van Gulik en graaf Reinald II van Gelre deelnamen.⁶ Die coalitie moest onder meer dienen om de hertog van Brabant te dwingen Robert van Artois aan zijn zwager Philips VI uit te leveren.⁷ De oorlog had maar weinig te betekenen; er werd meer onderhandeld dan gestreden.⁸ Op 30 augustus 1334 kwam door bemiddeling van koning Philips VI van Frankrijk de vrede tot stand,⁹ nadat de coalitiegenoten zich nogmaals tegen de Brabantse hertog Jan III verbonden hadden.¹⁰ Nadat de geschillen met Brabant door de arbitrale uitspraak van Philips VI waren opgelost, en de coalitie was omgezet in een landvredebond, waarbij zich ook de hertog van Brabant aansloot,¹¹ keerde de rust in de streken tussen Maas en Rijn min of meer terug. Deze vredelievende wending was slechts voor een deel toe te schrijven aan de beëindiging van het conflict met Brabant en aan de landvredebond van september 1334. Vermoedelijk berustte zij meer op het herstel van de goede verhouding tussen Gulik en de aartsbisschop als gevolg van de familierelatie tussen laatstgenoemde en zijn broeder Willem V van Gulik.¹² De Gulikse graaf nam een belangrijke positie in onder de vorsten tussen Maas en Rijn. De omstandigheid, dat hij er in slaagde zijn broeder Walram op de Keulse zetel te brengen, had in die streken een omkeer in de politieke verhoudingen tengevolge,¹³ omdat daardoor een einde kwam aan de langdurige tegenstelling tussen de Keulse aartsbisschop en de graven van Gulik, waardoor ook een verbetering optrad in de betrekkingen van de aartsbisschop met de stad Keulen. Dat blijkt niet alleen uit de bekrachtiging van de rechten en vrijheden van de stad Keulen in 1332,¹⁴ maar ook uit de overeenkomst van 29 maart 1334,¹⁵ waarbij aartsbisschop en stad beloven elkaars rechten te zullen eerbiedigen en hun wederzijdse vijanden niet te zullen steunen. De vrede aan de Rijn werd bovendien nog bevorderd door de afspraken tussen de aartsbisschoppen van Keulen, Trier en Mainz en graaf Willem van Gulik om kooplieden en pelgrims te zullen beschermen en over en weer geen geweld te plegen.¹⁶ De betrekkelijke rust in de streken tussen Maas en Rijn, die als gevolg van de hiervóór bedoelde omstandigheden intrad, liet weinig, althans minder ruimte en gelegenheid voor interne ruzie en daarmee verbonden krijgsbedrijven. Dit kan voor verschillende Nederrijnse vorsten en heren aanleiding zijn geweest om aan de verzoeken van de Engelse koning, Eduard III, tot het verlenen van – goed betaalde – krijgshulp tegen de Schotten gehoor te geven. Niet

alleen graaf Willem van Gulik trok naar Schotland; een groot aantal ridders en heren uit de streken tussen Maas en Rijn vergezelde hem, onder andere Godfried van Vlodrop en Scheyfart van Rode.¹⁷ Deze hulp is te beschouwen als een voorspel op de Engels-Lotharings-Nederrijnse samenwerking tegen Frankrijk, waarvoor de coalitie van september 1334, die in de jaren na 1334 een anti-Frans karakter kreeg, als grondslag diende. De consequentie hiervan was, dat de coalitiegenoten – nadat in de loop van 1337 een poging van keizer Lodewijk om zich met de paus en de Franse koning te verzoenen bleek mislukt te zijn – toenadering zochten tot keizer Lodewijk en derhalve in botsing kwamen met de paus. Graaf Willem V van Gulik was de spil waarom het politieke steekspel in de landen tussen Maas en Rijn draaide.¹⁸ Dat blijkt uit zijn bemoeiingen met betrekking tot de hiervóór bedoelde onderhandelingen met de paus, Benedictus XII, en met de Franse koning, in 1336,¹⁹ en – nadat deze onderhandelingen mislukt waren – uit de rol, die hij in de jaren 1337 en 1338, toen hij de Fransgezinde politiek had opgegeven, speelde bij het bevorderen van de samenwerking tussen de Engelse koning en keizer Lodewijk.²⁰ De relaties van Eduard III met de Nederrijnse en Lotharingse heren en vorsten hadden allereerst ten doel de koning bondgenoten in zijn strijd tegen Frankrijk te verschaffen. Daartoe behoorden de graven van Berg, van Gelre en van de Mark²¹ maar vooral de graaf van Gulik,²² die in augustus 1336 door keizer Lodewijk tot markgraaf verheven werd.²³

De gang van zaken met betrekking tot de Engelse verbintenissen van de vorsten en heren in de landen tussen Maas en Rijn bracht hen niet alleen aan de zijde van keizer Lodewijk, maar ook in strijd met de paus. Het was deze consequentie, die de Keulse aartsbisschop in moeilijkheden bracht, want het volgen van de politiek van zijn broeder, Willem van Gulik, en samenwerking met keizer Lodewijk hielden erkenning van diens koningschap in en waren in strijd met de pauselijke bevelen en uitspraken en met de over keizer Lodewijk uitgesproken kerkelijke ban. Aartsbisschop Walram streefde onder deze omstandigheden naar een soort neutraliteit. Enerzijds omdat hij door een partijkeuze vóór keizer Lodewijk met de paus zou moeten breken, anderzijds omdat hij zich, temidden van de wereldlijke vorsten en heren, die de zijde van keizer Lodewijk gekozen hadden, een openlijke stellingname tegen de keizer, zoals de paus van hem verlangde, niet kon veroorloven.²⁴

Aartsbisschop Walram zette hiermede de voorzichtige, een duidelijke keuze ontwijkende politiek van zijn voorganger, aartsbisschop Hendrik van Virneburg, voort.²⁵

Deze voorzichtigheid was bepaald niet overbodig, want – hoewel in deze jaren de relaties tussen de onderscheiden territoria, en met name die van de „terra Coloniensis” met haar naburen, in mindere mate dan voorheen aanleiding gaven tot gewapende conflicten – de geschillen ontbraken niet. Dit blijkt onder meer uit een omvangrijke reeks klachten van de graaf van Kleef tegen de aartsbisschop en zijn ambtenaren over rechtsschendingen en door hen verrichte geweldplegingen, waaronder met name roof van vee en goederen.²⁶ Een ander geval van moeilijkheden, die tot aanwending van geweld leidden, wordt vermeld in de arbitrale uitspraak van graaf Adolf van Berg en bisschop Adolf van Luik in geschillen tussen Adolf van de Mark en aartsbisschop Walram²⁷ (18 oktober 1335), waaruit blijkt, dat de graaf van de Mark het Keulse gebied gewapenderhand was binnengedrongen, zich daar rechten aanmatigde die aan de aartsbisschop toekwamen en er Keulse onderdanen van geld, goederen en vee beroofd had. Op zijn beurt viel de aartsbisschop het graafschap Mark binnen.²⁸

Het behoeft dan ook bepaald niet te verwonderen, dat aartsbisschop Walram zich op de vlakte hield toen koning Philips VI bij hem aandrang op hulpverlening.²⁹ De aartsbisschop antwoordde, dat de overige Duitse vorsten tegen koning Philips optrokken en dat steun aan de koning tot onherstelbare schade aan de Keulse Kerk zou leiden. Weliswaar had hij zich aanvankelijk tot bijstand verplicht, maar sindsdien was de politieke constellatie zodanig veranderd, dat deze bijstand redelijkerwijze niet meer verlangd kon worden. Tot die wijziging in de politieke constellatie behoorde vooral de definitieve overgang van Walrams broeder, Willem van Gulik, naar de partij van keizer Lodewijk en koning Eduard III, een overgang, die hem geen windeieren gelegd had: de koning had hem grote bedragen uitgekeerd, de keizer had hem tot markgraaf verheven en hem Düren, Kaiserswerth en Sinzig in pand gegeven en hem munt- en tolrechten verleend.³⁰

Sommige van deze gunsten, zoals die met betrekking tot Sinzig en Kaiserswerth, zullen bij de aartsbisschop van Keulen – niettegenstaande zijn familierelatie met markgraaf Willem – gemengde gevoelens hebben opgeroepen.

De belangrijke plaats, die markgraaf Willem V van Gulik was gaan innemen, blijkt uit de tekst van verscheidene oorkonden, waarin sprake is van de grote invloed van de markgraaf op de gang van zaken.³¹ Zij blijkt eveneens uit de oorkonde van 16 augustus 1336, waarin keizer Lodewijk aan de markgraaf en zijn tweede zoon Gerhard het recht van opvolging in het graafschap Berg toekent, voor het geval graaf Adolf van Berg kinderloos zou overlijden.³²

Intussen had Willem van Gulik, evenals de hertog van Brabant en graaf Reinald II van Gelre,³³ ook deelgenomen aan de eerste Loonse Successie-oorlog (1328),³⁴ waarbij het ging om de opvolging door Diederik van Heinsberg in het graafschap Loon. Deze oorlog was een soort van voorpostengevecht in de Honderdjarige Oorlog, want Diederik van Heinsberg (1336-1361) en zijn medestanders behoorden tot de bondgenoten van koning Eduard III, die zich op zijn beurt met keizer Lodewijk verbonden had, terwijl de bisschop van Luik, die de rechten van Diederik van Heinsberg betwistte, steun zocht bij de Franse koning en bij Jan van Bohemen, graaf van Luxemburg. De strijd eindigde met een scheidsrechterlijke uitspraak in het voordeel van Diederik van Heinsberg, waarbij deze in het bezit van het graafschap Loon gesteld werd (18 mei 1338).³⁵ Aartsbisschop Walram trad als mede-arbiter op, een functie, die redelijk paste in zijn neutraliteitspolitiek, hoewel de Luikse kroniekschrijvers hem er van verdachten de Brabantse belangen begunstigd te hebben.³⁶

De „schommelpolitiek” van aartsbisschop Walram tussen paus en keizer is redelijk geslaagd te noemen. Paus Benedictus XII (1334-1342) beperkte zich te zijnen aanzien tot aanmaningen om keizer Lodewijk niet te erkennen en de pauselijke bevelen na te komen, en keizer Lodewijk verklaarde dat hij de aartsbisschop – niettegenstaande zijn ongehoorzaamheid – voorlopig ongemoeid zou laten.³⁷ Wel had aartsbisschop Walram zich bij de „Rhenser Kurverein” aangesloten, waarbij de keurvorsten overeenkwamen, dat zij hun recht om de koningskeuze te verrichten zouden beschermen en waarborgen; degene, die door de meerderheid van de keurvorsten gekozen werd, zou bevoegd zijn om als Duits koning op te treden (16 juli 1338).³⁸ Deze uitspraak werd bevestigd op 5 september 1338 op de te Koblenz gehouden rijksdag, waar ook koning Eduard III tegenwoordig was, aan wie toen

Grafmonument van Diederik III van Meurs, Aartsbisschop van Keulen in de Dom te Keulen
(Naar een foto van het Rheinisches Bildarchiv te Keulen)

het rijksvicariaat werd opgedragen. Aartsbisschop Walram was daarbij niet aanwezig.³⁹ Hij had de Engelse koning einde augustus 1338 in Bonn ontvangen⁴⁰ en verontschuldigde zich bij de paus voor zijn deelname aan de „Kurverein”, onder betuiging van zijn gehoorzaamheid aan de Kerk en de Paus.⁴¹

Veel duidelijker was de partijkeuze van de wereldlijke dynasten in de streken tussen Maas en Rijn. Zij schaarden zich zonder restricties aan de zijde van keizer Lodewijk en werden daarvoor dan ook beloond. De markgraaf van Gulik werd verheven tot rijksmaarschalk⁴² en door koning Eduard III van Engeland begunstigd met een aanzienlijke jaarrente.⁴³ Graaf Adolf van Berg ontving een bedrag van 3000 goudgulden⁴⁴ en graaf Reinald II van Gelre werd tot hertog verheven en verkreeg het recht gouden munten te doen slaan.⁴⁵ Enigszins opvallend en geheel niet passend in het beeld van de roerende samenwerking tussen keizer Lodewijk en zijn bondgenoten is de oorkonde van 27 oktober 1338⁴⁶ waarin graaf Reinald II aan markgraaf Willem van Gulik verzekert, dat – voor het geval hij – Reinald – tot Duits koning zou worden gekozen – hij de rechten van de markgraaf van Gulik zou handhaven: „ . . . item weer dat sake dat Ghod versien hedde, dat wi een roemsch coninc ghecoren werden, so en sulle wi niet onsen neve hindern. . . ”⁴⁷

De oorlog tussen Eduard III en Philips VI brak in september 1339 uit; op 20 september vielen de Nederrijns-Nederlandse hulptroepen Kamerijk binnen en belegerden tevergeefs de bisschoppelijke hoofdstad.⁴⁸ Aartsbisschop Walram heeft aan deze expeditie niet deelgenomen; hij vertoefde op 19 september in Godesberg.⁴⁹ Maar zijn broeder, de markgraaf van Gulik, en graaf – toen reeds hertog – Reinald van Gelre treffen wij aan onder de deelnemers aan deze krijgstocht, die tot generlei resultaat leidde. Ook de veldtocht, die de Engelse koning in de zomer van 1340 ondernam en zich richtte op Doornik, werd een mislukking, hoezeer zich ook de markgraaf van Gulik en de hertog van Gelre inspanden. Ook de hertog van Brabant en de graaf van Berg namen aan deze expeditie deel,⁵⁰ maar aartsbisschop Walram was wederom afwezig. De andere afwezige was keizer Lodewijk, die in dezelfde tijd doende was door tussenkomst van Philips VI tot een verzoening met de paus te komen en zich uit het Engelse bondgenootschap los te maken.⁵¹ De verwijdering tussen koning Eduard III en keizer Lodewijk

en de toenaderingspogingen van de keizer tot Philips VI en de paus maakten het voor aartsbisschop Walram gemakkelijker om zijn politiek van afzijdigheid voort te zetten. De enige met wie hij rekening diende te houden was zijn broeder, markgraaf Willem V van Gulik. Deze situatie was wellicht de belangrijkste reden voor de betrekkelijke rust, die er gedurende het episcopaat van Walram van Gulik, en met name tijdens de jaren 1340-1349, heerste in de landen tussen Maas en Rijn. De broederlijke samenwerking en de bereidheid van de Gulikse markgraaf om zijn broeder tegemoet te komen, blijken onder meer uit de teruggave van het slot Poppelsdorf, bij Bonn, door de markgraaf, aan wie het verpand was.⁵² Ook de regeling van de rechten op de heerlijkheid Honnef (aan de Rijn, bij Königswinter), die door de markgraaf aan zijn broeder werd afgestaan⁵³ en de belofte van hulp tegen de graaf van Loon, die aanspraak maakte op Honnef, en tegen de Westfaalse heren, die de aartsbisschop beoorlogen, zijn indicaties voor deze wil tot samenwerking. Daartegenover verplichtte zich aartsbisschop Walram zijn broeder te steunen bij de verwerving van de graafschappen Berg en Ravensberg na het overlijden van graaf Adolf VIII van Berg.⁵⁴ Opgemerkt moet wel worden, dat de voormelde regelingen en afspraken, hoezeer zij bijdroegen tot de politieke rust in de landen tussen Maas en Rijn, voor markgraaf Willem V niettemin eerder een uitvloeisel van politieke berekening dan van broederlijke liefde waren. Dat blijkt uit het nalaten van hulpverlening toen de aartsbisschop bij de handhaving van zijn gezag in het hertogdom Westfalen in moeilijkheden met bovenbedoelde Westfaalse heren kwam:⁵⁵ een te machtige Keulse aartsbisschop was een potentieel gevaar voor Gulik. Een vredelievende verhouding bestond ook tussen de aartsbisschop en de graaf van Kleef, Diederik VIII (1311-1347), die in 1340 een zuster van aartsbisschop Walram huwde.⁵⁶ Evenals de graven van Gulik, van Berg en van Gelre hield hij de zijde van keizer Lodewijk, zonder evenwel daarbij daadwerkelijk op te treden. Ook met de stad Keulen leefde aartsbisschop Walram in vrede op grondslag van een op 5 april 1334 gesloten overeenkomst waarbij de beide partijen elkaar hulp en bijstand beloven, elkanders rechten erkennen en de aartsbisschop aan de Keulse burgers bescherming binnen zijn territorium verzekert.⁵⁷ Door een overeenkomst met de aartsbisschoppen van Trier en van Mainz (20 juni 1339) trachtte aartsbisschop Walram, mede ter bevordering van de handels-

belangen van de stad Keulen, het Rijnverkeer te beschermen tegen overmatige tolheffing en gewelddaden.⁵⁸ Ook de positie van de Keulse Joden werd geregeld, zodat moeilijkheden daarover tussen de aartsbis-schop en de stad vermeden werden.⁵⁹

In de jaren na 1340 bemerkte men weinig van keizer Lodewijk in de streken tussen Maas en Rijn en evenmin van inmenging van aartsbis-schop Walram in de aangelegenheden van het Rijk. Zoals blijkt uit een brief van paus Clemens VI (1342-1352) van 19 november 1344, is hij met genoemde paus in correspondentie over de positie van keizer Lodewijk en doet hij zich daarbij nog steeds als diens tegenstander kennen, waarvoor hij de dank van Clemens VI oogst.⁶⁰ Als keizer Lodewijk zich door zijn streven naar vergroting van zijn huismacht in Oostenrijk en Zuid-Duitsland vijanden onder de vorsten op de hals haalt, wordt zijn positie précair. Op 2 februari 1346 wordt hij door de paus geëxcommuniceerd, en als koning afgezet;⁶¹ daarop volgt het pauselijk bevel deze uitspraken in de kerken bekend te doen maken, alsmede de uitnodiging van de aartsbis-schop van Mainz aan aartsbis-schop Walram om op 11 juli 1346 naar Rhens te komen teneinde een koning te kiezen.⁶² Als zodanig beveelt paus Clemens VI aan de markgraaf Karel van Mähren, een zoon van koning Johan van Bohemen, graaf van Luxemburg.⁶³ Aanvankelijk schijnt aartsbis-schop Walram niet erg geneigd te zijn geweest om de pauselijke aanbeveling te volgen,⁶⁴ wat de aartsbis-schoppen van Mainz en van Trier wèl deden. De reden daarvan kan geweest zijn, dat aartsbis-schop Walram zich niet voor Karel van Mähren wilde verklaren voordat hij solide en aanzienlijke toezeggingen had ontvangen. Een andere mogelijkheid is, dat aartsbis-schop Walram zich terughoudend opstelde omdat zijn broeder, markgraaf Willem V van Gulik, nog niet met keizer Lodewijk gebroken had,⁶⁵ ofwel nog met Eduard III in onderhandeling was om deze te bewegen naar de Duitse koningskroon te streven.⁶⁶ Nadat echter koning Johan van Bohemen en zijn zoon aan aartsbis-schop Walram belangrijke toezeggingen, in hoofdzaak van financiële aard, hadden gedaan⁶⁷ gaf aartsbis-schop Walram zijn steun aan Karel van Mähren. Op de keurvorstendag bij Rhens op 11 juli 1346 werd Karel IV tot roomskoning gekozen.⁶⁸

Aartsbis-schop Walram was daar aanwezig. De kroniek van Henricus de Hervordia⁶⁹ bericht over de achtergronden van deze verkiezing,

namelijk, dat door Karel zelf, door paus Clemens VI en door aartsbis-schop Boudewijn van Trier – een oudoom van de nieuwe roomskoning – aanzienlijke bedragen aan enkele keurvorsten waren betaald opdat zij hun steun aan Karel IV zouden geven.⁷⁰ Hij voegt daaraan toe, dat het niet ging om het algemeen belang of welzijn, maar om particuliere belangen van de hertog van Saksen en van de aartsbisshop van Keulen, wier steun met grote sommen gelds gekocht werd. Van aartsbisshop Walram zegt de kroniekschrijver nog, dat hij „arm en armoedig” was.⁷¹ Deze mededeling stemt overeen met het bericht over de financiële situatie in het aartsbisdom Keulen, zoals die is geschetst in de financiële regeling met Reinald van Schoonvorst.⁷²

De kroning van Karel IV vond plaats in Bonn door aartsbisshop Walram,⁷³ omdat de stad Aken, waar de kroning behoorde te geschieden, de koning niet binnen wenste te laten. Ook de stad Keulen schijnt zich niet bereid te hebben verklaard het kronings-ceremonieel binnen haar muren te laten plaats vinden. De reeds eerder genoemde kroniek van Henricus de Hervordia vermeldt, dat de plechtigheid „als het ware in het verborgene en zonder de gebruikelijke praal” geschiedde.⁷⁴ Daarom was er ook reden om de kroning nog eens te doen plaatsvinden, en wèl te Aken, nadat deze stad zich met Karel IV verzoend had en nadat keizer Lodewijk overleden was.⁷⁵ De kroning te Aken werd verricht door de aartsbisshop van Trier; aartsbisshop Walram ver-toefde toen te Parijs en overleed daar op 15 augustus 1349.

De persoon van de nieuwe koning was een geheel andere dan die van al zijn voorgangers. Lamprecht beschreef hem in zijn „Deutsche Geschichte” als volgt:

„Karel IV hatte nichts mehr von den aristokratisch-heldenhaften Zügen, die bisher noch alle deutschen Herrscher ausgezeichnet hatten. Er war ein vollendeter Kaufmann auf dem Throne. Mitteltüchtig, fein gebaut, kränklich, früh schon von gebückter Haltung und kahlem Vorderhaupt, fast stets einfach, gleichsam geschäftsmäßig gekleidet, feilschte und bestach er lieber, als dasz er zum Schwerte griff. In der Verhandlung zeigte er das verbindliche Lächeln des Händlers so wie jene reiche Kenntnis der Einzelheiten, die nur eine in tausend Geschäfte heimische Erfahrung gewinnen kann. . .”

De laatste regeringsjaren van aartsbisshop Walram vormen min of meer een anti-climax in vergelijking met de periode van 1332 tot in de

veertiger jaren, die gekenmerkt werd door een betrekkelijke rust in de streken tussen Maas en Rijn en door een goede verhouding tot de belangrijkste mededingers van de Keulse aartsbisschop in het verleden: de graven van Gulik en de stad Keulen. Maar de meningsverschillen tussen markgraaf Willem van Gulik en zijn aartsbisschoppelijke broeder, die in het eerste decennium van de regering van aartsbisschop Walram van weinig betekenis waren, traden daarna sterker op de voorgrond, hoewel zij de vrede niet verstoorden. Graaf Willem zag met lede ogen hoe Lechenich versterkt werd als Keulse grensvesting tegen Gulik; hij raakte met de aartsbisschop in geschil over de heerlijkheid Honnef en de door hem aan Walram toegezegde bijstand in de moeilijkheden in Westfalen bleef achterwege. Het behoeft dan ook niet te verbazen, dat in een overeenkomst tussen de beide broeders van 31 juli 1344 wordt vermeld: „zu deme eyrstme so sal unser eyn den anderen gunstlichen inde bruderlichen meynen, als ein bruder den anderen van rechte sal; ind is eynich has of ungunst intusschen uns geweist des sal manlich luterlichen inde gentzlichen verzyen inde zemale vergessen”.⁷⁶

Vrijwel de gehele regeringsperiode van aartsbisschop Walram kenmerkte zich door financiële moeilijkheden. Reeds in een oorkonde van 13 januari 1334 werd gesproken van een drukkende schuldenlast, die mede veroorzaakt was door uitgaven bij zijn benoeming in 1332.⁷⁷ Dat er sprake was van een werkelijke geldnood in deze jaren wordt aanneemelijk door het in een oorkonde van 26 juli 1335 opgenomen dringend beroep van de aartsbisschop op het Domkapittel om haast te betrachten bij het geven van toestemming tot het verlenen van een privilege aan de Keulse Joden. Dat kan wel niet veel anders betekenen dan dat de aartsbisschop dringend behoefte had aan de vrijwel steeds met geldlening of geldbetaling verbonden hulp van de Joden.⁷⁸ Dat het hier inderdaad om financiële hulp ging, blijkt uit een oorkonde van 20 december 1341, waarin het in 1335 verleende Joden-privilege wederom ter sprake komt onder uitdrukkelijke vermelding, dat tegen elkaar worden afgewogen de verlichting van onze (aartsbisschoppelijke) financiële nood en de schade, die de Kerk door het Jodenprivilege kan lijden.⁷⁹

Ook door verpandingen van inkomsten, goederen en ambten moest de aartsbisschop zich contanten verschaffen. Opvallende verpandingen zijn die van de ambten Dorsten en Recklinghausen aan de Domdeken

Johan van Kleef, die aan de aartsbisschop 1500 goudguldens geleend had.⁸⁰ Aan Johan van Virneburg, proost van Xanten, die tot bescherming van de door vijanden ernstig bedreigde Keulse Kerk eveneens een groot bedrag aan de aartsbisschop had geleend, werd het ambt Rheinbach (Landkreis Bonn) verpand.⁸¹ Ook door geldleningen, zowel bij aanzienlijke heren als bij burgers van Keulen verschaften zich de aartsbisschop aanzienlijke sommen ten einde zijn uitgaven, daaronder begrepen de uitgaven voor zijn hofhouding,⁸² te bestrijden. De aartsbisschop had hiervoor de medewerking van het Domkapittel nodig, dat op zijn beurt op grondslag van een met de aartsbisschop gesloten overeenkomst lijfrenten verkocht en de opbrengst beschikbaar stelde.⁸³ Henricus de Hervordia verhaalt in zijn „*Liber de rebus memorabilioribus*” (ed. Potthast, 1859, p. 260), dat aartsbisschop Walram ook minder oirbare middelen aanwendde om aan geld te komen. Zo liet hij in Bonn in 1324 twee Joden op valse beschuldigingen veroordelen en terecht stellen om hun bezittingen in handen te krijgen.⁸⁴ In dit verband is het opmerkelijk, dat aartsbisschop Walram in een synodaal statuut van 1338 spreekt van „*omnium malorum radix caeca cupiditas*”.⁸⁵

In 1345 stijgt de schuldenlast zeer aanzienlijk, vooral als gevolg van de oorlog in Westfalen, die voor de aartsbisschop ongunstig verliep.⁸⁶ Als de „*Chronica presulum et archiepiscopum coloniensis ecclesiae*”⁸⁷ van aartsbisschop Walram zegt, dat hij „het land, de clerus en het overige volk rijk gemaakt heeft” dan wil dat bepaald niet zeggen, dat de aartsbisschoppelijke financiën er florissant bijstonden. Daarop wijst ook de overeenkomst die aartsbisschop Walram op 18 november 1344 met het Domkapittel sloot inzake de delging van de schulden.⁸⁸ Deze oorkonde is van betekenis voor de geschiedenis van de medezeggenschap in het wereldlijk bestuur van de „*terra Coloniensis*”.⁸⁹

Evenals zijn voorganger hield aartsbisschop Walram regelmatig diocesane synoden en vaardigde hij synodale statuten uit.⁹⁰ Daaronder was ook een herhaling van het door zijn voorganger in 1319 uitgevaardigde statuut tegen de Begarden en Begijnen (1326), die door paus Clemens V in de bullen „*Ad nostrum*” en „*Cum de quibusdam*” in 1311 veroordeeld waren.⁹¹ Opvallend is, dat de veroordeling van de Begarden en Begijnen door de beide aartsbisschoppen ongenueanceerd wordt gehandhaafd, terwijl de bulle „*Cum de quibusdam*” aan het slot

een uitzondering maakt voor vrouwen, die deugdzzaam en nederig van geest de Heer dienen en paus Johannes XXII in 1320 en 1323 verzachtende uitspraken deed met betrekking tot Begijnen, „die eerbaar en godvruchtig leven”.⁹²

Het bijwonen van de diocesane synoden, die tweemaal per jaar gehouden werden, legde aartsbisschop Walram de geestelijkheid als een dwingende plicht op.⁹³

Noten IV

- ¹ Reg. Köln, V, no. 19; zie over Walram van Gulik: W. Janssen, Walram von Jülich, 1304-1349, in: *Rheinische Lebensbilder*, Bd. 4, Düsseldorf 1978, S. 37-56; zie ook: G. Heyden, *Walram von Jülich; Erzbischof von Köln*, Köln 1963.
- ² Reg. Köln, V, no. 4, 6, 8, 12.
- ³ Reg. Köln, V, no. 25.
- ⁴ Reg. Köln, V, no. 23.
- ⁵ Reg. Köln, V, no. 23, 26, 27.
- ⁶ Reg. Köln, V, no. 38, 45; Nijhoff, Gedenkw. I, no. 262, 261.
- ⁷ Zie over deze coalitie: F. Trautz, *Die Könige von England und das Reich, 1272-1377*, Heidelberg 1961, S. 201-204; Karl Kunze, *Die politische Stellung der Niederrheinischen Fürsten in den Jahren 1314-1334*, diss., Göttingen 1886, S. 46.
- ⁸ Zie o.m.: Reg. Köln, V, no. 50, 51, 52, 53, 54, 57.
- ⁹ Reg. Köln, V, no. 242.
- ¹⁰ Lac. III, no. 264; Reg. Köln, V, no. 191; Nijhoff, Gedenkw. I, no. 288.
- ¹¹ Nijhoff, Gedenkw. I, no. 296; Reg. Köln, V, no. 246.
- ¹² G. Meyer, *Graf Wilhelm von Jülich, Markgraf und Herzog, 1328-1361*, Bonn 1968.
- ¹³ Zie W. Janssen, Walram von Jülich, 1304-1349, in: *Rheinische Lebensbilder*, Bd. 4, Düsseldorf 1978, S. 39 ff.
- ¹⁴ Reg. Köln, V, no. 47.
- ¹⁵ Lac. III, no. 278.
- ¹⁶ Lac. III, no. 279; Reg. Köln, V, no. 139; Reg. Köln, V, no. 217.
- ¹⁷ Trautz, *Die Könige von England*, S. 212/213.
- ¹⁸ W. Platzhoff, *Geschichte der Rheinlande*, Bd. I, Bonn 1922, S. 183; Trautz, *Die Könige von England*, S. 235/236; W. Janssen, Walram von Jülich, S. 43.
- ¹⁹ Trautz, *Die Könige von England*, S. 221.
- ²⁰ Trautz, S. 235 e.v.
- ²¹ Trautz, S. 234.
- ²² Zie noot 18.
- ²³ Lac. III, no. 307 (21 augustus 1336).
- ²⁴ Reg. Köln, no. 477 (5 sept. 1337); zie ook: W. Janssen, Walram von Jülich, S. 43/44.
- ²⁵ Zie W. Jappe Alberts, Tussen Keulen en Parijs, in: *Liber Amicorum voor M. P. van Buytenen*, Utrecht 1981, blz. 26-34.

- ²⁶ Reg. Köln, V, no. 278, 1335/36; zie ook: W. Janssen, Klevische Beschwerden gegen Kurköln von 1335/36, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, Bd. 37, 1973, S. 141 ff, aldaar is de tekst van deze klacht gepubliceerd.
- ²⁷ Reg. Köln, V, no. 362; Lac. III, no. 301.
- ²⁸ Reg. Köln, V, no. 422.
- ²⁹ Reg. Köln, V, no. 492: „licet eo tempore quo huiusmodi alligationes inite fuerunt . . . motus et conspirationes non essent tales sicut nunc sunt”; no. 493: „ . . . veri simile immo indubitabile quasi esse, ut de nostra privata taceamus fortuna, ecclesiam nostram in spiritualibus et in temporalibus passuram irrecuperabile decrementum”, no. 496 (okt.-nov. 1337).
- ³⁰ Lac. III, no. 307, noot 2 en no. 326 (10 mei 1338).
- ³¹ Reg. Köln, V, no. 495, 496.
- ³² Lac. III, no. 306.
- ³³ Zie: J. Baerten, *Het graafschap Loon, 11de-14de eeuw*, Assen 1969, blz. 141 e.v.; H. S. Lucas, *The Low Countries and the hundred years' war, 1326-1347*, Michigan 1929, p. 292.
- ³⁴ Reg. Köln, V, no. 540, 551, 552.
- ³⁵ Reg. Köln, V, no. 551, 4.
- ³⁶ W. Janssen, Walram von Jülich, S. 45.
- ³⁷ Reg. Köln, V, no. 569 (18 juli 1338).
- ³⁸ Lac. III, no. 330; Reg. Köln, V, no. 566, 567.
- ³⁹ Reg. Köln, V, no. 579: „ . . . et aliis principibus ad id convocatis excepto episcopo coloniensis qui non erat presens, sed tamen suum consensum adhibuit tractatibus ibidem peractis”; zie ook: F. Trautz, Die Könige von England und das Reich, S. 272.
- ⁴⁰ Zie: Edith Ennen en D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, S. 61; Reg. Köln, V, no. 574.
- ⁴¹ Reg. Köln, V, no. 584.
- ⁴² Lac. III, no. 332.
- ⁴³ Lac. III, no. 349.
- ⁴⁴ Lac. III, no. 334.
- ⁴⁵ Reg. Köln, V, no. 640; P. J. Meij, *Gelderse Charters*, no. 68.
- ⁴⁶ Lac. III, no. 338; zie ook: Trautz, *Die Könige von England*, S. 277; Nijhoff, *Gedenkw. I*, no. 338.
- ⁴⁷ Nijhoff, *Gedenkw. I*, no. 338; Lac. III, no. 338.
- ⁴⁸ Trautz, *Die Könige von England*, S. 289 ff.
- ⁴⁹ Reg. Köln, V, no. 675.
- ⁵⁰ Trautz, *Die Könige von England*, S. 301/303.
- ⁵¹ Trautz, *Die Könige von England*, S. 305/6.
- ⁵² Reg. Köln, V, no. 764a.
- ⁵³ Lac. III, no. 405; Reg. Köln, V, no. 1137.
- ⁵⁴ Lac. III, no. 409; Reg. Köln, V, no. 1153; zie ook: Lac. III, no. 306.
- ⁵⁵ Zie over de hier niet te behandelen Westfaalse moeilijkheden: W. Janssen, Walram von Jülich, S. 48 ff; en W. Janssen, Die Erzbischöfe von Köln und ihr „Land” Westfalen im Spätmittelalter, in: *Westfalen*, 58, 1980, S. 82 ff.
- ⁵⁶ Lac. III, no. 355.

- ⁵⁷ Lac. III, no. 278; Reg. Köln, V, no. 213.
- ⁵⁸ Lac. III, no. 343; Reg. Köln, V, no. 659.
- ⁵⁹ Ennen, Quellen, IV, no. 251; Reg. Köln, V, no. 832.
- ⁶⁰ Reg. Köln, V, no. 1170.
- ⁶¹ Reg. Köln, V, no. 1294.
- ⁶² Lac. III, no. 430; Reg. Köln, V, no. 1313.
- ⁶³ Reg. Köln, V, no. 1314.
- ⁶⁴ Reg. Köln, V, no. 1324.
- ⁶⁵ Lac. III, no. 435 (10 augustus 1346); keizer Lodewijk beleende op die datum Gerard van Gulik, de oudste zoon van Willem V van Gulik, met het graafschap Ravensberg.
- ⁶⁶ Zie aant. 3 bij Reg. Köln, V, no. 1324.
- ⁶⁷ Reg. Köln, V, no. 1330, 1331, 1332; Lac. III, no. 432, 433; de in no. 1331 en 432 genoemde Reinald van Schonauwen was heer van Schoonvorst (bij Aken), Keuls ambtman in Brühl en Bonn; in 1447 wordt hij benoemd tot wereldlijk vicaris-generaal. In 1445 neemt hij de betaling van aartsbisschoppelijke schulden en uitgaven op zich en verkrijgt de aartsbisschoppelijke inkomsten in pand. Zie: Reg. Köln, V, no. 1271 en no. 1406 en 1407. Zie ook: Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands, III, S. 228/9. In 1396 wordt Schoonvorst een Guliks ambt. Zie hierna blz. 106.
- ⁶⁸ Reg. Köln, V, no. 1339.
- ⁶⁹ *Liber de rebus et temporibus memorabilioribus*, ed. A. Potthast, Göttingen 1859, p. 274 seq.
- ⁷⁰ „ut eligeretur in regem Romanorum date sunt et per ipsum Karolum et per papam Clementem VI et per Baldwinum archiepiscopum Treverensem . . . inestimabiles pecunie principibus electoribus . . .”.
- ⁷¹ „ . . . qui pauper et miser erat . . .”.
- ⁷² Zie noot 67.
- ⁷³ Reg. Köln, V, no. 1374; zie ook: Edith Ennen en D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, S. 61.
- ⁷⁴ „quasi latenter et sine consueta pompositate”.
- ⁷⁵ Reg. Köln, V, no. 1557 (25 juli 1349).
- ⁷⁶ Lac. III, no. 409; Reg. Köln, V, no. 1153; zie ook: W. Janssen, Walram von Jülich, S. 46.
- ⁷⁷ Reg. Köln, V, no. 195.
- ⁷⁸ Lac. III, no. 295 (26 juli 1335): de aartsbisschop zegt in deze oorkonde: „quod nobis videbatur huiusmodi negocium dilatione nobis et ecclesie nostre in non modicum posse esse detrimentum”; Reg. Köln, V, no. 341, 343; Ennen, Quellen, IV, no. 215.
- ⁷⁹ Lac. III, no. 370 (20 december 1341); Reg. Köln, V, no. 829 en no. 341 en 343. Zie ook: Reg. Köln, V, no. 832. In de oorkonde van 20 december 1341 wordt gesproken van „ex una parte sublevationem nostre necessitatis”.
- ⁸⁰ Reg. Köln, V, no. 416, 417.
- ⁸¹ Lac. III, no. 420 (17 februari 1345): „ . . . zo beschirmen unse gestichte dat an mengen syden van unsen inde des gestichtes vianden sweirlichen ane getast inde ane geverdicht is, gebrant inde auch beroyfft, darumbe wir vil gelts bedurfen”; Reg. Köln, V, no. 1193. Rheinbach was in 1343 (Reg. Köln, V, no. 970) aangekocht. Zie over Rheinbach: K. Flink, *Geschichte der Burg, Stadt und des Amtes Rheinbach, von den Anfängen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Bonn 1965.

- ⁸² Dat blijkt uit de schulden aan Keulse burgers, die de levering van wijn en andere benodigdheden betroffen.
- ⁸³ Reg. Köln, V, no. 1172 (1 december 1344), 1213 (6 april 1345). Voor de terugbetaling werd de aartsbisschoppelijke tol in Neuss verbonden.
- ⁸⁴ Ennen, Quellen zur Geschichte der Stadt Köln, IV, no. 201 en 202; Reg. Köln, V, no. 225 en 226, alsmede no. 214.
- ⁸⁵ W. Janssen, Unbekannte Synodalstatuten der Kölner Erzbischöfe, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd. 172, 1970, S. 116, Anm. 18.
- ⁸⁶ Reg. Köln, V, no. 1211, 1216; zie: W. Janssen, Walram von Jülich, S. 48/49.
- ⁸⁷ Zie: Repertorium fontium Historiae Mediaevi, III, Romae 1970, p. 325.
- ⁸⁸ Zie: Lac. III, no. 416; Reg. Köln, V, no. 1168.
- ⁸⁹ Zie hierna blz. 180.
- ⁹⁰ W. Janssen, Unbekannte Synodalstatuten, (zie noot 85), S. 113 ff.
- ⁹¹ Gepubliceerd door P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, Gent 1889, I, p. 167-169.
- ⁹² Fredericq, o.c., I, p. 170/172, 173. Zie ook: W. Jappe Alberts en A. L. Hulshoff, *Het Frensweger Handschrift betreffende de geschiedenis der moderne devotie*, Groningen 1958, blz. 15/19.
- ⁹³ W. Janssen, o.c., S. 151.

HOOFDSTUK V

Karel IV en de Nederrijnse vorsten – Geschillen en conflicten in de landen tussen Maas en Rijn – Moelijkheden in het hertogdom Gelre – De Brabantse politiek in de Landen van Overmaas – Landvredebond van 1351 – Karel IV in de landen tussen Maas en Rijn – Willem van Gennep aartsbisschop van Keulen – Zijn verhouding tot de stad Keulen – De aartsbisschop streeft naar rust en orde in de landen tussen Maas en Rijn – Financiële moeilijkheden van de aartsbisschop – Stedenverbond tegen aartsbisschop Willem van Gennep – Conflict tussen Gulik en de aartsbisschop over Zülpich – Bemoeienis van Karel IV met de oorlog tussen Frankrijk en Engeland – Reinald van Schoonvorst als bemiddelaar namens Karel IV – Bemoeienis van Karel IV met de landen tussen Maas en Rijn – Conflict over de opvolging in het graafschap Loon – Overlijden van aartsbisschop Willem van Gennep – Aartsbisschop Cuno van Trier coadjutor in Keulen – Het Domkapittel verzekert zich van invloed op het financieel beheer.

Aan de verkiezing van Karel IV tot Duits koning op 11 juli 1346 werd in de landen tussen Maas en Rijn betrekkelijk weinig aandacht geschonken,¹ noch gaf zij aanleiding tot belangrijke veranderingen in de politieke situatie. Aartsbisschop Walram van Keulen had hem weliswaar zijn stem gegeven, maar daarmee was – de bijna in het verborgene voltrokken koningskroning in het Bonner Munster daargelaten – zijn steun dan ook uitgeput, hoewel koning Frederik hem omvangrijke concessies deed. Hij bevestigde de aartsbisschop tolrechten in Andernach, Bonn, Neuss en Rheinberg, en verder het recht om (tegen betaling) Joden te beschermen, en zijn rechten in Dortmund en in de abdij Essen. De stad Keulen hield nog de zijde van keizer Lodewijk van Beieren, evenals de meeste andere steden en vorsten in de streken tussen Maas en Rijn. Men dient echter de hechtheid van deze vriendschap niet te overschatten. Het ziet er naar uit, dat dergelijke gevoelens vooral een rol speelden voorzover het ging om de behartiging van eigen belangen. Zo liet zich graaf Johan I van Kleef nog op 1 september 1347 door keizer Lodewijk met zijn rijkslenen belenen en op dezelfde dag verleende de keizer hem nog andere gunsten.² Tot de aanhangers van keizer Lodewijk behoorde tot diens overlijden vooral de markgraaf Willem V van Gulik, die echter allereerst op de voorgrond trad als bondgenoot en vertegenwoordiger van de Engelse koning Eduard III in de landen tussen Maas en Rijn en aldaar diens belangen behartigde, uiteraard niet gratis.³ De slag bij Crécy in 1346 had aan Eduard III het

overwicht bezorgd in de strijd als gevolg van de Engels-Franse tegenstellingen, wat hem in staat stelde zich van zijn Nederrijnse bondgenoten te distanciëren. Op hun beurt waren deze bondgenoten doende zich uit de band met de Engelse koning en met Lodewijk van Beieren los te maken, zoals onder meer de overgang van hertog Reinald III van Gelre naar de zijde van de anti-Engelsgezinde hertog van Brabant aantoonde. Ook het mislukken van het huwelijksplan, dat de Vlaamse graaf Lodewijk van Male met een dochter van Eduard III zou verbinden, wijst in deze richting.⁴

De Engelse koning zijnerzijds zat na de verovering van Calais minder verlegen om bondgenoten in de Nederlanden en in het daaraan grenzende Nederrijnse gebied.⁵ Het was in hoofdzaak de relatie met markgraaf Willem V van Gulik, die – ook na het overlijden van Lodewijk van Beieren – nog in stand bleef, maar dan vooral ten dienste van Karel IV, tot wiens partij hij was overgegaan. Ook voor andere vorsten tussen Maas en Rijn bleek het plotseling overlijden van Lodewijk van Beieren in het najaar van 1347 aanleiding om Karel IV te erkennen als Duits koning, waarna in augustus 1349 zijn (tweede) kroning te Aken volgde. Markgraaf Willem V behoorde tot de eersten, die Karel IV erkenden en steun verleenden. Hem werden daarvoor in 1348 diverse gunsten verleend, onder meer „das vierteil der lande Henigouwe, Hollant, Frieslant und Zelant”, de rijkslenen als „ewigen erblehen”⁶ en voorts – wat voor de markgraaf meer praktische betekenis had – de bevestiging van pandschappen te Düren, Kaiserswerth, Sinzig en Aken.⁷ In 1356 verwierf hij de titel van hertog.⁸

De stad Keulen aarzelde nog met de erkenning van Karel IV, maar in februari 1349 ontving zij de koning binnen haar muren. Deze toenaadering, die uiteraard vergezeld ging van koninklijke privileges, bracht moeilijkheden mee omdat de belangen en doelstellingen van aartsbisshop en stad niet met elkander overeenstemden. De aartsbisshop – Willem van Gennep, die Walram van Gulik was opgevolgd – moest vrezen, dat de positie van de stad tegenover hem versterkt zou worden door de haar verleende privileges. Hij liet zich daarom door Karel IV de verzekering geven, dat de aan de stad toegekende rechten niet tot nadeel van de Keulse Kerk zouden strekken.⁹ De concurrentiestrijd tussen aartsbisshop en stad Keulen om de koninklijke gunsten leidde tot 1359 nog niet tot openlijke conflicten, hoewel zij in het nadeel van de stad

Keulen verliep. Dit voor de stad minder gunstige verloop vond zijn neerslag in een oorkonde van 5 januari 1356,¹⁰ waarin Karel IV een aantal door hem aan de stad verleende privileges herroept, omdat zij voor het Rijk en voor de vorsten, en vooral voor de Keulse aartsbisshop schadelijk waren. Die schadelijkheid – aldus de aanhef van de oorkonde – is de keizer eerst later „ter ore gekomen”, een omstandigheid, die moet worden toegeschreven – zo verontschuldigt zich Karel IV – aan de verwarrende omvang van de rijksaangelegenheden, aan de opdringerigheid van degenen, die zijn gunsten verzoeken, en aan zijn gebrek aan kennis van personen en toestanden. Deze herroeping werd nog dezelfde dag bekrachtigd. Bovendien werd op de rijksdagen van Neurenberg en Metz in 1356 de positie van de aartsbisshop van Keulen versterkt en bevestigd in de zogenaamde „Gouden Bul”, waarin het rijksrecht van die jaren gecodificeerd werd.¹¹

De erkenning door de vorsten en steden in de streken tussen Maas en Rijn bracht Karel IV nog niet in de positie zich actief met de Nederrijnse aangelegenheden te bemoeien. Hij bevestigde weliswaar privileges en verleende rechten, maar van daadwerkelijk ingrijpen in de gang van zaken was nauwelijks sprake. Het is ook zeer de vraag of hij dat wel wilde.¹² Een voorbeeld van dit – zeldzame – actieve optreden van de keizer in de Nederrijnse landen levert de weinig krachtige poging om na het overlijden van aartsbisshop Walram in augustus 1349 zijn kanselier, Nicolaas van Praag, tot opvolger van Walram van Gulik te doen verkiezen.¹³ Daartoe beloofde Karel IV aan graaf Gerhard van Berg en Ravensberg, voor het geval dat Nicolaas aartsbisshop van Keulen zou worden, 16.000 gouden schilden. Maar de poging mislukte; tot aartsbisshop van Keulen werd Willem van Gennep gekozen. Dit was mogelijk voor Karel IV voldoende om tot het inzicht te komen, dat zijn feitelijke invloed in de Nederrijnse landen nog te gering was om er zijn gezag te doen gelden. Er was overigens wél aanleiding tot ingrijpen in de zaken van de landen tussen Maas en Rijn, want rustig was het er niet; in de jaren, die op de verkiezing van Karel IV volgden, waren er verscheidene geschillen en conflicten te regelen.

Om te beginnen waren er moeilijkheden gerezen tussen markgraaf Willem V van Gulik en zijn beide zonen, Gerhard, graaf van Berg en Ravensberg, en Willem, die tegen hun vader in opstand kwamen;¹⁴ met steun van aartsbisshop Walram van Keulen, de broeder van markgraaf

Willem V, werd het geschil bijgelegd.¹⁵ De aanleiding van het geschil tussen markgraaf Willem en zijn beide zonen is niet duidelijk. De oorkonde, waarin de markgraaf aan de aartsbisschop concessies doet als dank voor diens intermediair optreden vermeldt, dat de beide zonen zich hebben laten opstoken door onderdanen van de markgraaf: „... sint den maile, dat eitzliche unse underdenigen ind unse manne in unsme lande . . . nu in desen ziden darna unbescheitlich gestanden haint ind noch darna steint, dat si uns an unsme staidt ind an unsen eren aichterwert setzen ind nederen . . . ind ja dat noch me is, . . . si inhaven mit irme krancke raide drin bracht unse soene Gerarde greven van den Berghe, ind Wilhem, dat si un in deser unbescheidenheide geloivent ind volgent . . .”.¹⁶

In de Landen van Overmaas werd na het overlijden van Jan van Valkenburg (1346-1352) strijd gevoerd om de heerschappij in het Land van Valkenburg.¹⁷

Tot de geschillen en conflicten, die in de jaren na de verkiezing van Karel IV in de Nederrijnse streken rezen, behoorden ook de moeilijkheden tussen de Keulse aartsbisschop en de markgraaf van Gulik over het pandschap van Remagen,¹⁸ en tussen de aartsbisschop en graaf Gerard van Virneburg, die „etzliche overgryf ind geweldē” in het gebied van de aartsbisschop gedaan had.¹⁹

In het hertogdom Gelre waren in 1350 onenigheden tussen de beide zonen van Reinald II van Gelre uitgebroken, die leidden tot een tienjarige strijd,²⁰ waarin Reinald III en zijn broeder Eduard elkaar de zetel van het hertogdom betwistten. De strijd woedde tot 1361, zij het met onderbrekingen omdat er regelingen getroffen werden omtrent de verdeling van het gezag. Deze regelingen werkten niet of slechts zeer tijdelijk en gaven weer aanleiding tot nieuwe moeilijkheden. Tegelijk met deze onenigheden ontstonden in Gelre partijtwisten tussen de Heekerens en de Bronkhorsten; eerstgenoemden steunden Reinald III en laatstgenoemden kozen de zijde van Eduard. Reinald III verzekerde zich van de hulp van graaf Jan van Kleef, die daarvoor de stad Emmerik in pand verkreeg.²¹ Deze stad keerde in 1384 wederom in Gelders bezit terug;²² in 1402 werd zij opnieuw aan Kleef afgestaan²³ en daarbij bleef het. Reinald III kreeg ook de hulp van Engelbert III van de Mark en van Adolf van de Mark, destijds bisschop van Munster en in 1363

aartsbisschop van Keulen. Deze konden echter weinig uitrichten ten bate van de Gelderse pretendent.²⁴ Eduard ontving steun van graaf Diederik IV van Meurs.²⁵ In 1361 nam Eduard zijn broeder gevangen en werd spoedig daarna door het gehele territorium als landsheer erkend.

De conflicten in de jaren, die volgden op de verkiezing van Karel IV tot Duits koning, leidden zoals mede blijkt uit het voorafgaande, in de meeste gevallen tot gewapend optreden. Daarom werden er pogingen ondernomen om rust en veiligheid in de landen tussen Maas en Rijn op meer doeltreffende wijze te bevorderen en te verzekeren. In 1351 sloten de Keulse aartsbisschop Willem van Gennep, hertog Jan III van Brabant en de steden Keulen en Aken een landvredebond „want id ovel steit imme lande ind vele ongevoichs ind gewalt geschiet is ind degelix geschuyt upter straissen ind imme lande deme coufmanne, den pelgrimen, paffen ind ritteren ind anderen luden, heympschen ind vrempden bi gevenknisse, bi royve, bi morde ind bi brande, heymelichen ind offenbare ind dat ongevoich ind die gewalt van daige zu daige noch meirret ind niet en minret”.²⁶ Veel resultaat had deze landvredebond niet. De in de doelstelling omschreven euvelen bleven bestaan, zodat men in de motivering van de landvredebond van 1364 ongeveer dezelfde bewoordingen terugvindt.²⁷

In de verbondsovereenkomst van 1351 verplichtten de participanten zich tot krijgshulp ter handhaving van de vrede. De aartsbisschop van Keulen en de hertog van Brabant zouden ieder 250 ridders met hun knechten en 50 schutters leveren; de stad Keulen 150 ruiters en 50 schutters en de stad Aken 100 ruiters en 100 schutters, terwijl de verbondenen bovendien manschappen beschikbaar stelden voor „degelichen criegien”, namelijk een aantal ridders met hun knechten en andere gewapenden, waarbij de stad Keulen meer leverde dan de stad Aken. Het beschikbaar stellen van een krijgsmacht voor „degelichen criegien” moet wel verstaan worden als het instellen van een soort politiemacht ter bestrijding van incidentele, niet-omvangrijke schendingen van rust en vrede.

Karel IV toonde op een afstand belangstelling voor de pogingen om de landvrede tussen Maas en Rijn te handhaven;²⁸ hij machtigde in 1354 de aartsbisschop van Keulen de rijksbanier te voeren bij de expedities

tegen landvredebrekers²⁹ en vergunde hem in 1356 in het Keulse gebied een landtol op koopmanswaren te heffen ter bestrijding van de kosten voor het handhaven van de vrede; op elk paard, dat met koopmansgoed beladen was, of dat een met handelsgoederen beladen wagen trok, zal tol geheven mogen worden.³⁰ Karel IV liet zich herhaaldelijk in deze streken zien. In de maand juli 1346 was hij in verband met zijn verkiezing in Rhens en in Koblenz³¹ en in november van dat jaar vertoefde hij in verband met zijn kroning te Bonn (25-26 november).³² In januari en in juli-augustus 1349 verbleef hij in Bonn,³³ Keulen,³⁴ Aken³⁵ en in Maastricht;³⁶ in januari 1357, en in mei van dat jaar hield Karel IV verblijf in Keulen en in Aken,³⁷ en in januari 1357 vertoefde hij ook in Maastricht.³⁸ In 1362 treffen wij Karel IV aan in Aken om de strijd over het bezit van het graafschap Loon tussen de erfgenamen van Diederik van Loon en de bisschop van Luik in het voordeel van de erfgenamen te beslissen, evenwel zonder het beoogde resultaat te bereiken.³⁹ In juni en juli 1372 verbleef Karel IV in Keulen⁴⁰ en in Aken,⁴¹ in juli 1376 was hij wederom in Aken,⁴² welke stad hij ook nog kort voor zijn overlijden, in 1377, bezocht,⁴³ evenals Maastricht en Gulik.

Na het overlijden van Walram van Gulik in augustus 1349 was Willem van Gennep op 18 december 1349 door paus Clemens VI tot aartsbisschop van Keulen benoemd (1349-1362).⁴⁴ In oktober 1350 werd hij door Karel IV met de regalia beleend.⁴⁵ Tot de eerste regeringshandelingen van de aartsbisschop behoorde het regelen van de verhouding tot de stad Keulen.⁴⁶ Op 8 september 1350 bevestigde hij de privileges van de stad, op 20 september daarna sloot hij een bondgenootschap met Keulen overeenkomende met de alliantie, die aartsbisschop Walram in 1334 met de stad gesloten had, met dit verschil, dat in de overeenkomst van 1350 de partijen elkander wederkerig krijgshulp toezegden.⁴⁷ Op 23 september 1350 troffen de aartsbisschop en de stad Keulen een regeling omtrent de bezittingen van de Joden, die tijdens de regeringsperiode van Walram van Gulik en met name in het jaar 1349 in Keulen en ook elders in het aartsbisschoppelijk gebied waren vermoord. Aan de aartsbisschop zouden alle nagelaten bezittingen van de vermoorde Joden bij rechterlijke uitspraak worden toegewezen. Bepaald werd voorts op welke wijze eventuele aanspraken van erfgenamen behandeld zouden

worden en op welke wijze de goederen zouden worden verdeeld tussen de aartsbisschop en de stad Keulen.⁴⁸ Opvallend in deze en dergelijke regelingen van de beschikking over goederen van vermoorde Joden is het, dat men zich niet druk maakte over het onrecht, dat aan de Joden was aangedaan, noch om het feit, dat velen van hen vermoord waren. Voorop stond, dat onrecht aangedaan was aan de landsheer onder wiens bescherming – tegen betaling – de Joden stonden. Dat blijkt ook uit de Jodenmoord te Bonn in 1349 en uit de daarna volgende regelingen betreffende de Joodse bezittingen. De aartsbisschop vergaf de stad het onrecht, dat hem door de moord op de Joden was aangedaan en bepaalde, dat alle bezittingen van de vermoorde Joden aan hem moesten worden uitgeleverd.⁴⁹ De Joden werden beschuldigd van het vergiften van drinkwaterputten en van het veroorzaken van de pest-epidemieën.

Op 2 februari 1351 trof aartsbisschop Willem een nadere regeling met betrekking tot de positie van de geestelijkheid in zijn diocees en verleende hij haar verschillende privileges.⁵⁰ In de desbetreffelijke oorkonde komt de opvallende wending voor: „... en aangezien de leken van dag tot dag de geestelijken met slinkse streken meer in het nauw brengen, zijn wij genoodzaakt ons te bezinnen op nieuwe medicamenten tegen deze nieuwe kwalen” („et quia, proch dolor, novis machinationibus laici clericis de die in diem amplius infesti sunt, contra novos morbos nova medicamenta cogimur prepare”), waaruit wel blijkt, dat de verhouding tussen geestelijken en burgers niet van de beste was.⁵¹ Anderzijds was er op het gedrag van de geestelijken in het Keulse diocees ook wel het een en ander aan te merken. Op 5 maart 1351 publiceerde aartsbisschop Willem een reeks voorschriften, die ten doel had verbetering te brengen in de levenswijze en het gedrag van de geestelijkheid en voorts om misbruiken en onregelmatigheden, die schade toebrachten aan het aanzien van de geestelijken, te bestrijden. Die voorschriften betroffen onder meer de kleding, waarbij het verbod om klompen te dragen tijdens de dienst opvalt; voorts werd verboden herbergen te bezoeken, verborgen wapens te dragen, in concubinaat te leven⁵² en wijn en bier te tappen en aan het publiek te verkopen.⁵³

Uit voormelde maatregelen, regelingen en voorschriften blijkt, dat aartsbisschop Willem van Gennep niet alleen streefde naar bevordering

van orde en rust in de streken tussen Maas en Rijn, maar dat hem ook zijn taak als geestelijk herder en kerkelijk bestuurder ter harte ging.

Het streven naar vrede vindt men terug in de reeds genoemde landvredebond tussen de aartsbisschop, hertog Jan III van Brabant en de steden Keulen en Aken, waarbij zich ook Jan van Valkenburg (overleden 1352) en Jan van Born en Sittard hadden aangesloten.⁵⁴ In 1355 trad hertog Wenceslas van Brabant in plaats van de in 1354 overleden hertog Jan III tot de landvredebond toe. In 1352 werden ook de geschillen tussen aartsbisschop Willem en graaf Gerhard van Berg door arbitrage bijgelegd.⁵⁵

De bevordering van vrede en rust en veiligheid, die aartsbisschop Willem ook nastreefde door verwerving van bondgenoten en van „open huizen”,⁵⁶ was wél nodig, want de situatie op het platteland was bepaald slecht tengevolge van „multas oppressiones, violentias, et iniurias que non longe lapsis temporibus . . . illatae fuerunt . . . necnon propter maximam mortalitatis pestem . . .”, zoals in een oorkonde van 1351 is vermeld.⁵⁷ Aan het plegen van gewelddaden en gemene roofpartijen namen ook edelen deel. Sommigen van hen ontzagen zich zelfs niet om hoge geestelijken gevangen te nemen om hen slechts na betaling van losgeld vrij te laten. Zo blijkt bijvoorbeeld uit een brief van paus Clemens VI aan aartsbisschop Willem van Gennep, dat lieden, die „alléén overeenkomstig hun naam als edelen te beschouwen waren”, de abt van Clairvaux tijdens een visitatiereis in het bisdom Luik gevangen genomen hadden en voor zijn invrijheidstelling losgeld eisten. Een ander geval toont hoe zelfs aartsbisschoppelijke ambtenaren zich aan gewelddadigheden schuldig maakten. Het betrof de moord op een Milanese koopman, die door ambtenaren van de aartsbisschop bij een poging tot beroving gedood werd.⁵⁸

Niet alleen oorlogsellende en banditisme teisterden de plattelandsbevolking, ook de pest-epidemieën brachten rampen teweeg. De daarvoor veroorzaakte achteruitgang van de bevolking had mede tot gevolg, dat vele landerijen onbebouwd bleven, waardoor de oogsten en inkomsten sterk terugliepen. De schade, die hiervan weer het gevolg was, kwam uiteraard het eerst en het meest ten laste van de bevolking van het platteland. Daarnaast liepen ook de kloosters en kapittelkerken schade op. Zij zagen hun inkomsten zodanig verminderen, dat zij

dreigden te verarmen. De aartsbisschop kwam aan hun klachten tegemoet door bij verschillende kloosters en kapittels, zoals bijvoorbeeld bij de abdijen Kamp⁵⁹ en Deutz⁶⁰ en bij het Keulse Domkapittel⁶¹ en de overige kapittels in de stad, zoals het kapittel van St. Georg,⁶² rijke plattelandskerken te incorporeren, waardoor hun inkomsten weer groter werden.

De ingezetenen ondervonden ook schade door het in omloop komen van slechte munten, waardoor „die lude in grois verluyt ende schade comen sint ind noch coment alle dage”. Om hierin verbetering te brengen sloten aartsbisschop Willem en hertog Willem van Gulik in 1357 voor een termijn van zes jaren een overeenkomst betreffende de muntslag te Keulen en te Aken en het toezicht daarop.⁶³ Toen in 1356 de markgraaf van Gulik tot hertog werd verheven gaf hertog Willem van Gulik aan de Keulse aartsbisschop de verzekering, dat zijn verheffing geen schade aan de rechten van de Keulse Kerk zou medebrengen.⁶⁴

Maar intussen rezen er toch nog moeilijkheden tussen de beide vorsten. De goede verhouding werd tijdelijk verstoord door conflicten over de uitoefening van de geestelijke jurisdictie binnen het Gulikse territoir door de Keulse aartsbisschop. Daarvan blijkt uit een klachtenlijst uit de laatste jaren van de regeringsperiode van hertog Willem I van Gulik.⁶⁵ In die niet nauwkeurig te dateren lijst ging het onder meer over belemmeringen, die door hertog Willem en zijn ambtenaren aan de bisschoppelijke officialen en andere geestelijke rechters in de weg gelegd worden. Zo luidt één van de klachten dan ook:

„Item beclagit sich mijn herre van Colne van dem hertzogen vurscreven: sint dem male he mit yme in sunderlinger vruntschaff sitze ind he da enbynnen yme ind syme officiale ind anderen sinen undergeistlichen richteren yr geistlich gericht in syme lande verboden hait ind verbuydt as man dat wail kuntlichen wysen ind zu brengen sal, dat he dar umb yme ind yn dat vurscreven verbott ave doe ind sij yrs geistlichen gerichtz in syme lande vredelichen gebruchen laisse also as yn dat van rechte ind alder gewoynden zohorit”.

De oppositie van hertog Willem van Gulik tegen de uitoefening van geestelijke jurisdictie in zijn gebied hangt – evenals in Berg en in Kleef, waar dezelfde problemen zich voordeden – samen met het streven naar ontwikkeling van de landsheerlijke macht. In dit streven paste de

bepierking van de geestelijke jurisdictie van de Keulse aartsbisschop. De geschillen over de geestelijke jurisdictie en over enkele andere punten van bestuursrechtelijke aard waren in december 1360 blijkbaar geregeld, of niet meer zo op de voorgrond tredende, dat zij de verhouding tussen aartsbisschop en hertog konden verstoren. Toen in 1360 geschillen ontstonden tussen aartsbisschop Willem en de graaf van Virneburg en deze geschillen geregeld moesten worden, verklaarde de Keulse aartsbisschop in antwoord op een klacht van de graaf van Virneburg, dat hij de toegang tot de Tomburg aan de graaf ontzegd had, omdat deze voornemens was de hertog van Gulik te beoorlogen en omdat de aartsbisschop niet wilde toelaten, dat de hertog uit een „open huis” van de Keulse Kerk aangevallen werd. De aartsbisschop noemde de hertog bij die gelegenheid „unss gestichtz hoester man eyn”.⁶⁶

De verhouding tussen aartsbisschop Willem en de stad Keulen was in de eerste jaren na 1349 redelijk te noemen, zoals mede blijkt uit de landvredebond van 1352. Sindsdien hadden zich weliswaar enkele moeilijkheden, zoals de moord op een tweetal Domkanunniken in 1352,⁶⁷ voorgedaan, maar deze waren niet van dien aard, dat de vrede daardoor verstoord werd. Dat geschiedde wel in 1359, toen de aartsbisschop het voornemen opvatte om op het eiland Rolandswerth, in de Rijn tegenover de Drachenfels, een burcht te doen bouwen „mit anderre vestinghen als meirre macht zu krigen des Rijns ind des Rijnsstroimps”.⁶⁸ Dit voornemen viel bij de steden Keulen, Bonn, Andernach en Koblenz niet in goede aarde. Zij verbonden zich om de uitvoering van het plan – zonodig met geweld – te verhinderen. Deze tegenactie had succes; de aartsbisschop zag af van de voorgenomen vestingbouw.⁶⁹ Dezelfde steden sloten kort daarna een verbond voor tien jaar om de vrede te bewaren en om met verenigde krachten op te treden tegen degenen, die weigerden zich te onderwerpen aan de terzake gedane uitspraken van door de steden aangewezen gezworenen.⁷⁰ Bij deze overeenkomst – en dat is opvallend voor de houding van de stad Keulen tegenover de aartsbisschop – bedingt de stad, dat zij geen hulp zal behoeven te verlenen in het conflict tussen Andernach en de aartsbisschop. Keulen beroept zich daarbij op het verdrag, dat het in 1351 met de aartsbisschop gesloten heeft.⁷¹

Overigens waren de jaren rond 1360 onrustige jaren in de streken tussen Maas en Rijn. In 1358 kwam het „zu kryege und zu urleuge” van aartsbisschop Willem en zijn bondgenoten met de graaf van Sayn;⁷² in 1359 heerste er oorlog tussen de hertog van Gulik en Walram van Born over het Land van Valkenburg.⁷³ In 1360 werden door een overeenkomst tussen de aartsbisschop van Keulen en graaf Engelbert III van de Mark de tussen hen bestaande geschillen en aanspraken aan arbitrage onderworpen, waarmede de notoire onruststoker Engelbert tot rust gebracht werd.⁷⁴ Ook een reeks geschillen tussen aartsbisschop Willem enerzijds, en de heren van Reifferscheid, van Virneburg, van Neuenahr, en enkele andere heren anderzijds, werden door arbitrage onder leiding van hertog Willem I van Gulik bijgelegd.⁷⁵ Een dreigende oorlog tussen Gulik en de aartsbisschop van Keulen om het bezit van Zülpich werd voorkomen. In 1361 beloofde hertog Willem I van Gulik aan de aartsbisschop van Keulen het hem verpande Zülpich terug te geven binnen twee jaren.⁷⁶ Dat gebeurde dan ook in 1364, waarna de aartsbisschop de pandsom terugbetaalde, zeer tegen de zin van hertog Willem II van Gulik, die intussen zijn vader was opgevolgd. Het kwam dan ook al spoedig weer tot onenigheden, die in 1368 door arbitrage werden opgelost, waarbij de voogdij van Zülpich aan de hertog van Gulik werd toegewezen.⁷⁷ Ook tussen Brabant en de aartsbisschop van Keulen heerste vijandschap. Uit een oorkonde van 10 juni 1362⁷⁸ blijkt, dat de hertog van Brabant en Limburg er de aartsbisschop van verdacht, dat deze Koenraad van Tomburg had opgestookt om van de burcht Tomburg (ten zuidwesten van Bonn) uit schade toe te brengen aan Brabants bezit,⁷⁹ wat de aartsbisschop ontkende. De zaak werd door de hertog van Gulik als scheidsman geregeld. In 1361 sloten ook hertog Wenceslas van Brabant en zijn gemalin vrede met Engelbert III van de Mark.⁸⁰

In 1354 waren op initiatief van paus Innocentius VI vredesbesprekingen begonnen tussen Eduard III van Engeland en Jan II van Frankrijk; in deze besprekingen werd Karel IV al spoedig als bemiddelaar betrokken, maar veel succes was aan deze bemiddeling niet beschoren.⁸¹ Niettemin is de aandacht van Karel IV in deze jaren op de West-Europese aangelegenheden gericht geweest. Met die bemoeienissen, en met de moeilijkheden, die tussen de Vlaamse graaf Lodewijk van Male,

en Wenceslas, hertog van Brabant en Limburg, de broeder van Karel IV, gerezen waren, zal ook het verblijf van Karel IV in Maastricht, Aken en Keulen verband gehouden hebben (1357 en 1359). Overigens bemerkte men in de landen tussen Maas en Rijn weinig van deze activiteiten van de keizer, behoudens, dat hij in januari 1360 aan de aartsbisschop van Keulen opdracht gaf zich in te zetten voor een wapenstilstand tussen de koningen van Engeland en Frankrijk.⁸² Deze opdracht bleef zonder resultaat; van activiteiten van aartsbisschop Willem van Gennep in deze aangelegenheid blijkt niets.

De verwerving van de hertogelijke macht in Gelre bracht hertog Eduard in conflict met hertog Wenceslas van Brabant. Wenceslas was door zijn huwelijk met Johanna van Brabant, een dochter van hertog Jan III van Brabant, sedert 1355 hertog van Brabant. Hij had goede redenen zich tegen hertog Eduard te richten, omdat deze Reinald III, die met Maria, een zuster van Johanna van Brabant, gehuwd was, gevangen hield en bovendien weigerde om aan Maria van Brabant de haar verschuldigde betalingen te doen.⁸³

In 1366 brak de oorlog tussen Brabant en Gelre uit. De vijandelijkheden begonnen met de verovering van Zalt-Bommel door de hertog van Brabant in februari 1366 en de herovering van de stad door hertog Eduard kort daarna. Sindsdien sleepte een met wisselende krijgskans en met weinig resultaat gevoerde grensoorlog zich voort, tot deze in 1368 werd afgesloten met een vrede, die de status quo bevestigde en derhalve de grondslag van een nieuw conflict inhield. Belangrijker voor de politieke situatie in de landen tussen Maas en Rijn was het, dat hertog Wenceslas een expansionistische politiek ging voeren, die op de Landen van Overmaas gericht was. Op deze streken waren de aandacht en de belangstelling van de Brabantse hertog vermoedelijk meer gericht dan op Gelre. Na de mislukking van zijn expansiepogingen in westelijke richting tegen Vlaanderen had hertog Wenceslas de naar het oosten gerichte politiek van zijn Brabantse voorgangers weer opgevat teneinde de Brabantse invloed en controle op de belangrijke handelsweg Vlaanderen-Brabant-Keulen uit te breiden en te versterken.⁸⁴

Een figuur, die in de bemoeienissen van Karel IV een rol speelde, was de uit de omgeving van Aken afkomstige rijksridder Reinhard van Schönau, heer van Schoonvorst, die reeds eerder in financiële aangele-

genheden van het keurvorstendom Keulen en in de strijd om Valkenburg naar voren was gekomen. In september 1357 trad hij op als gevolmachtigde van keizer Karel IV bij de voorbereiding van het tot stand brengen van een bondgenootschap tussen Eduard III en de hertog van Brabant tegen Vlaanderen.⁸⁵ Deze verbintenis kwam niet tot stand. Reinald van Schoonvorst was ook betrokken bij de vergeefse pogingen van Eduard III om erfaanspraken op Holland, Zeeland en Henegouwen te doen gelden in de jaren 1363/64.⁸⁶

In deze roerige jaren bemoeide keizer Karel IV zich behalve met de hiervóór aangeduide West-Europese zaken ook met de diverse aangelegenheden in de landen tussen Maas en Rijn. Op 13 april 1361 machtigde hij aartsbisschop Willem van Gennep een verbond van wederkerige bescherming tot stand te brengen tussen bisschop Engelbert van Luik enerzijds, en de keizer en de hertog van Brabant en Limburg anderzijds.⁸⁷ Op dezelfde dag ontving aartsbisschop Willem van de keizer opdracht om een geschil tussen bisschop Engelbert van Luik en de erfgenamen van Diederik van Heinsberg, graaf van Loon, te regelen en tot een oplossing te brengen.⁸⁸ De aartsbisschop bereikte generlei resultaat; hij spande zich ook niet bijzonder in, hoewel Karel IV de in deze zaak door de aartsbisschop te bewijzen diensten op 23 april 1361 bij voorbaat beloonde door aan de broeder van de aartsbisschop, Jan van Gennep, te vergunnen een tol op de Maas te leggen.⁸⁹ Toen de keizer in december 1362 zelf te Aken verscheen om de opvolging van de erfgenamen van Diederik in het graafschap Loon te verzekeren, mislukte de poging daartoe geheel en al.⁹⁰ De bisschop van Luik had intussen het graafschap Loon bezet en de voornaamste erfgenaam, Godfried van Dalenbroek, verdreven. Deze had zijn rechten overgedragen aan Arnold van Rummen, waarop Karel IV aan de aartsbisschoppen van Trier, Mainz en Keulen en aan de hertogen van Gelre, van Brabant, en van Gulik opdracht gaf Arnold van Rummen in het bezit van het graafschap Loon te stellen.

Niemand verroerde zich; de stem van de keizer ging verloren als die van een roepende in de woestijn. Het graafschap Loon werd bij het prinsbisdom Luik geïncorporeerd (1366).⁹¹

Terwijl deze gebeurtenissen zich afspeelden, was aartsbisschop Willem

- ¹⁶ Lac. III, no. 478; „... sinds verscheidene van onze onderdanen en leenmannen in ons gebied ... zich onbehoorlijk gedragen hebben en zich nog steeds onredelijk gedragen door onze rechten en onze eer aan te tasten ... en, wat nog erger is, ... zij hebben met hun slechte raadgevingen en inblazingen onze zonen Gerard, graaf van Berg, en Willem daartoe aangezet om hen in dat onbehoorlijk gedrag te steunen en te volgen ...”
- ¹⁷ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, I, Assen 1974, blz. 88; zie hierna, Hoofdstuk VI, blz. 105.
- ¹⁸ Lac. III, no. 566; Reg. Köln, VI, no. 148, 2 april 1351.
- ¹⁹ Lac. III, no. 556; Reg. Köln, VI, no. 812 (29 juni 1356) en no. 613 (29 juni 1356); „wederrechtelijkheid en gewelddadigheid”.
- ²⁰ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 2e dr., Zutphen 1978, blz. 82-85; W. Janssen, zie noot 1.
- ²¹ Lac. III, no. 531; W. Jappe Alberts, *Stadsrekeningen van Arnhem*, deel I, Groningen 1967, blz. 26.
- ²² Lac. III, no. 682; Emmerik was in pandbezit van de hertog van Kleef en van hertogin Machteld van Gelre, en zou na overlijden van hertogin Machteld aan Gelre terugkomen. De hertogin overleed in 1384.
- ²³ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, I, blz. 98.
- ²⁴ Idem, blz. 52/3.
- ²⁵ M. Barkhausen, Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des späten Mittelalters, in: *Die Heimat*, 1951, S. 100.
- ²⁶ Lac. III, no. 496, 13 mei 1351; Reg. Köln, VI, no. 166; „... want het slecht gesteld is in het land; er zijn vele buitensporigheden en gewelddadigheden gepleegd, en nog dagelijks wordt de koopman, de pelgrims, de geestelijken en ridders en andere lieden, inheems en zowel als vreemden, geweld aangedaan op de openbare weg door hen gevangen te nemen, te beroven, te vermoorden en door hun bezittingen in brand te steken in het geheim of op openlijke wijze, en dit schandelijk gedrag wordt niet minder, maar verergert van dag tot dag”.
- ²⁷ Lac. III, no. 657, 11 november 1364; zie hierna blz. 92.
- ²⁸ H. Angermeier, *Königtum und Landfrieden im deutschen Spätmittelalter*, München 1966.
- ²⁹ Lac. III, no. 530; „crigere valendi bandenam nostram et sacri romani imperii contra quoscumque hostes nostros et sacri imperii prefati rebelles”; Reg. Köln, VI, no. 500, 14 februari 1354.
- ³⁰ Lac. III, no. 550, 4 januari 1356; Reg. Köln, VI, no. 730.
- ³¹ J. F. Böhmer und A. Huber, *Regesta Imperii*, XVIII (1346-1378), Innsbruck 1877, 233 b - 235 a.
- ³² Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 264-281; E. Ennen und D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, Bonn 1967, S. 61.
- ³³ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 842, 843, 844, 845.
- ³⁴ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 846-876.
- ³⁵ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 1079-1107; op 25 juli 1349 werd Karel IV in Aken voor de tweede maal gekroond.
- ³⁶ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 880.
- ³⁷ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 2594 b, 2607, 2608, 2609-2611, 2658, 2659,

- 2659 a, 2661. Karel IV vertoefde ook in het voorjaar van 1359 in Aken, *Regesta Imperii*, 2920 a-2931; daar bevond zich toen ook zijn broeder, hertog Wenceslas van Brabant. Zie ook: *Reg. Köln*, VI, no. 1178, 1181, 1182, 1183, 1184, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191.
- ³⁸ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 2595 a - 2606 a, 17 januari - 9 februari 1357.
- ³⁹ F. Quicke, *Les Pays-Bas à la veille de la période Bourguignonne, 1356-1384*, Bruxelles 1947, p. 127, 134.
- ⁴⁰ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 5093 a.
- ⁴¹ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 5083a-5093; Quicke, o.c., p. 198.
- ⁴² Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 5636a-5649a, ter gelegenheid van de kroning van Wenceslas, de zoon en opvolger van Karel IV.
- ⁴³ Böhmer und Huber, *Regesta Imperii*, XVIII, 5839, 5840, 5841-5854, 5855, november-december 1377.
- ⁴⁴ *Reg. Köln*, VI, no. 9.
- ⁴⁵ *Lac. III*, no. 491; *Reg. Köln*, VI, no. 88; zie ook: VI, no. 78, 4 september 1350.
- ⁴⁶ *Lac. III*, no. 489, Anm. 1, S. 393; *Reg. Köln*, VI, no. 80, 15 september 1350, no. 81, 20 september 1350; Ennen, *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln*, IV, no. 321.
- ⁴⁷ *Reg. Köln*, VI, no. 81.
- ⁴⁸ *Lac. III*, no. 489; *Reg. Köln*, VI, no. 82, 23 september 1350.
- ⁴⁹ *Reg. Köln*, VI, no. 98; zie ook: E. Ennen und D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, Bonn 1967, S. 61.
- ⁵⁰ *Lac. III*, no. 493; *Reg. Köln*, VI, no. 123.
- ⁵¹ *Lac. III*, no. 493, S. 397; *Reg. Köln*, VI, no. 123.
- ⁵² *Reg. Köln*, VI, no. 139.
- ⁵³ *Reg. Köln*, VI, no. 439.
- ⁵⁴ *Lac. III*, no. 496; zie ook: *Reg. Köln*, VI, no. 81, no. 166, 13 mei 1351, no. 194, 226, 227, 236.
- ⁵⁵ *Lac. III*, no. 498; *Reg. Köln*, VI, no. 176, 29 juni 1351.
- ⁵⁶ *Lac. III*, no. 407, 499, 517, 533, 536, 538, 558, 563.
- ⁵⁷ *Lac. III*, no. 500.
- ⁵⁸ *Reg. Köln*, VI, no. 191.
- ⁵⁹ *Reg. Köln*, VI, no. 95.
- ⁶⁰ *Reg. Köln*, VI, no. 113.
- ⁶¹ *Reg. Köln*, VI, no. 195.
- ⁶² *Reg. Köln*, VI, no. 147.
- ⁶³ *Lac. III*, no. 574; *Reg. Köln*, VI, no. 984, 15 augustus 1357.
- ⁶⁴ *Lac. III*, no. 565; *Reg. Köln*, VI, no. 921.
- ⁶⁵ W. Janssen, *Kurkölnische Klagen gegen Jülich, 1357/61*, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, Bd. 84/5, 1977/78, S. 324 ff; *Reg. Köln*, VI, no. 1378.
- ⁶⁶ *Reg. Köln*, VI, no. 1378.
- ⁶⁷ *Reg. Köln*, VI, no. 272, 429 en 430.
- ⁶⁸ *Lac. III*, no. 589; *Reg. Köln*, VI, no. 1168, 1 maart 1359.
- ⁶⁹ *Reg. Köln*, no. 1172.
- ⁷⁰ *Lac. III*, no. 595; *Reg. Köln*, VI, no. 1242, 7 september 1359.
- ⁷¹ *Reg. Köln*, VI, no. 81.

- ⁷² Reg. Köln, VI, no. 1128.
- ⁷³ Reg. Köln, VI, no. 1188.
- ⁷⁴ Lac. III, no. 602; Reg. Köln, VI, no. 1336, 12 augustus 1360.
- ⁷⁵ Reg. Köln, VI, no. 1378-1388 (13 december 1360).
- ⁷⁶ Lac. III, no. 618; Reg. Köln, VI, no. 1455.
- ⁷⁷ Lac. III, no. 683.
- ⁷⁸ Lac. III, no. 627; Reg. Köln, VI, no. 1502.
- ⁷⁹ „want unse herre van Brabant bedenket unsen herren van Colne als dat mit syme raide ind zudune geschiet sy alsulch name ind angyff als Conrait van Toymburg ind syne helpere gedain hant . . .”. Lac. III, no. 627.
- ⁸⁰ Lac. III, no. 623.
- ⁸¹ Trautz, o.c., S. 367-370.
- ⁸² Lac. III, no. 598; Trautz, o.c., S. 385; Reg. Köln, VI, no. 1287 (27 januari 1360).
- ⁸³ Quicke, o.c., p. 108/9; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, I, blz. 86.
- ⁸⁴ Quicke, o.c., p. 112.
- ⁸⁵ Trautz, o.c., S. 378; Quicke, o.c., p. 51; Lac. III, no. 592.
- ⁸⁶ Trautz, o.c., S. 392.
- ⁸⁷ Lac. III, no. 611; Reg. Köln, VI, no. 1425.
- ⁸⁸ Lac. III, no. 612; Reg. Köln, VI, no. 1424.
- ⁸⁹ Lac. III, no. 615; Reg. Köln, VI, no. 1428.
- ⁹⁰ F. Quicke, o.c., p. 126, 127; J. Baerten, *Het graafschap Loon, 11e-14e eeuw*, Assen 1969, blz. 232.
- ⁹¹ Quicke, o.c., p. 129, 130.
- ⁹² Reg. Köln, VI, no. 1537.
- ⁹³ Lac. III, no. 671.
- ⁹⁴ Lac. III, no. 672.
- ⁹⁵ W. Janssen, Eine landständische Einung kurkölnischer Städte aus den Jahren 1362/3, in: *Die Stadt in der Europäischen Geschichte*, Festschr. Ennen, Bonn 1972, S. 391.
- ⁹⁶ Lac. III, no. 671, noot 1.
- ⁹⁷ Lac. III, no. 416; Reg. Köln, V, no. 1168; zie ook hierna, blz. 180.
- ⁹⁸ Lac. III, no. 673.
- ⁹⁹ Lac. III, no. 692.
- ¹⁰⁰ Lac. III, no. 693.
- ¹⁰¹ Inventare nichtstaatlicher Archive, *Urkundenbuch der Stadt und des Amtes Uerdingen*, bearb. von G. Rotthoff, Krefeld 1968, no. 225.
- ¹⁰² Lac. III, no. 737.
- ¹⁰³ Lac. III, no. 580.
- ¹⁰⁴ Zie hiervóór, blz. 64.
- ¹⁰⁵ Zie hierna Hoofdstuk X.

Frederik van Saarwerden aartsbisschop van Keulen – Muntregelingen – Situatie op het platteland – Moeilijkheden in Neuss en in Bonn – Weversopstand in Keulen – Landvredebond van 1375 – Conflict tussen aartsbisschop Frederik III en de stad Keulen – Wenceslas Duits koning – Conflicten in de landen tussen Maas en Rijn tussen aartsbisschop Frederik III en Kleef en Mark – Activiteiten van aartsbisschop Frederik III ter versterking van zijn positie als landsheer en ter bestrijding van roof en geweld op het platteland – Samenwerking tussen aartsbisschop Frederik III en de stad Keulen – Stichting van de universiteit te Keulen 1388 – Val van het aristocratisch bewind in de stad Keulen 1396 – Afzetting van koning Wenceslas 1400 – Verkiezing van koning Ruprecht van de Palts – Terugtrekken van het rijksgezag in de landen tussen Maas en Rijn – Conflict tussen aartsbisschop Frederik III en de hertog van Berg – Spanningen tussen aartsbisschop Frederik III en de graaf van Kleef – Financiële moeilijkheden van aartsbisschop Frederik III – Overlijden van koning Ruprecht, koningskeuze en pauselijk schisma – Optreden van koning Sigismund – De hertogen van Berg in de tweede helft van de 14e eeuw – Moeilijkheden over de Rijntollen te Düsseldorf en te Kaiserswerth – Conflict tussen hertog Willem van Berg en zijn zonen – Hertog Adolf van Berg volgt zijn vader in 1408 op – De graven van Kleef in de tweede helft van de 14e eeuw – Verwerving van Emmerik en de Lijmers in pandbezit – Adolf I graaf van Kleef – Conflicten tussen graaf Adolf I en aartsbisschop Frederik III – Slag bij Kleverham en vereniging van Kleef en Mark – De hertogen van Gulik in de tweede helft van de 14e eeuw – De heerlijkheid Valkenburg – Reinald van Schoonvorst – De Gelderse successie – Slag bij Baesweiler – Willem I van Gelre en Gulik en Reinoud IV van Gulik en Gelre – Het graafschap Meurs.

In 1369 overleed aartsbisschop Engelbert III; hij werd opgevolgd door Frederik III van Saarwerden, die op 13 november 1370 door paus Urbanus V krachtens pauselijke reservatie tot aartsbisschop van Keulen werd benoemd,¹ nadat hij door het Domkapittel, waarvan hij deel uitmaakte, gepostuleerd was. De relaties met aartsbisschop Cuno van Trier, die tijdens Engelbert III als coadjutor was opgetreden, bleven blijkbaar bestaan, want in 1372 brachten de beide aartsbisschoppen voor hun gebieden een muntregeling tot stand, waarin bepaald werd welke munten er geslagen en in omloop gebracht zouden worden, en voorts, dat verboden werd „eynghe koufmanschap of gut, so wat kunnen dat sy, gelden of verkouffen anders dan umb alsullich gelt als wir vurschrieven heirren in den vurschrieven muntzen slain solen”.² Kort daarna vaardigde keizer Karel IV een verordening uit waarin onder meer bepaald werd, dat door onbevoegden geen munten zouden worden geslagen en

dat de munten, die door de aartsbisschoppen werden geslagen, in hun gebieden als de in het handelsverkeer geldige munten moesten worden beschouwd.³

Een overbodige zaak was die muntregeling niet. In hetzelfde jaar 1372 hieven de geestelijken van de kapittels en kloosters in de stad Keulen de klacht aan, dat de munt verslechterde en dat de goede munten naar de pauselijke curie en elders verdwenen („ad romanam curiam et aliunde”).⁴

De klacht van de Keulse geestelijkheid wijst op nog meer ellende en rampspoed op het platteland. Pest en grote sterfte hadden – aldus de geestelijkheid in haar klacht – tengevolge, dat delen van het platteland ontvolkt werden en dat akkers onbewerkt en verlaten bleven. Ook misoogsten, roof, onveiligheid en oorlog teisterden de plattelandsbevolking en verminderden de inkomsten van de geestelijkheid, zodat de voorgenomen heffingen ten bate van de pauselijke curie een ondragelijke last zouden vormen. Daarom kwamen de Keulse geestelijken overeen om zich tegen deze heffingen te verzetten, bij welk verzet zich de kapittels van Xanten en van Bonn aansloten.⁵

Situaties, die tot voormelde klachten en activiteiten leidden, waren geen uitzonderingen. In 1386 herhaalden de gezamenlijke collegiale kerken in het aartsbisdom Keulen deze klachten.⁶ Maar ook reeds vóór 1372 werden de financiën van de kerken en kloosters aangetast door oorlogen, gewelddadigheden van aanzienlijke heren, het in omloop brengen van slechte munten en door grote sterfte onder de plattelandsbevolking, waardoor de agrarische opbrengsten en de inkomsten der kerken en kloosters achteruit liepen. Op kleine schaal werden tegenmaatregelen getroffen. In 1351 verkreeg daarom het Keulse Domkapittel de incorporatie van de parochiekerk in Glehn (ten zuidwesten van Neuss)⁷ en in 1352 incorporeerde aartsbisschop Willem van Gennep om dezelfde redenen de parochiekerk in Dülken (ten noordwesten van Mönchengladbach) bij de Benedictijnerabdij Gladbach.⁸

Tegen het plegen van onrechtmatigheden ten plattelande werden weliswaar maatregelen genomen, maar, blijkens de herhaalde klachten, was het succes niet groot. Er werden landweren aangelegd, onder meer in het Land van Kempen⁹ en op 11 juli 1372 vaardigde keizer Karel IV een verordening uit met betrekking tot de bescherming van de rechten van de aartsbisschop van Keulen en van de Keulse Kerk. In de desbe-

treffende oorkonde is een catalogus van onrechtmatigheden opgenomen, waaronder onder meer opvalt de uitoefening van „strandrecht”: „... volumus ... ne quis ... bona, res et merces qualescumque naufragium patientium per districtus et diocesim Coloniensis ecclesie supradicte in alveo Reni navigio vel per terram ratione curruum vel bigarum cadentium aut confractarum, animo sibi retinendi, quomodo presumat vel audeat arrestare ...”.¹⁰

Ook in de steden rezen moeilijkheden. De burgers van Neuss geraakten in 1373 in conflict met de aartsbisschop omdat zijn ambtenaren enkele hunner gevangen genomen en gedwongen hadden tot tolbetaling te Zons, waarheen de tol van Neuss verlegd was en waar de burgers van Neuss geen tol zouden zijn verschuldigd.¹¹ Bovendien had de aartsbisschop ten onrechte ingegrepen in de rechtspraak van de schepenen van Neuss. De aartsbisschop wees de klachten af want „die herlicheit zu Nuyse onse ind onser gestichtz eygen sy also dat wir damede dun mogen so wat ons damede zytlich dunckt”.¹² Hij werd bij arbitrale uitspraak in het gelijk gesteld.¹³ Deze uitspraak werd in 1377 bevestigd, met dien verstande, dat de tolvrijheid voor de Neusser burgers te Zons werd hersteld.¹⁴

Een overeenkomstig geluid liet aartsbisschop Frederik III horen toen in 1372 in Bonn een conflict uitbrak tussen burgers en geestelijkheid over het aanbrengen van bouwsels op de stadsmuren door de kapittelgeestelijkheid, die de burgers nadelig voor de veiligheid van de stad achtten. De aartsbisschop verklaarde, dat de bouwsels moesten worden weggenomen en dat aan hem, niet aan de stad, de volle en onverdeelde heerschappij over de stadsmuren toekwam.¹⁵

Ook in de stad Keulen was het in de eerste jaren van het episcopaat van Frederik III geenszins rustig. Maar daar ging het om interne conflicten tussen de burgers. In de loop van de eerste helft van de 14e eeuw kwam bij de handwerkers de wens op om invloed te verwerven op het stedelijke bestuur, dat in handen was van patricische geslachten. Dit leidde in 1370 tot een opstand van het weversgilde, die aanvankelijk succes had, maar door hun overmoed geraakten de wevers in conflict met de overige gilden. In de „Weberschlacht” werden de wevers verslagen; een aantal van hen werd uit de stad verbannen (1371).¹⁶ De aartsbisschop stond buiten dit conflict, maar dat betekende niet, dat er tussen de aartsbisschop en de stad Keulen geen moeilijkheden waren

gerezen. Toch namen beiden, kerkvorst en stad, deel aan de in 1375 met vier jaren verlengde landvredebond van 1364 tussen de hertogen van Brabant en van Gulik en de stad Aken,¹⁷ waarbij zich in 1365 aartsbisschop Engelbert III en de stad Keulen hadden aangesloten.¹⁸ De verbondsoorkonde van maart 1375 bevat – behalve de instelling van een college van gezworenen, dat geschillen in behandeling zal nemen – een omschrijving van het landvredegebied. Daaruit blijkt, dat dit gebied begrensd wordt door een lijn getrokken van Breisig, aan de Rijn, naar Münstereifel, van daar naar St. Vith, Stavelot, Aywaille en verder langs de rivieren Amblève en Ourthe naar de Maas. Daarna volgt de grens van het landvredegebied de Maas tot Kessel, omvat het zich tot bij Venlo uitstrekkende gebied van de hertog van Gulik, en loopt dan in oostelijke richting naar Oedt, aan de Niers, „also dat Ruremonde, Venle, Ercklens, die nuwe stat, Montfort, mit alle deser stede ind lande zubehoeren hie ynne begrippen syn”. Van Oedt loopt de grens noordwaarts naar Xanten, omvat de Keulse ambten Kempen, Xanten en Rheinberg en volgt dan de oever van de Rijn tot Breisig. De omstandigheid, dat een niet gering deel van het Gelderse gebied binnen deze grens valt, kan verklaard worden door het feit, dat de jonge Willem van Gulik toen hertog van Gelre was en zijn vader hertog Willem II van Gulik als regent optrad.

Vermeldenswaard is, dat – evenals in de landvredebond van 1351 – ook hier weer de omvang werd bepaald van de gewapende macht, die de bondgenoten beschikbaar moesten stellen voor de handhaving van de landvrede, namelijk de aartsbisschop van Keulen en de hertogen van Brabant en van Gulik ieder 100 ruiters met de daarbij behorende manschappen alsmede 50 schutters, benevens ieder van hen 50 ruiters met hun geleide voor de „deigeligs kriege”, terwijl de steden Keulen en Aken hiertoe ieder een even groot aandeel als elk van de voorgenoemde heren zouden leveren. Een voorbeeld van het optreden van deze krijgsmacht levert de belegering en de inname van de burcht van Johan van Reifferscheidt in 1385, die „up der vryer straissen inde bynnen termynen des lantfreden tusschen Ryn ind Maese” de in 1378 op bevel van keizer Karel IV opnieuw verlengde¹⁹ landvrede had geschonden.²⁰

Dat er niettegenstaande beider deelname aan de landvredebond van 30 maart 1375 iets mankeerde aan de verhouding tussen de aartsbisschop en de stad Keulen, blijkt uit een oorkonde van Karel IV van 6

mei 1375.²¹ Daarin is vermeld, dat de stad menigerlei onrechtmatighe-
den tegen de aartsbisschoppelijke hoogheid had begaan: „etzliche un-
geschicht, gewalt, und unrecht, die ir etzwielange von der stat wegen
und in der stat namen zu Colne an seinem und seines stiftes herlicheit
. . . manigfaldiclichen begangen habet. . .” Daarom gebod keizer Karel
IV aan de stad dergelijke handelingen na te laten. Verschillende Keulse
schepenen traden ten gunste van de aartsbisschop op, maar werden
daarom uit de stad gezet; zij verbonden zich met de aartsbisschop tegen
de stad.²² De zaak kwam in 1375 voor het hofgerecht, dat de stad
Keulen en een aantal burgers veroordeelde en de executie van het
vonnis opdroeg aan „allen fursten, graven, vrijen, ritteren ind vort an
allen unser ind des Reiches getruwen”, en in het bijzonder aan aarts-
bisschop Cuno van Trier, de bisschoppen van Luik en Munster, de
hertogen van Gulik en van Brabant en Limburg, en de graven van Berg,
Kleef en Mark.²³ Het conflict werd bijgelegd in 1377, de verdreven
schepenen werden wederom in Keulen toegelaten, de rijksban over de
stad zou worden opgeheven, beide partijen werden in hun rechten
hersteld.²⁴

Tijdens het gehele conflict – waarin, zoals blijkt uit een in 1373 aan
de graaf van Berg betaalde schadevergoeding,²⁵ roof, brandstichting en
doodslag hadden plaatsgevonden – genoot de aartsbisschop de steun
van Karel IV. In 1376 beval hij de stad Keulen in de rijksban te doen,²⁶
welk bevel gevolgd werd door de vervallenverklaring van de Keulse
privileges.²⁷ Die hulp werd verleend teneinde de steun van de aartsbis-
schop te verwerven voor de verkiezing van Wenceslas, de zoon van
Karel IV, tot roomskoning, waarbij Wenceslas – voor het geval dat hij
gekozen zou worden – aan de aartsbisschop verschillende privileges
verleende. De verkiezing vond plaats in juli 1376 en in november 1378
volgde Wenceslas zijn vader op als Duits koning. Evenals deze was hij
een aanhanger van de te Rome zetelende paus Urbanus VI²⁸ tegenover
de te Avignon residerende tegenpaus Clemens VII.

Met aartsbisschop Frederik III onderhield Wenceslas goede betrek-
kingen, zoals blijkt uit de verlening van de regalia aan de Keulse
aartsbisschop²⁹ en uit de steun, die de koning hem verleende bij de
bestrijding van onrechtmatige tolheffing op de Rijn.³⁰

De rust in de landen tussen Maas en Rijn was weer eens ver te
zoeken; wèl werd de landvredebond van 1375 op bevel van Karel IV in

1378 verlengd,³¹ maar dat verhinderde geenszins, dat er allerlei geschillen uitgevochten werden, veelal gewapenderhand. Aartsbisschop Frederik III had een conflict met graaf Adolf I van Kleef, dat in 1381 werd beëindigd door arbitrage van aartsbisschop Cuno van Trier,³² die ook bemiddelde in een conflict tussen Frederik III en graaf Engelbert III van de Mark in 1381.³³ Maar de vrede duurde niet lang; de aartsbisschop was spoedig daarna opnieuw in conflict met graaf Engelbert III en later ook met graaf Adolf I van Kleef, zoals blijkt uit de oorkonde van 10 april 1372, waarbij de partijen tot vrede komen, nadat de oorlogen tussen hen „cye lange zijt gewest haint”.³⁴

De stad Keulen leefde wederom – nadat het geschil van 1375 was bijgelegd – in conflict met de aartsbisschop en veroorloofde zich vijandelijkheden tegen de abdij Deutz. Dientengevolge kwam de stad onder interdict, dat in 1380 werd opgeheven.³⁵ Aartsbisschop Frederik III was in deze jaren doende zijn functie als landsheer te versterken door met geweld of met vreedzame middelen een aantal „open huizen” voor Keurkeulen te verwerven,³⁶ een politiek, waarmede ook de wereldlijke landsheren in de landen tussen Maas en Rijn hun positie trachtten te versterken.³⁷ De aartsbisschop slaagde er ook in met vreedzame middelen voor de Keulse Kerk verloren gebied te herwinnen, zoals in 1388 stad, burcht en Land van Linn (bij Krefeld), de burcht werd zetel van de Keulse ambtman.³⁸

Binnen de werkingssfeer van de landvredebond tastte de aartsbisschop ook verscheidene kastelen aan, die gevaar opleverden voor de veiligheid van het platteland en voor het handelsverkeer omdat uit die burchten zoals Neuenahr en Merzenich (ten noordoosten van Düren) roverijen en andere gewelddadigheden gepleegd werden. De beide burchten werden door de aartsbisschop verwoest.³⁹ Om roverijen te bestrijden en een einde te maken aan de gewelddaden van Gerhard II van Dijk, een berucht roofridder, en van de gebroeders van Alpen, kwamen de verbondenen van de landvredebond in het geweer.⁴⁰ In 1383 werden de burchten Dijk (bij Grevenbroich) en Alpen (bij Meurs) verwoest.

Het optreden van aartsbisschop Frederik III in deze aangelegenheden werd vermoedelijk bevorderd door de omstandigheid, dat de aartsbisschop in deze jaren in vrede leefde met de stad Keulen, die eveneens

gebaat was met optreden tegen roof en geweld op het platteland. In ieder geval was de verhouding tussen aartsbisschop en stad toen zodanig, dat samenwerking tegen hertog Willem I van Berg mogelijk was, toen deze onrechtmatige tol op het Rijnverkeer ging heffen.⁴¹ In 1385 kwam een verbond tussen aartsbisschop Frederik III en de stad Keulen tot stand, „want der hertzoige van deme Berge groisse swaire zolle up des Ryns stroyme ind vort in synen landen up manchen steiden upge-
laicht hait zu groissen schaden ind verderffnisse des gemeynen landz ind weder recht”.⁴² De stad Keulen stelde 1.000 gewapenden beschikbaar. De hertog van Berg schikte zich ogenschijnlijk naar de wensen van aartsbisschop en stad (1386). In het jaar daarna sloten Frederik III en Willem I van Berg een niet-aanvals- en arbitrageverdrag, dat „unse undersaissen, lant noch lude uyss des anderen van uns herren lande undersaissen ind slossen noch weder dar in geschediget, gerouft, noch gebrant werden in cynigerleye wys”.⁴³

Deze afspraak werd aangevuld door een overeenkomst, waarbij hertog Willem van Berg, in geval van oorlog tussen de aartsbisschop en hertog Willem II van Gulik, zich verplichtte een gewapende macht ter beschikking van de aartsbisschop te stellen.⁴⁴ Intussen werd echter de aangelegenheid van de onrechtmatige tolheffing, die in 1386 op onvolledige wijze was geregeld, niet tot een oplossing gebracht, en dit bleef zo, omdat in 1390 een beslissing wederom werd uitgesteld.⁴⁵

Uit deze jaren is ook nog iets anders te vermelden dan oorlog, roof en brandstichting, namelijk de stichting van de universiteit te Keulen, naar het voorbeeld van de Parijse universiteit, door een beschikking van paus Urbanus VI van 21 mei 1388 „ad laudem divini matris et fidei propagationem orthodoxe”.⁴⁶

Sedert de mislukking van de opstand van de wevers in 1371 hadden de aristocraten in Keulen wederom de macht in handen. De tweedracht die binnen hun partij heerste, werd hen noodlottig. Op 18 juni 1396 werd aan het aristocratisch bewind een einde gemaakt door de gilden, die de macht overnamen en de toen ingevoerde democratische bestuursregeling vastlegden in de „Verbondsbrief” van 14 september 1396, een regeling, die in hoofdzaak tot aan de Franse Revolutie in stand bleef.⁴⁷

Zonder geweld en overschrijding van recht en wet was de periode, waarin de strijd tussen aristocratie en gilden in de stad Keulen plaats

vond, niet voorbij gegaan. Teneinde te voorkomen dat daaruit allerlei rechtstvorderingen, rechtsgedingen en conflicten zouden rijzen, bepaalde koning Wenceslas, dat de stad Keulen en de burgers van die stad uit hoofde van de gebeurtenissen en handelingen tijdens de voornoemde strijd niet in rechte zouden kunnen worden aangesproken.⁴⁸ Een dergelijke beschikking was in 1397 gemakkelijk van de koning los te krijgen, omdat hij zich toen reeds teweer moest stellen tegen het voornemen van de keurvorsten hem af te zetten. Wenceslas trachtte dit te doen door maatregelen in het kader van de landvredepolitiek en wendde zich daarvoor tot de steden.⁴⁹ Maar hij deed dit op een halfslachtige wijze, want tegelijk met de beschikking voor Keulen liet hij aan de aartsbisschop weten,⁵⁰ dat deze beschikking en de daaraan toegevoegde bevestiging van de stedelijke privileges geen schade zouden doen aan de positie van de aartsbisschop. Het baatte hem niet; op 20 augustus 1400 werd hij afgezet.⁵¹ De volgende dag kozen de keurvorsten Ruprecht van de Palts tot roomskoning (1400-1410). De stad Aken, waar hij gekroond moest worden, liet hem niet binnen, zodat de kroning door aartsbisschop Frederik III plaatsvond in Keulen. Hij werd slechts in het zuidwesten van het Rijk als Duits koning erkend; in de landen tussen Maas en Rijn was zijn aanhang gering. Van daadwerkelijke uitoefening van rijksgezag is gedurende de regeringsperiode van Ruprecht van de Palts weinig te bemerken. Al spoedig geraakte hij in conflict met aartsbisschop Johan van Mainz en bovendien kwam hij te staan tegenover een opstandige beweging in Zuidwest-Duitsland, juist daar waar hij aanvankelijk aanhang gevonden had. De pogingen om zich met de aartsbisschop en met de opstandige beweging te verzoenen mislukten. Daarbij kwam nog, dat de afgezette koning Wenceslas in 1403 weer op het toneel verscheen en regeringshandelingen verrichtte.

Tijdens de regeringsperiode van koning Wenceslas waren de rijksaangelegenheden weinig op de voorgrond getreden in de landen tussen Maas en Rijn. De hiervóór in het kort geschetste gebeurtenissen tonen aan, dat deze streken ook tijdens zijn opvolger, koning Ruprecht van de Palts, in hoofdzaak aan zich zelf werden overgelaten. In steeds sterkere mate verkreeg de historie van de landen tussen Maas en Rijn het karakter van territoriale geschiedenis. De weinige oorkonden, die koning Ruprecht uitvaardigde met betrekking tot aangelegenheden in

voornoemde territoria, hielden maar nauwelijks of in het geheel geen verband met rijksaangelegenheden of met rijksgezag. De koning bevestigde de stad Keulen in de haar vroeger verleende rechten en privileges en gaf aan aartsbisschop Frederik III de verzekering, dat deze bevestiging aan de Keulse Kerk geen schade zou doen.⁵² Voorts zegde hij hulp toe aan aartsbisschop Frederik voor het geval dat deze in conflict zou komen met hertog Willem van Berg, diens zonen en graaf Adolf van Kleef.⁵³ Hij verpandde een vierde deel van de tol te Kaiserswerth aan Adolf van Kleef⁵⁴ en sprak de rijksban uit over Adolf van Berg, de zoon van hertog Willem van Berg, die zijn vader gevangen hield en zich van het hertogdom meester had gemaakt.⁵⁵ Hertog Reinald IV van Gulik en Gelre werd door de koning in zijn rechten en verdere bezittingen bevestigd.⁵⁶

Neemt men de situatie in de landen tussen Maas en Rijn in deze jaren in beschouwing, dan is allereerst vast te stellen, dat de verhouding tussen aartsbisschop Frederik III en de hertog van Berg niet de beste was. In de jaren 1402-1404 verzekerden hertog Willem en zijn zoon Adolf zich, na hun verzoening,⁵⁷ van de hulp van bondgenoten in een te verwachten conflict met de aartsbisschop.⁵⁸ Dit conflict brak dan ook uit. Het vond in 1406 een voorlopig einde, maar kort daarna ontstonden tussen de aartsbisschop en de Bergse hertog wederom moeilijkheden over de tolheffing in het Land van Berg. Dit conflict werd in 1411 door arbitrage van hertog Reinald IV van Gulik en Gelre, met wie de aartsbisschop intussen een regeling van de wederzijdse aanspraken op Zülpich had getroffen, bijgelegd.⁵⁹ Zo was het in de landen tussen Maas en Rijn geenszins rustig. Daar kwam nog bij, dat zich tegenstellingen tussen de aartsbisschop en de graaf van Kleef aankondigden. Sedert de slag bij Kleverham en de samenvoeging van Kleef en Mark waren deze in één hand verenigde territoria een macht van betekenis geworden; de Kleefse graaf, in 1417 tot hertog verheven, stelde zich ten doel de hegemonie van de Keulse aartsbisschop te doorbreken. Dat leidde allereerst tot pogingen om het Kleefse territorium te onttrekken aan de geestelijke jurisdictie van de aartsbisschop. Deze pogingen hadden weliswaar nog geen succes, maar zij vormden de inleiding tot de conflicten tussen de aartsbisschop en de graaf van Kleef, die elkaar de zeggenschap in de politieke constellatie van het noordelijk deel van de

landen tussen Maas en Rijn betwistten. De aartsbisschop had ook met financiële moeilijkheden te kampen. In 1403⁶⁰ moest hij na overleg met het Domkapittel en de overige prelaten in de stad Keulen overgaan tot een extra-heffing op de geestelijkheid van het gehele Keulse bisdom teneinde de zeer aanzienlijke schulden te kunnen betalen.

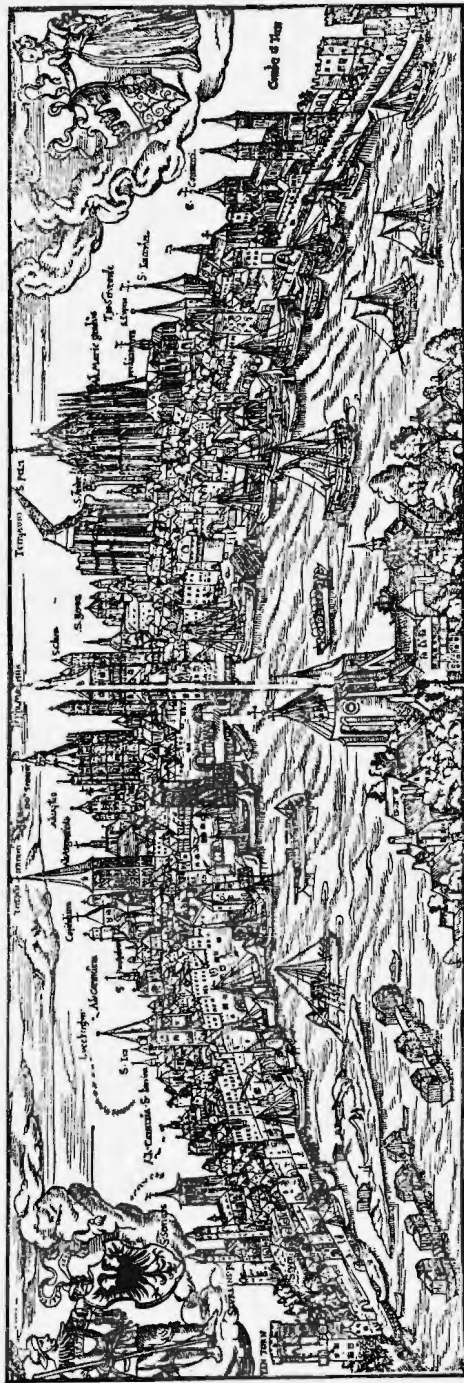
Aartsbisschop Frederik III was niet de enige landsheer, die in geldnood verkeerde. Zijn toenmalige tegenstander, hertog Willem van Berg, moest zelfs „op dat wir uns zuvorder an unssen cost behulpen mogen” de hulp van graaf Adolf II van Kleef en Mark inroepen, die hem vergunde tol te heffen op de Kleefse kooplieden, mits hem de helft van de opbrengst werd uitgekeerd.⁶¹

Het overlijden van koning Ruprecht op 18 mei 1410 verhoogde de kans op een troonstrijd in het Duitse Rijk, want vijf van de zeven keurvorsten, onder wie de aartsbisschoppen van Keulen en van Mainz, steunden de kandidatuur van Joost, keurvorst van Brandenburg, terwijl de beide overige keurvorsten (Kurtrier en Kurpfalz) Sigismund, koning van Hongarije, kozen. Het overlijden van Joost van Brandenburg in januari 1411 voorkwam een troonstrijd, want in dat jaar verenigden alle keurvorsten zich met de keuze van koning Sigismund (1410-1437). De houding van de aartsbisschoppen van Mainz, Keulen en Trier en van de keurvorst van de Palts met betrekking tot de koningskeuze hing samen met het pauselijk schisma. Aartsbisschop Johan van Mainz en aartsbisschop Frederik van Keulen hadden zich aan de zijde van de te Rome residerende paus Gregorius XII (1406-1415) geschaard, terwijl de beide andere keurvorsten (Trier en Palts) de partij van de te Pisa residerende paus Alexander V (1409-1410) en diens opvolger Johannes XXIII (1410-1415) gekozen hadden. Laatstgenoemde riep de hulp van koning Sigismund in en aldus werd de koning in de gelegenheid gesteld om in het kerkelijk conflict in te grijpen. Dit leidde tot het Concilie van Konstanz, dat tegen het einde van 1414 een aanvang nam. Aan dit concilie besteedde koning Sigismund alle aandacht. In verband daarmee bezocht hij ook de landen tussen Maas en Rijn, waar hij zich – behalve voor zijn kroning te Aken op 8 november 1414 – nog niet had vertoond, onder meer omdat de Italiaanse aangelegenheden hem bezig hadden gehouden.

De gebeurtenissen in de voornaamste wereldlijke territoria tussen

Maas en Rijn in de tweede helft van de 14e eeuw kunnen als volgt worden samengevat.

In het graafschap Berg regeerde sinds 1348 Gerhard, oudste zoon van graaf Willem V van Gulik, sinds 1356 hertog van Gulik. Gerhard was gehuwd met Margaretha, dochter van Otto IV van Ravensberg. In 1346 volgde hij zijn schoonvader in Ravensberg op en in hetzelfde jaar werd hij door keizer Lodewijk met dit graafschap beleend.⁶² In 1348, nadat graaf Adolf van Berg overleden was, volgde hij ook in Berg op.⁶³ Tot een vereniging van Berg en Gulik kwam het toen nog niet. Gerhard sneuvelde in 1360 in een vete tegen graaf Arnold van Blankenheim, één jaar vóór zijn vader, hertog Willem I van Gulik, overleed; hij liet, behalve twee dochters, slechts een minderjarige zoon, Willem (1360-1408) na, die onder regentschap van zijn moeder de regering in Berg en Ravensberg aanvaardde. In Gulik volgde een jongere broeder, Willem II, op. Tijdens het bestuur van graaf Willem I van Berg werden voor het Bergse territorium aanmerkelijke gebiedsaanwinsten verworven. In 1361 kwam een vriendschapsverdrag tot stand met Godart, graaf van Loon, heer van Heinsberg, die ook heer van Blankenberg en Löwenburg was;⁶⁴ de graven van Heinsberg hadden dit bezit verkregen als rechtsopvolgers van de graven van Sayn. In 1363 verpandde Godart van Heinsberg Blankenberg en Löwenburg aan Willem I van Berg⁶⁵ en aangezien deze gebieden niet gelost werden en in Bergs bezit bleven, was daarmee voor het graafschap Berg een belangrijke uitbreiding verkregen. Na een conflict met zijn neef, hertog Willem II van Gulik, over aanspraken wegens krijgshulp tegen Brabant in 1371, verwierf Willem I van Berg in 1376 Sinzig en de voogdij van Breisig.⁶⁶ Weliswaar was hij genoodzaakt de tol te Kaiserswerth in 1368 in pand af te staan aan de paltsgraaf, met wiens dochter hij gehuwd was,⁶⁷ maar reeds in 1378 was graaf Willem van Berg wederom in het bezit van een Rijntol, die te Düsseldorf, tegenover Kaiserswerth, werd geheven.⁶⁸ Over die tol ontstond een conflict met de aartsbisschop van Keulen, Frederik van Saarwerden.⁶⁹ In 1379 hief de opvolger van Karel IV, koning Wenzel, de tol op,⁷⁰ maar in 1380 verleende de koning aan de graaf van Berg, die hij intussen tot hertog verheven had, vergunning om te Düsseldorf tol te heffen.⁷¹ De hertog vestigde te Düsseldorf ook een muntwerkplaats en richtte de stad in als hoofdstad van zijn gebied. Toen in 1391 graaf Engelbert III van de Mark, die gedurende zijn

Panorama van de stad Keulen omstreeks 1600 (Houtsneede uit het begin van de 17e eeuw; Rheinisches Museum te Keulen)

langdurig bestuur bijna onafgebroken geschillen veroorzaakte en oorlogen voerde, was overleden, maakte graaf Adolf I van Kleef (1368-1394) zich van het graafschap Mark meester. In 1394 overleed hij en liet Kleef na aan zijn oudste zoon, Adolf II; het graafschap Mark had hij in 1393 aan zijn tweede zoon, Diederik, overgedragen.⁷² Deze kwam in conflict met de hertog van Berg, Willem I, over de tol te Kaiserswerth. De moeilijkheden vonden hun begin in onenigheden over inkomsten uit genoemde tol; zij leidden tot de Kleefs-Bergse oorlog, die met de nederlaag van hertog Willem I van Berg bij Kleverham in 1397 werd beëindigd. Hertog Willem werd gevangen genomen.⁷³ Tijdens zijn gevangenschap maakten zijn zonen zich meester van de heerschappij in het hertogdom Berg. Eerst nadat aan hen enkele landsdelen waren afgestaan, herkreeg hertog Willem I zijn hertogdom (1397).⁷⁴ Behalve concessies aan zijn zonen moest hij verklaren, dat hij „dat landt van dem Berge mit den slossen, steden, luden, renten und vort alle andere slosse, lande ind lude, so wie wir die hadden zu der zijt, do wir vur Cleven gefangen woirden, nummer me versetzen, verkouffen off in geynre wijs enwech brengen, id en sy mit willen ind raide onssre soene, der ritteren ind knechte, der stede ind des gemeynen lands van den Berge”.⁷⁵ Voor het hertogdom Berg was het belangrijk, dat hertog Willem er in 1400 in slaagde voor zijn territorium exemptie uit de geestelijke jurisdictie te verkrijgen in alle civiele en strafprocessen met uitzondering van gevallen waarin de wereldlijke rechtspraak ontoereikend zou zijn. Daarmede was de grens tussen wereldlijke en geestelijke macht weliswaar niet scherp getrokken, zodat er ruimte was voor conflicten, maar er was een begin gemaakt met de vestiging van landsheerlijke invloed op kerkelijke aangelegenheden. Het hertogdom Berg ging in dit opzicht voor. Overeenkomstige pogingen in Kleef mislukten. Het was in het bijzonder Adolf van Ravensberg, de oudste zoon van hertog Willem van Berg, die er op uit was zijn vader van de heerschappij te beroven. In een oorkonde van 10 maart 1404⁷⁶ vermeldde hij: „... want sich die sachen nu al so ergangen havent tusschen unssrem lieven herren ind vader ind uns, also dat wir den umb des gemeynen land besten willen upgehalden haven (gevangen genomen) ind die slosse, lande ind lude van dem Berge an uns genoymen haven ...”. Adolf zette zijn vader gevangen op het slot Burg, de oude stamburcht van de graven van Berg, maar met hulp van aartsbisschop

Frederik III van Keulen wist hertog Willem te ontvluchten. Niettemin was hij in 1405 genoodzaakt het hertogdom aan zijn zoon Adolf over te dragen;⁷⁷ de over Adolf uitgesproken rijksban had generlei effect. Met steun van de Bergse ridderschap, die daarvoor privileges ontving,⁷⁸ zette Adolf zijn plannen door; het overlijden van hertog Willem in 1408 bracht hem tenslotte in het volledige bezit van het hertogdom Berg. Hertog Adolf sloot ook vrede met aartsbisschop Frederik III van Keulen en met de stad Keulen.⁷⁹ Daarmede was de rust in het hertogdom Berg teruggekeerd en kon hertog Adolf zich voorbereiden op de komende gebeurtenissen: de vervulling van de te verwachten vacature van de aartsbisschoppelijke zetel in Keulen en het regelen van de erfopvolging in Gulik en Gelre, wanneer hertog Reinald IV van Gulik en Gelre kinderloos zou komen te overlijden.

Graaf Diederik VIII van Kleef was in 1347 overleden. Uit zijn eerste huwelijk met Margaretha, een dochter van Reinald I van Gelre, waren alleen dochters geboren. Zijn tweede huwelijk met Maria van Gulik, een zuster van aartsbisschop Walram van Gulik, was kinderloos gebleven. Na zijn overlijden ontstonden er geschillen over de opvolging tussen zijn jongere broeder Jan van Kleef, Domdeken te Keulen, en Otto van Arkel, die met Irmgarde van Kleef, een nicht van Graaf Diederik VIII, gehuwd was. Eerstgenoemde, die de geestelijke staat opgegeven had, werd als graaf van Kleef erkend (1347-1368). Hij kreeg onder meer de steun van de stad Wezel, op voorwaarde, dat hij daar niet zou resideren, een voorwaarde die ook bij Gelderse steden voorkomt.⁸⁰ Op 1 september 1347 beleende keizer Lodewijk hem met de Kleefse rijkslenen, verhoogde de pandsom op de rijksstad Duisburg met 10.000 mark en verleende aan de graaf vergunning om de Kleefse riviertol te Nijmegen naar elders te verleggen.⁸¹ De stad Kleef ontving van de graaf tolvrijdom aan de Kleefse tolleren te Nijmegen, Huissen, Smithuizen en Orsoy, benevens vrijheden ter uitbreiding van het stadsrecht van 1242.⁸² Graaf Johan van Kleef had ook nog de aanspraken op het graafschap Kleef van Engelbert III van de Mark, een zoon van Adolf II van de Mark en Margaretha, een dochter van Diederik VIII van Kleef, en van een neef, Diederik van Horn, af te weren.⁸³ Hoewel Engelbert van de Mark voorbereidingen trof om tegen Jan van Kleef gewapenderhand op te treden, bleef een oorlog achterwege. Graaf Jan trad in

1348 in het huwelijk met Machteld van Gelre, een dochter van Reinald II,⁸⁴ en werd in 1349 door Karel IV met Kleef beleend.⁸⁵ Jan van Kleef heeft een ten dele met succes gevoerde consolidatiepolitiek gevoerd. Hij verwierf door aankoop de heerlijkheid Hulhuizen aan de Waal in de Betuwe (1353)⁸⁶ en voorts een aantal „open huizen”.⁸⁷ Belangrijk is geweest, dat hij in 1354 – evenals graaf Engelbert III van de Mark – in het geschil over de Gelderse hertogszetel de partij van Reinald III koos.⁸⁸ Ter vergoeding van de ten dienste van Reinald gemaakte kosten kreeg Jan van Kleef de stad Emmerik in pandbezit, met de daarheen uit Lobith tijdelijk overgebrachte tol (1355).⁸⁹ Voorts verwierf hij – zoals uit een overeenkomst tussen hertog Reinald III en zijn broeder Eduard van 1355 blijkt – ook de Liemers in pandbezit.⁹⁰

In 1368 overleed graaf Jan van Kleef, de bondgenoot van Reinald III van Gelre, zonder mannelijke nakomelingen. Er waren verschillende mededingers voor de opvolging, maar met hulp van de weduwe van Jan van Kleef en van ridderschap en steden van Kleef wist Adolf, een zoon van Adolf II van de Mark en Margaretha van Kleef, zijn aanspraken te verwezenlijken. Adolf had in 1363 de aartsbisschoppelijke zetel in Keulen bestegen, maar in 1364 van deze waardigheid afstand gedaan om bij de spoedig te verwachten regeringswisseling als kandidaat voor de grafelijke zetel te kunnen optreden. Zijn erkenning als graaf van Kleef bracht de verwerving van het Keulse ambt Rheinberg in pandbezit mede.⁹¹ Spoedig rezen er conflicten tussen de Kleefse graaf en de Keulse aartsbisschop, die er toe leidden, dat het Keulse ambt Aspel-Rees geruimd werd tegen het Kleefse ambt Linn (1392) en dat in Xanten een Kleefs-Keuls condominium gevestigd werd.⁹² Aan de oorlog tussen Kleef en de aartsbisschop van Keulen nam ook hertog Willem I van Gelre deel aan de zijde van graaf Adolf van Kleef. Deze conflicten tussen Kleef en de aartsbisschop zijn te beschouwen als een voorspel op de scherpe tegenstellingen en oorlogen, die in de eerste helft van de 15e eeuw tussen de Keulse metropoliet en de hertog van Kleef ontstonden en de gehele Nederrijn in beroering brachten.

In 1394 overleed graaf Adolf I van Kleef en werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon (1394-1448), die in 1417 tot hertog verheven werd. Hij volgde in 1398 zijn broeder Diederik op in het graafschap Mark, zodat de beide graafschappen verenigd waren onder dezelfde landsheer. Een geschil met hertog Willem I van Berg over de tol te

Kaiserswerth had, zoals wij reeds zagen, in 1397 geleid tot een oorlog tussen Kleef en Berg, waarin de beide broeders, Adolf II van Kleef en Diederik van de Mark, het leger van Willem I van Berg versloegen bij Kleverham. De overwinning leverde hen, behalve inkomsten uit de tol te Kaiserswerth, aanmerkelijke financiële voordelen uit losgeld van gevangenen op. Tot de bondgenoten van Willem I van Berg behoorden Reinald van Gulik, de jongere broeder van hertog Willem I van Gelre en Gulik, alsmede Jan van Heinsberg en Johan van Salm, heer van Born en Sittard. Reinald van Gulik heeft zich om zijn vrijheid te herkrijgen in 1397 vermoedelijk verbonden om – nadat hij zijn broeder Willem I van Gelre en Gulik opgevolgd zou hebben – Emmerik en een deel van de Liemers aan Kleef af te staan, wat ook in 1402 geschiedde.⁹³ Johan van Salm, die door de hertogen van Brabant in 1397 met het Land van Ravenstein en met Herpen beleend was, stond dit gebied met toestemming van hertogin Johanna van Brabant aan hertog Adolf van Kleef af.⁹⁴ Het overlijden van Diederik van de Mark in 1398 bracht het graafschap Mark in het bezit van graaf Adolf II van Kleef.

Reeds tengevolge van deze vereniging waren aanzien en macht van graaf Adolf II van Kleef aanmerkelijk groter geworden. De overwinning bij Kleverham had hem bovendien nog belangrijke territoriale en financiële voordelen gebracht. In 1405 verloofde hij zich met Maria van Bourgondië, dochter van Johan zonder Vrees,⁹⁵ waarmede de Bourgondische invloed in Kleef een aanvang nam; in 1409 vond het huwelijk plaats. Minder gelukkig was graaf Adolf van Kleef in het afweren van de aanspraken van zijn broeder Gerhard op het graafschap Mark. Aanvankelijk slaagde hij er wel in zijn broeder met concessies tevreden te stellen, maar al spoedig kwam deze met nieuwe eisen. Eerst in de jaren 1425-1429 kwam het tot een algehele scheiding en werd Gerhard graaf van de Mark.⁹⁶

Zoals wij zagen, sloot markgraaf Willem V van Gulik zich spoedig na het overlijden van keizer Lodewijk bij Karel IV aan. Hij werd daarvoor – behalve met de ietwat dubieuze belening met het vierde deel van de graafschappen Holland, Zeeland, Henegouwen en Friesland, vanwege zijn huwelijk met Johanna, dochter van graaf Willem III van Holland en Henegouwen⁹⁷ – beloond met de heel wat meer voorstellende

bevestiging in de pandschappen van Düren, Kaiserswerth en Sinzig en in het schoutambt te Aken.⁹⁸

Markgraaf Willem V hield zich buiten de broederstrijd in Gelre, maar des te meer aandacht besteedde hij aan de mogelijkheid van gebiedsuitbreiding in de Landen van Overmaas. Het ging daarbij allereerst om de heerlijkheid Valkenburg. In augustus 1352 was Jan van Valkenburg (1346-1352) overleden. Hij liet geen wettige kinderen na; zijn erfgenamen waren zijn zusters, van wie de oudste, Philippa van Valkenburg, gehuwd was met Hendrik van Vlaanderen, die in 1353 als heer van Valkenburg optrad. Behalve deze zusters was er nog een broederszoon van Jan van Valkenburg, Walram, heer van Born en Sittard, die aanspraak maakte op de heerlijkheid Valkenburg omdat het een rijksleen was, dat niet aan vrouwen kon overgaan. De heerlijkheid Valkenburg en ook de overige bezittingen van Jan van Valkenburg waren met „grossen swaren last der schulde, die wir vunden ain den slossen, heyrheden, landen ende luden” bezwaard, die „wir niet geloissen noch verhalten en kunden sunder hulpe ind bestant uns lieven vrunts heiren Reynarts van Schoynouwen, heirre zu Schoynvorst”.⁹⁹ Met diens hulp werd een sanering doorgevoerd, die onder meer inhield, dat Reinald van Schoonvorst de heerlijkheid Valkenburg in beheer verkreeg. In 1354 verkocht Hendrik van Vlaanderen hem deze heerlijkheid, waarmede Reinald van Schoonvorst door Karel IV beleend werd. In 1356 verkocht hij Valkenburg aan Willem V van Gulik,¹⁰⁰ die op zijn beurt door de koning met de tot graafschap verheven heerlijkheid Valkenburg¹⁰¹ beleend werd. Maar hij moest zijn nieuw verworven bezit beschermen tegen Walram van Born en Sittard, die de rechten van de zusters van Jan van Valkenburg, en dus ook van Hendrik van Vlaanderen en diens rechtsverkrijgenden, betwistte, zodat Willem van Gulik gewapenderhand burcht, stad en Land van Valkenburg moest verdedigen.¹⁰²

Monschau, waarmede Reinald van Schoonvorst in 1354 beleend werd, bleef tot 1345 in bezit van de heren van Schoonvorst; in laatstgenoemd jaar kwam de heerlijkheid in bezit van de hertog van Gulik en werd Monschau een Guliks ambt.¹⁰³

In deze gebeurtenissen speelde Reinald van Schoonvorst een belangrijke rol. Hij wordt in 1348 vermeld als heer van Schoonvorst, een rijksleen,

waarvan een door Reinald gebouwde burcht het centrum was.¹⁰⁴ Maar reeds in de eerste helft van de 14e eeuw trad hij op de voorgrond in de geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn door zijn omvangrijke financiële en handelstransacties, die hem een aanzienlijk vermogen verschaft moeten hebben.¹⁰⁵ Hij was gehuwd met een zuster van Willem V van Gulik. Zijn zoon Jan van Schoonvorst was proost van St. Servaas te Maastricht en heer van Monschau, welke heerlijkheid hem was toebedeeld bij de broederscheiding in 1369, bij welke scheiding aan de oudste zoon, Reinald, de heerlijkheid Schoonvorst was toegescheiden.¹⁰⁶ In 1396 kwam de heerlijkheid in Guliks bezit en werd – evenals Monschau – een Guliks ambt.¹⁰⁷

In 1345 wordt Reinald van Schoonvorst genoemd als Keuls ambtman te Bonn en te Brühl¹⁰⁸ en in de volgende jaren verschijnt hij in verscheidene oorkonden in verband met geldleningen en verpandingen. In 1349 treedt hij op als vicaris-generaal in wereldlijke zaken van de aartsbisshop van Keulen.¹⁰⁹ Hij moet een invloedrijk man geweest zijn, want in een oorkonde van 16 augustus 1358 verlenen graaf Gerhard van Berg en zijn gemalin hem een rente uit de tol te Kaiserswerth omdat „hij uns beholpen hait dat wir an unse huys ind toll zu Keserswerde komen sijn, dat wir also snel busen syn hulpen neit en hedden kunnen gedoin”.¹¹⁰

Na het overlijden van hertog Willem I van Gulik in 1361 volgde diens tweede zoon, hertog Willem II van Gulik, hem op (1361-1393). Hij en zijn gemalin slaagden er in hun oudste zoon, Willem, in Gelre de opvolging van hertog Reinald III te verschaffen, mede dank zij de omstandigheid, dat hertog Wenzel van Brabant, broeder van Karel IV, in 1371 bij Baesweiler in Gulikse gevangenschap was geraakt.¹¹¹ Die slag bij Baesweiler maakte een einde aan de oorlog tussen Brabant en Gulik, waarin Eduard van Gelre de hertog van Gulik terzijde stond en sneuvelde. De hertog van Gulik werd ook gesteund door zijn neef Willem, graaf van Berg. Aanzien en macht van het hertogelijk huis van Gulik werden aanzienlijk vergroot als gevolg van de overwinning bij Baesweiler en van de gebeurtenissen, die voortvloeiden uit het openvallen van de Gelderse successie na het overlijden van hertog Reinald III, die slechts 3 maanden regeerde na de dood van zijn broer Eduard.¹¹²

Deze werd in september 1371 uit de gevangenschap ontslagen en

volgde zijn broeder gedurende drie maanden op. Maar nog in hetzelfde jaar 1371 overleed ook Reinald III, zodat – aangezien met hem het geslacht van de oudste Gelderse graven uitstierf – in de opvolging moest worden voorzien. Er waren twee kandidaten voor de Gelderse hertogszetel, namelijk Maria, gehuwd met hertog Willem II van Gulik, en Machteld, weduwe van graaf Johan I van Kleef; beide waren dochters uit het eerste huwelijk van Reinald II van Gelre met Sophia van Mechelen.¹¹³ Maria maakte aanspraak ten behoeve van haar oudste zoon, Willem, en Machteld voor zichzelf. Na enige jaren van strijd, die samenvielen met een laatste opflikkering van de partijstrijd tussen Hekerens en Bronkhorsten, die onderscheidenlijk de zijde van Machteld en van Maria kozen, werd in Gelre de jonge Willem van Gulik als hertog van Gelre erkend (1372-1402). Hij werd in 1372 door Karel IV met Gelre en Zutphen beleend.¹¹⁴

Zonder moeilijkheden ging dat niet. Weliswaar had Karel IV in 1349 aan de grootvader van de jonge Willem van Gulik, markgraaf Willem V van Gulik, toegezegd „wer ouch daz uns und dem Reich dheynerley furstentum, land, und herscheffe von todeswegen odir sunst in andirer weizze vervile, so geloben wir daz wir in damit fur allen anderen lewten, nymand auszenemen verlehenen und begaben wellen und in der gewaldig machen mit unsir kunglichen gewalt an geverd, ausgenomen den landen und herscheften Ostirreich, Steyirn, Kernthin, Beyirn, Meissen, Brandemburch, Sachsen ind Tyrol”.¹¹⁵ Maar de slag bij Baesweiler, waarin de broeder van Karel IV, hertog Wenceslas van Brabant en Limburg, in Gulikse gevangenschap geraakt was, werd er oorzaak van, dat Karel IV besloot tegen de Gulikse aspiraties, die op de verwerving van de opvolging in Gelre gericht waren, op te treden. Hiertoe verzamelde de keizer een leger, waarmee hij in de zomer van 1372 naar Aken trok om de hertog van Gulik de les te lezen en hem zijn uitzichten op de opvolging in Gelre te ontnemen.¹¹⁶ Gelre zou dan toevallen aan Machteld, de zuster van Reinald III. Maar van dit alles kwam niets terecht. Hertog Willem II van Gulik liet de gevangen Wenceslas vrij en onderwierp zich aan de keizer. Deze erkende de rechten van Maria van Gulik en beleende de jonge Willem van Gulik met Gelre.¹¹⁷ Karel IV verzoende zich met de Gulikse hertog, die zich eveneens met de hertog van Brabant verzoende en hem steun beloofde bij de realisatie van zijn poging om de hertogdommen Brabant, Lim-

burg en Luxemburg te verenigen.¹¹⁸ De hertog van Gulik had aldus ten principale gezegevierd. Met deze belening en erkenning was ook het gevaar van het verbreken van de na Baesweiler gesloten vrede tussen Gulik en Brabant geweken. Hertog Wenzel en hertogin Johanna van Brabant, wier zuster Maria met Reinald III gehuwd was geweest, en die dus een schoonzuster van Machteld was, verleenden, hoewel daartoe aangezocht, geen hulp aan de pretendente, die in 1379 de strijd opgaf.

In 1393 volgde Willem I van Gelre zijn vader als hertog Willem III van Gulik op, waarmede de beide territoria in een personele unie verenigd werden, die echter weer ontbonden werd toen de broeder en opvolger van Willem I van Gelre en Gulik, Reinald IV (1402-1423), zonder wettige nakomelingen overleed.

Met betrekking tot de opvolging in 1372 in Gelre is nog op te merken, dat uit de omstandigheid, dat de oudste zoon van hertog Willem II van Gulik in dat jaar in Gelre en in 1393 ook in Gulik opvolgde, er op wijst, dat in Gulik het primogeniturprincipe aanvaard werd, anders dan in 1361, toen in Gulik niet de zoon van de vooroverleden oudste zoon Gerhard, maar de tweede zoon van hertog Willem I opvolgde. In Gelre had het primogeniturbeginsel reeds eerder toepassing gevonden, namelijk in 1343, toen de oudere zoon, Reinald III, zijn vader opvolgde.

Een tweede opmerking is, dat Willem I van Gelre, nadat hij in 1393 tevens hertog van Gulik was geworden, de titel „hertog van Gelre en van Gulik” voerde, terwijl zijn broeder en opvolger de titel „hertog van Gulik en Gelre” gebruikte.¹¹⁹

Reinald IV was gehuwd met Maria van Harcourt; hij volgde in 1402 zonder moeilijkheden op in Gelre en in Gulik. In 1403 sloot hij een defensief verbond met aartsbisschop Frederik III van Keulen,¹²⁰ met wie hij ook een regeling trof inzake de wederzijdse aanspraken en rechten in Zülpich.¹²¹ Ook regelde Reinald IV zijn verhouding tot graaf Adolf II van Kleef, aan wie hij Emmerik afstond en de Liemers in pand gaf in verband met de betaling van het wegens zijn gevangenneming bij Kleverham verschuldigd losgeld. Hertog Reinald IV werd ook betrokken in de verwickelingen, die de Bourgondische politiek in de Nederlanden en in Frankrijk veroorzaakte, mede als gevolg van de strijd tussen de huizen van Orleans en van Bourgondië.¹²² Hertog Willem I van Gelre had zich in 1401, in verband met zijn anti-Brabantse – dus

anti-Bourgondische – politiek, bij Orleans aangesloten en zijn opvolger Reinald IV zette deze politiek voort. Hij verbond zich tegen betaling van grote geldsommen met de Franse koning;¹²³ verscheidene heren uit het Gelderse en Gulikse gebied sloten eveneens subsidieverdragen met Frankrijk, ook Frederik van Meurs en Johan van Heinsberg sloten dergelijke overeenkomsten.¹²⁴ Hertog Reinald IV mengde zich herhaaldelijk in Nederrijnse aangelegenheden en trad ook in verscheidene geschillen als arbiter op, onder meer in een geschil tussen aartsbisschop Frederik III van Keulen en de hertog van Berg over tolheffing in Düsseldorf. Met hertog Adolf van Berg sloot Reinald een verbond van wederkerige bijstand, mede in verband met diens te verwachten opvolging in Gulik indien hertog Reinald kinderloos zou overlijden.

Het graafschap Meurs kon zich in de 14e en 15e eeuw handhaven als zelfstandig en souverain graafschap, temidden van machtiger Nederrijnse landsheren.¹²⁵ In 1346 was graaf Diederik III van Meurs overleden. Zijn oudste zoon, Frederik I (1346-1356), volgde hem als graaf van Meurs en heer van Krefeld op. Hij overleed in 1356 zonder wettige nakomelingen. Zijn broeder, Diederik IV, heer van Didam (1356-1372), volgde hem op. Hij werd in 1356 door graaf Jan van Kleef met Meurs beleend. Maar het is de vraag of Meurs inderdaad een Kleefs leen was. In een oorkonde van 20 november 1361 verklaarde graaf Jan van Kleef, dat slot en land van Meurs geen Kleefse lenen waren en dat „wij noch unse erven geyn recht en hebben an der grasschap van Moirse tot belenen an slotte noch an lande”.¹²⁶ Diederik IV behoorde door zijn huwelijk met Elisabeth van Baer tot de Gelderse bannerheren en onderhield nauwe relaties met Gelre. Door zijn steun aan hertog Eduard kwam hij in het bezit van tolinkomsten uit de riviertollen te Tiel en te Heerenwaarden.¹²⁷ Zijn broeder Jan van Meurs, die eveneens hulp aan Eduard verleende, kwam daardoor in het bezit van inkomsten te Kessel, Roermond en Kriekenbeek.¹²⁸ Ook hadden de graven van Meurs inkomsten uit de vleesbanken op de markt te Venlo.¹²⁹ Jan van Meurs bezat ook inkomsten uit de tol te Lobith en voorts het pandbezit van Millen, Gangelt en Waldfeucht.¹³⁰ Dit pandbezit werd in 1378 verkocht aan de hertog van Brabant. Jan van Meurs is evenals de reeds eerder vermelde Reinald van Schönforst een opvallende figuur door zijn financiële transacties, die zich ook uitstrekten tot de verwerving van

ambten en van tollën, zoals de nieuwe tol bij Homberger Werth (Ruhrort), alsmede van de aan de oostelijke Rijnsoever gelegen heerlijkheid Friemersheim.¹³¹ De pandschappen, die Diederik IV en Jan van Meurs verworven hadden, kwamen na het overlijden van beiden in het bezit van de opvolger van Diederik IV, graaf Frederik II van Meurs (1372-1417). Hij was gehuwd met Walburga van Saarwerden, een zuster van Frederik van Saarwerden, aartsbisschop van Keulen (1370-1414). De relaties, die Diederik IV en Jan van Meurs met Gelre hadden aangegaan, bleven in de 14e en in de 15e eeuw in stand. Door hun familierelaties en door hun sterke financiële positie genoten zij in de landen tussen Maas en Rijn groot aanzien. Deze positie maakte het aan de graven van Meurs ook mogelijk om te volharden in hun weigering de leenhoogheid van de graven van Kleef te erkennen.¹³²

Noten VI

- ¹ Lac. III, no. 704.
- ² Lac. III, no. 717.
- ³ Lac. III, no. 728.
- ⁴ Lac. III, no. 732; zie: W. Janssen, Die Niederrheinischen Territorien in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 44, 1980, S. 47.
- ⁵ Lac. III, no. 732, Anm. 1, S. 629, 22 oktober 1372.
- ⁶ Idem.
- ⁷ Lac. III, no. 500, 29 juli 1351; W. Janssen, Die Niederrheinischen Territorien in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 44, 1980, S. 47.
- ⁸ Lac. III, no. 509.
- ⁹ Lac. III, no. 720.
- ¹⁰ Lac. III, no. 728; „... wij willen, dat niemand zich goederen, zaken en koopwaren, welke ook maar, die in het gebied van de Keulse Kerk voornoemd, tijdens de vaart op de Rijn schipbreuk lijden of die bij het transport over land van de wagen vallen, toeëigent”.
- ¹¹ Lac. III, no. 738.
- ¹² Lac. III, no. 743; „de stadsheerlijkheid van Neuss behoort ons en onze Kerk toe en wel op zodanige wijze dat wij daarmee doen mogen wat ons voorkomt juist te zijn”.
- ¹³ Lac. III, no. 742, Anm. 1.
- ¹⁴ Lac. III, no. 790.
- ¹⁵ D. Höroldt, *Das Stift St. Cassius zu Bonn*, Bonn 1957, S. 189/190; L. Ennen und D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, Bonn 1967, S. 62/63.
- ¹⁶ W. Herborn, *Die politische Führungsschicht der Stadt Köln im Spätmittelalter*, Bonn 1977, (Rheinisches Archiv, 100).

- ¹⁷ Lac. III, no. 766, 30 maart 1375.
- ¹⁸ Lac. III, no. 657, 11 november 1364; Lac. III, S. 560, Anm. 1.
- ¹⁹ Lac. III, no. 821.
- ²⁰ Lac. III, no. 895.
- ²¹ Lac. III, no. 767.
- ²² Lac. III, no. 768, 769 en 770.
- ²³ Lac. III, no. 772; zie ook daarbij Anm. 1, S. 672.
- ²⁴ Lac. III, no. 792.
- ²⁵ Lac. III, no. 813.
- ²⁶ Lac. III, no. 784.
- ²⁷ Lac. III, no. 789.
- ²⁸ Lac. III, no. 832.
- ²⁹ Lac. III, no. 840.
- ³⁰ Lac. III, no. 833.
- ³¹ Lac. III, no. 821.
- ³² Lac. III, no. 834.
- ³³ Lac. III, no. 855, Anm. 1.
- ³⁴ Lac. III, no. 965.
- ³⁵ Lac. III, no. 847.
- ³⁶ Lac. III, no. 776, 797, 800, 802, 812, 815, 820, 827, 867, 877.
- ³⁷ Zie vorige noot.
- ³⁸ Lac. III, no. 888; Het allodium Linn behoorde sinds aartsbisschop Philips van Heinsberg (1167-1191) aan de Keulse Kerk. Omstreeks 1250 is Linn als Keuls leen in Kleefs bezit gekomen. In 1388 kwam Linn weer in Keuls bezit; zie: M. Barkhausen, Wie Linn kölnisch geworden ist, in: *Die Heimat*, 21, 1950, S. 57, en dezelfde, *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte, Ausgewählte Aufsätze*, Krefeld 1963, waarin studiën over Krefeld, Linn en de graven van Meurs zijn opgenomen.
- ³⁹ Lac. III, no. 865.
- ⁴⁰ Lac. III, no. 873, 874. De heerlijkheid Dijck was een rijksonmiddellijke heerlijkheid. Zie: H. Aubin, *Die Entstehung der Landeshoheit*, Neudruck, Bonn 1961, S. 396. De heren van Dijck behoorden tot de vooraanstaande adelsgeslachten van de Nederrijn; zie: J. Bremer, *Die reichsunmittelbare Herrschaft Dijck der Grafen und jetzigen Fürsten zu Salm-Reifferscheidt*, Grevenbroich 1959. Alpen was een leen van de Keulse Kerk, de heren van Alpen worden in de 12e eeuw voor het eerst vermeld.
- ⁴¹ Lac. III, no. 901.
- ⁴² Lac. III, no. 901, Anm. 1, S. 794/5.
- ⁴³ Lac. III, no. 912.
- ⁴⁴ Lac. III, no. 931, Anm. 1, S. 823.
- ⁴⁵ Lac. III, no. 948.
- ⁴⁶ Lac. III, no. 924.
- ⁴⁷ H. Keussen, *Die Kölner Revolution 1396*, Köln 1888, S. 11 ff.; F. Steinbach, Zur Sozialgeschichte von Köln im Mittelalter, in: *Collectanea Franz Steinbach*, Bonn 1967, S. 684 ff.
- ⁴⁸ Lac. III, no. 1027; tevens bevestigde de koning de privileges van de stad Keulen, 6 januari 1397.

- ⁴⁹ K. Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, IV, (2. Aufl.), Berlin 1896, S. 382/3.
- ⁵⁰ Lac. III, no. 1028.
- ⁵¹ Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, IV, S. 383.
- ⁵² Lac. IV, S. 1, Anm. 1.
- ⁵³ Lac. IV, no. 1.
- ⁵⁴ Lac. IV, no. 22.
- ⁵⁵ Lac. IV, no. 37.
- ⁵⁶ Lac. IV, no. 51.
- ⁵⁷ Lac. IV, no. 12, 30.
- ⁵⁸ Lac. IV, no. 45.
- ⁵⁹ Lac. IV, no. 63.
- ⁶⁰ Lac. IV, no. 18.
- ⁶¹ Lac. IV, no. 51.
- ⁶² Lac. III, no. 435.
- ⁶³ Op 2 september 1348 trad Gerhard voor het eerst in de oorkonden als graaf van Berg op; Lac. III, no. 460.
- ⁶⁴ Lac. III, no. 608, 19 maart 1361.
- ⁶⁵ Lac. III, no. 637, 24 april 1363.
- ⁶⁶ Lac. III, no. 777, 17 maart 1376.
- ⁶⁷ Lac. III, no. 684, 15 december 1368.
- ⁶⁸ Lac. III, no. 824, 25 november 1378.
- ⁶⁹ Lac. III, no. 824.
- ⁷⁰ Lac. III, no. 833, 28 februari 1379.
- ⁷¹ Lac. III, no. 849, 24 mei 1380.
- ⁷² Lac. III, no. 976, 2 januari 1393.
- ⁷³ Lac. III, no. 1031, 3 augustus 1397.
- ⁷⁴ Lac. III, no. 1033, 24 oktober 1397.
- ⁷⁵ Lac. III, no. 1033, 24 oktober 1397.
- ⁷⁶ Lac. IV, no. 25.
- ⁷⁷ Lac. IV, no. 38.
- ⁷⁸ Lac. IV, no. 37.
- ⁷⁹ Lac. IV, no. 45.
- ⁸⁰ Lac. III, no. 442, 11 juli 1347, „vort geven wy oen, dat wy bynnen der mueren van Wesell en geyne woninge hebben en sullen”.
- ⁸¹ Lac. III, no. 446; zie ook: M. Scholz-Babisch, *Quellen zur Geschichte des Klevischen Rhein Zollwesens*, I, Wiesbaden 1971, no. 71 en 72.
- ⁸² Scholz-Babisch, I, no. 75; Lac. III, no. 451, 1 januari 1348.
- ⁸³ Lac. III, no. 452, 2 januari 1348.
- ⁸⁴ Lac. III, no. 457, 22 februari 1348.
- ⁸⁵ Lac. III, no. 472, 19 februari 1349.
- ⁸⁶ Lac. III, no. 521, 24 juni 1353.
- ⁸⁷ Lac. III, no. 498, 606, 620.
- ⁸⁸ Lac. III, no. 543/544, 17 maart en 7 april 1355 en no. 552, 23 februari 1356; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 2e dr., I, Zutphen 1978, blz. 82/3.

- ⁸⁹ Lac. III, no. 543; Scholz-Babisch, I, no. 88: „... in sinen alden tolle, tot Emberike, die tot Lobede ende upghen Traghelen te ligghen plach ...”
- ⁹⁰ I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, II, Arnhem 1830, no. 68, 29 september 1355: „... die stat van Embric ende alle guet, dat wi den greve van Cleve in der Liemerse versart ende besegelt hebben ...”
- ⁹¹ Lac. III, no. 737, 16 mei 1373. Op die datum wordt de schuld afgelost en komt Rheinberg weer in Keuls bezit.
- ⁹² Lac. III, no. 968, 1 mei 1392.
- ⁹³ Nijhoff, *Gedenkw.* III, blz. CIV; E. Wassenberg, *Embrica sive urbis Embricensis descriptio*, Clivis 1667, p. 101, 21 november 1402. Zie ook over de slag bij Kleverham: Nijhoff, *Gedenkw.* III, blz. LXXXVIII.
- ⁹⁴ Lac. III, no. 1035, 6 november 1397.
- ⁹⁵ Lac. IV, no. 41.
- ⁹⁶ Lac. IV, no. 172.
- ⁹⁷ Lac. III, no. 453, 16 januari 1348; Fr. Trautz, *Die Könige von England und das Reich, 1272-1377*, Heidelberg 1961, S. 347.
- ⁹⁸ Lac. III, no. 454, 19 januari 1348; idem, no. 455.
- ⁹⁹ Lac. III, no. 519, 14 april 1353.
- ¹⁰⁰ Lac. III, no. 561, 30 augustus 1356.
- ¹⁰¹ Lac. III, no. 565, 26 januari 1357.
- ¹⁰² Lac. III, no. 585, 10 oktober 1358.
- ¹⁰³ *Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands*, III, S. 526.
- ¹⁰⁴ *Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands*, III, S. 229.
- ¹⁰⁵ J. de Chestret de Hanefte, Renard de Schönau, Sire de Schoonvorst, un financier gentilhomme du XIVe siècle, in: *Academie de Belgique, Classe des Lettres*, 47 (1892/95), p. 1 suiv.; Trautz, *Die Könige von England*, S. 258.
- ¹⁰⁶ Lac. III, no. 690, 2 augustus 1369.
- ¹⁰⁷ *Handbuch der Historischen Stätten Deutschlands*, III, S. 229.
- ¹⁰⁸ Lac. III, no. 422, 30 maart 1345: „Reynart van Schoinawue, zu Bonne ind zo deme Broyle”.
- ¹⁰⁹ Lac. III, no. 474, 3 maart 1349.
- ¹¹⁰ Lac. III, no. 582; d.w.z.: „omdat hij ons geholpen heeft ons huis en onze tol te Kaiserswerth in handen te krijgen, wat ons zonder zijn hulp niet zo spoedig zou zijn gelukt”.
- ¹¹¹ Nijhoff, *Gedenkw.* II, blz. XXIII; F. Quicke, *Les Pays-Bas à la veille de la période Bourguignonne*, Brussel 1947, p. 183, 186; Trautz, *Die Könige von England*, S. 404.
- ¹¹² Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, I, blz. 88/9.
- ¹¹³ A. P. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelderland*, Arnhem 1964, blz. 93 en 99.
- ¹¹⁴ Lac. III, no. 723, 22 juni 1372, no. 724, 24 juni 1372.
- ¹¹⁵ Lac. III, no. 471, 10 februari 1349; „... mocht het zó zijn, dat enigerlei vorstendom, territorium en heerschappij door overlijden van de leengerechtigde of op andere wijze aan ons en aan het rijk vervalt, dan verbinden wij ons om hem daarmede met voorrang boven alle andere personen, niemand uitgezonderd, te belenen en te bekleden met onze

- koninklijke macht en bevoegdheden in dat territorium. Maar deze verbintenis geldt niet met betrekking tot Oostenrijk, Stiermarken, Karinthië, Beieren, Meissen, Brandenburg, Saksen en Tirol".
- ¹¹⁶ Quicke, *Les Pays-Bas à la veille de la période Bourguignonne*, p. 196/99.
- ¹¹⁷ Lac. III, no. 723, 22 juni 1372.
- ¹¹⁸ Lac. III, no. 722, 21 juni 1372; Quicke, *Les Pays-Bas à la veille de la période Bourguignonne*, p. 199/200.
- ¹¹⁹ Van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens*, blz. 57/58.
- ¹²⁰ Lac. IV, no. 19, 22 juni 1403.
- ¹²¹ De geschillen werden onderworpen aan een arbitrale uitspraak, die echter niet tot stand kwam. Tegen betaling van 7.000 gulden verklaarde hertog Reinald zich bereid de zaken te laten zoals zij waren voor de verdere levensduur van aartsbisschop Frederik III; Lac. IV, no. 48, 12 september 1407.
- ¹²² Jean Schoos, *Der Machtkampf zwischen Burgund und Orleans*, Luxembourg 1956.
- ¹²³ Lac. IV, no. 35, 36.
- ¹²⁴ A. Hulshof, *Oorkonden aangaande de betrekkingen der Gelderse vorsten tot Frankrijk*, Arnhem 1912, no. 40, 41, 42, 43, 46, 48.
- ¹²⁵ M. Barkhausen, Die Grafen von Moers, in: *Die Heimat*, jrg. 22, 1951, S. 97-115.
- ¹²⁶ Lac. III, no. 625.
- ¹²⁷ Nijhoff, *Gedenkw.* II, no. 93.
- ¹²⁸ Barkhausen, Die Grafen von Moers, zie noot 125.
- ¹²⁹ Gemeentearchief Venlo, Stadsrekening van Venlo, 1450.
- ¹³⁰ M. Barkhausen, *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte, Ausgewählte Aufsätze*, Krefeld 1963.
- ¹³¹ Barkhausen, *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte*.
- ¹³² Barkhausen, *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte*.

Verkiezing van aartsbisschop Diederik van Meurs – Koning Sigismund verleent steun aan aartsbisschop Diederik – Tegenstelling tussen aartsbisschop Diederik en hertog Adolf van Berg en de stad Keulen – Hertog Adolf van Berg maakt aanspraak op Gelre en Gulik – In Gelre volgt Arnold van Egmond op; in Gulik wordt Adolf van Berg als hertog erkend – Goede verhouding tussen koning Sigismund en aartsbisschop Diederik – Kerkpolitieke tegenstellingen; het Concilie van Bazel – Samenwerking van aartsbisschop Diederik, hertog Adolf van Berg en Gerhard van de Mark tegen hertog Adolf van Kleef – Verbond van Kleef met Gelre – Expansie- en hegemoniepolitiek van aartsbisschop Diederik – Bourgondische penetratie – Utrecht, Gelre en Kleef en de Landen van Overmaas – Bemoeienis van koning Sigismund met de Nederrijnse aangelegenheden – Overlijden van koning Sigismund; Frederik III tot Duits koning gekozen – De graven van Meurs; hun aanzienlijke positie – De heren van Heinsberg – De bezetting van de Keulse suffragaanbissdommen Utrecht en Munster.

Na het overlijden van aartsbisschop Frederik III van Saarwerden op 9 april 1414¹ meldden zich twee kandidaten voor de Keulse zetel: Willem van Berg, bisschop van Paderborn, een zoon van hertog Willem I van Berg, en Diederik van Meurs, proost van St. Cassius en St. Florentius te Bonn, een zoon van Frederik III van Meurs en Walburga van Saarwerden, een zuster van de overleden aartsbisschop.² Een minderheid van het Domkapittel koos Willem van Berg, maar de meerderheid gaf de voorkeur aan Diederik van Meurs. Deze keuze vond op 24 april 1414 plaats in Bonn, omdat de stad Keulen toen niet veilig geacht werd voor de aanhangers van Diederik van Meurs.³ Koning Sigismund erkende Diederik zonder aarzelen als aartsbisschop. Aan de bevestiging door de paus stond echter de omstandigheid in de weg, dat de Pauselijke Stoel zich de benoeming van een opvolger van Frederik III van Saarwerden had gereserveerd. Daarom vernietigde paus Johannes XXIII (1410-1415) de beide keuzen en benoemde eigenmachtig Diederik van Meurs tot aartsbisschop van Keulen.⁴ De nieuwe aartsbisschop had zijn zetel mede te danken aan koning Sigismund, die in 1410 tot Duits koning gekozen was,⁵ en die zich in 1414 ging inspannen om op geldige wijze te Aken gekroond te worden. Daartoe was de steun van de aartsbisschop van Keulen nodig, de van rechtswege aangewezen coronator. Vandaar de moeite, die koning Sigismund zich gaf om zijn aanhanger Diederik van Meurs op de Keulse zetel te doen benoemen,

waartoe hij bij paus Johannes XXIII bemiddelde. Op 3 november 1414 werd Sigismund te Aken gekroond door aartsbisschop Diederik.⁶ Onmiddellijk daarna beleende de koning hem met de regalia en bevestigde hij een reeks aartsbisschoppelijke privileges.⁷ Op 25 november 1414 kwam door bemiddeling van koning Sigismund een verdrag tussen aartsbisschop Diederik en de stad Keulen tot stand, waarin de geschillen tussen beide werden bijgelegd. Aartsbisschop Diederik had die steun wèl nodig, want hertog Adolf I van Berg legde zich niet neer bij het opzij zetten van zijn broeder Willem van Berg.⁸ Om zijn broer toch op de Keulse zetel te brengen verbond hij zich met hertog Antonie van Brabant en Limburg, met Reinald van Gulik en Gelre en graaf Gerhard van de Mark tegen aartsbisschop Diederik, die steun vond bij de graven van Meurs en Saarwerden en bij de graven van Kleef en van Sayn. De strijd, die in hoofdzaak beperkt bleef tot verwoestingen en plundertochten over en weer, werd op 13 december 1416 beëindigd door middel van arbitrage door koning Sigismund,⁹ die reeds op 9 november 1414 hertog Reinald van Gulik en Gelre tot neutraliteit had weten te bewegen.¹⁰ De stad Keulen werkte met de aartsbisschop samen om te verhinderen, dat de hertog van Berg, door het aanleggen van vestingwerken in Mülheim ten noorden van Deutz, de stad Keulen zou kunnen bedreigen.¹¹ De door koning Sigismund bewerkte vrede hield niet lang stand, want reeds spoedig daarna kwam de tegenstelling tussen de aartsbisschop en hertog Adolf van Berg weer op de voorgrond, waarbij de stad Keulen zich ditmaal met hertog Adolf verbond.¹² De stad had er namelijk lucht van gekregen, dat de aartsbisschop voorbereidingen trof om haar te dwingen zijn gezag te erkennen, zonder zich om de stedelijke privileges te bekommeren. Immers in de voornoemde verbintenis met hertog Adolf van Berg staat onder meer: „in den yersten, were sache dat eyn ertzbusshof van Coelne . . . uns ind unse stat van Coelne an unser vrijheit, alden gewoenden ind herkomen eynich hindernis of wederstant deden, darumb wir mit dem ertzschensbusshoffe und syme gestichte von Coelne zo veden quemen . . . so sall asdan unse herre der hertzouge . . . unse helper werden . . .”. Bij zijn actie tegen de stad Keulen vond aartsbisschop Diederik steun bij de aartsbisschoppen van Trier en van Mainz, die zich in hun door de stad Keulen aangetaste belangen bij de vaart op de Rijn bedreigd achtten. Hoewel koning Sigismund de hertog van Berg opdroeg zijn verbond

met de stad Keulen op te zeggen,¹³ is – daargelaten in hoeverre hertog Adolf daaraan gevolg heeft gegeven – de tegenstelling tussen aartsbisshop Diederik en hertog Adolf blijven bestaan, waarbij op de achtergrond het begin van een tegen de aartsbisschop gerichte samenwerking tussen de hertogen van Berg en van Kleef aan het licht treedt.¹⁴ Dat van deze samenwerking maar weinig naar buiten komt, moet worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat hertog Adolf van Berg zijn aandacht aan andere belangen ging wijden. In Gelre en Gulik regeerde hertog Reinald IV, wiens huwelijk met Maria van Harcourt kinderloos was gebleven, zodat te voorzien was, dat na zijn overlijden geschillen zouden ontstaan over zijn nalatenschap. Op 1 april 1420,¹⁵ drie jaar vóór het overlijden van hertog Reinald, sloot hertog Adolf van Berg een overeenkomst met Jan van Loon, heer van Heinsberg, een zoon van Philippa van Berg.¹⁶ In deze overeenkomst verdeelden zij de toekomstige nalatenschap van hertog Reinald in die zin, dat aan hertog Adolf zouden toevallen burcht en stad Randerode¹⁷ alsmede drie/vierde deel van de overige bezittingen en landen van hertog Reinald IV, en dat Jan van Loon zou verwerven burcht en land van Born en Sittard,¹⁸ en het overige vierde deel van voormelde bezittingen en landen. Deze overeenkomst werd nooit uitgevoerd. Het aandeel van Jan van Loon kwam na het kinderloos overlijden van Willem van Loon in 1469 aan hertog Gerhard van Gulik en Berg,¹⁹ zodat het wederom – zoals vóór 1420 – „zu dem furstentumb Gulch vereinigt, zugefugt und reconsolidirt” werd.

In juni 1423 overleed hertog Reinald IV van Gulik en Gelre; hij liet geen wettige nakomelingen na. In Gulik werd hertog Adolf I van Berg als landsheer erkend.²⁰ In Gelre kwamen ridderschap en steden bijeen en riepen de toenmaals 13-jarige Arnold van Egmond, de oudste zoon van Jan van Egmond en Maria van Arkel, een achterkleindochter van hertog Reinald II van Gelre, tot landsheer uit; hij werd vrij algemeen als zodanig erkend.²¹ Na het overlijden van hertog Reinald IV liet hertog Adolf van Berg, niettegenstaande de erkenning van hertog Arnold door de ingezetenen van Gelre en Zutphen, aanspraken gelden op dit territorium. Om het bezit van de beide hertogdommen, Gelre en Gulik, die met Berg verenigd een aanzienlijke macht aan de Nederrijn zouden hebben gevormd, als zij in één hand gekomen waren, ontstond een jarenlange strijd, die door wapenstilstanden onderbroken werd.

Allereerst wendden beide partijen zich tot koning Sigismund ten einde de belening met Gelre en Zutphen en met Gulik te verkrijgen. De koning kende deze streken uit eigen aanschouwing toen hij op zijn reis naar Engeland daar gepasseerd was, zodat hij wist waarover bij de onderhandelingen gesproken werd, wat in overeenkomstige gevallen lang niet altijd het geval was.²² Na veel loven en bieden verklaarde koning Sigismund zich bereid om Arnold van Egmond met Gelre en Zutphen te belenen op voorwaarde, dat hij daarvoor 14.000 Hongaarse guldens betaalde.²³ Aangezien de betaling uitbleef werd deze bereidverklaring ingetrokken en op 24 mei 1425 werd Adolf van Berg met Gelre en Zutphen beleend.²⁴ Het koninklijk bevel om hem te huldigen vaardigde koning Sigismund 2 dagen later uit.²⁵ Hoewel dit besluit vergezeld ging van de bedreiging met de rijksban, legden de Gelderse ridderschap en steden het bevel naast zich neer.

Van belang voor de politieke verhoudingen in de landen tussen Maas en Rijn was het, dat aan de vijandschap tussen aartsbisschop Diederik en hertog Adolf van Berg en Gulik een einde kwam. In 1423 werd een defensief verbond gesloten.²⁶ Hoewel de vereniging van Berg en Gulik voor het keurvorstendom Keulen een gevaar betekende, legde de aartsbisschop zich bij het voldongen feit van deze vereniging neer en bewaarde hij de vrede met de hertog van Berg en Gulik. Zijn broeder, Frederik III van Meurs (1417-1448), verbond zich met hertog Adolf van Berg en Gulik en Jan van Heinsberg tot het verlenen van hulp tegen hen, die de aanspraken van hertog Arnold op Gelre en Zutphen steunden,²⁷ en in 1424 sloten aartsbisschop Diederik en hertog Adolf van Berg en Gulik een verbond tegen hertog Adolf van Kleef,²⁸ tegen wie de aartsbisschop zich ook met Gerhard van de Mark, een broeder van Adolf van Kleef, verbond. Krachtens afzonderlijke overeenkomst tussen hen beiden kwam ook de belangrijke Rijntol van Kaiserswerth in het bezit van aartsbisschop Diederik,²⁹ een transactie die in het bijzonder bijdroeg tot de vijandschap tussen de aartsbisschop en hertog Adolf II van Kleef.

De bedoeling van deze verdragen was eveneens om de splitsing van het hertogdom Kleef en het graafschap Mark – zoals wij zagen, had Gerhard van de Mark zich van laatstgenoemd territorium meester gemaakt – te bestendigen. Deze landen, die in 1398 onder graaf Adolf II van Kleef en Mark verenigd waren, gingen in 1425 na vele vergeefse

pogingen van hertog Adolf van Kleef om de scheiding te verhinderen weer uiteen. De strijd om het graafschap Mark bracht een groot deel van de streken tussen Maas en Rijn in beroering, want Gerhard van de Mark verbond zich – zoals hiervóór vermeld – met hertog Adolf van Berg en Gulik en met aartsbisschop Diederik tegen zijn broeder Adolf van Kleef, die door Arnold van Gelre gesteund werd. De strijd om Mark is te beschouwen als een voorspel van de langdurige strijd tussen Keurkeulen en Kleef om de hegemonie in het noordelijke deel van de streken tussen Maas en Rijn.

In het streven van aartsbisschop Diederik om voor Keurkeulen deze hegemonie te veroveren paste weliswaar geenszins de al te machtige positie van de hertog van Berg en Gulik, die zou kunnen ontstaan als deze ook nog Gelre en Zutphen zou verwerven, maar de scheiding van Kleef en Mark, waardoor de macht van hertog Adolf van Kleef aanmerkelijk beperkt werd, was voor de aartsbisschop een nader liggende en meer reëler doelstelling dan het verhinderen van de nogal twijfelachtige opvolging van hertog Adolf van Berg en Gulik in Gelre. In dat licht moet ook worden gezien het verdrag van aartsbisschop Diederik met hertog Arnold van Gelre van 26 februari 1425,³⁰ waaraan de relatie tussen hertog Arnold van Gelre en hertog Adolf van Kleef niet in de weg bleek te staan. Reeds spoedig na zijn inhuldiging in 1423 had hertog Arnold namelijk een overeenkomst gesloten met hertog Adolf van Kleef betreffende een met diens dochter Katharina te sluiten huwelijk,³¹ en tegelijk kwam een verbond van wederzijdse bijstand tussen Gelre en Kleef tot stand; dit verbond was gericht tegen eventueel vijandig optreden van hertog Adolf van Berg en Gulik tegen Gelre.³² Dat vijandig optreden werd in Gelre vrij algemeen verwacht zoals blijkt uit defensieve maatregelen, die na het overlijden van hertog Reinald IV in Arnhem³³ en op het „Tolhuys” te Lobith³⁴ werden genomen. Het voornoemde conflict van de aartsbisschop en graaf Gerhard van de Mark met hertog Adolf van Kleef over het graafschap Mark eindigde met de toewijzing van dit gebied aan graaf Gerhard voor de duur van diens leven (1430-1456),³⁵ waarmee de splitsing van Kleef en Mark tot 1456 in stand gehouden werd. Graaf Gerhard bleef een trouw bondgenoot van aartsbisschop Diederik.

In de jaren dertig bleef aartsbisschop Diederik zijn politiek, die tot verwerving van de hegemonie in de landen tussen Maas en Rijn moest

voeren, voortzetten. Hierbij was sprake – behalve van de expansiepolitiek in het noordelijk deel van deze landen in het algemeen – van het vestigen van de Keulse invloed in Westfalen, het in stand houden van de scheiding tussen Kleef en Mark en in een latere periode, met name na het overlijden van hertog Adolf I van Berg en Gulik in 1437, van het scheppen van een hechte band tussen Keurkeulen en het hertogdom Berg. Dit laatste streven zou in 1450 leiden tot de nader te vermelden „Erblandesverein” tussen de beide territoria.

Tot de hiervóór omschreven politiek van aartsbisschop Diederik behoorde ook het afweren van de Bourgondische penetratie, die zich, wat de landen tussen Maas en Rijn betreft, vooral richtte op de Landen van Overmaas, Kleef en Gelre, maar ook een wijdere strekking had. Hierdoor deed zij zich in de 15e eeuw gelden als een element in de politieke geschiedenis van het Duitse Rijk en in het bijzonder van het gehele Rijnland, van Bazel tot in de Rijndelta, en wél als een macht, die in staatsrechtelijke relatie tot het Duitse Rijk stond. Het aan de Franse kroon behorend leenvorstendom, dat na de vrede van Bretigny (1360) aan de eerste Bourgondische hertog, Philips de Stoute, een zoon van de Franse koning Jan II, was gekomen (1363) tezamen met de graafschappen Charolais en Nevers, en het vrijgraafschap Bourgondië, hadden de Bourgondische hertogen al spoedig uitgebreid met Vlaanderen (1384). Zij hadden zich voorts in het bezit gesteld van lenen van het Duitse Rijk, namelijk delen van de Landen van Overmaas, Namen (1421) en Brabant en Limburg (1430). Daarna volgden Holland, Zeeland en Henegouwen (1433), terwijl tegelijkertijd pogingen werden ondernomen tot verdere expansie gericht op Utrecht, Kleef en Gelre, alle gebieden die tot het Duitse Rijk behoorden. In Utrecht steunde hertog Philips van Bourgondië de kandidatuur van Rudolf van Diepholt tegen Walram van Meurs, en na het overlijden van bisschop Rudolf wist hij zijn zoon, David van Bourgondië, deze belangrijke bisschopszetel te bezorgen (1456-1496).

Met de Bourgondische politiek om invloed en machtsgebied te verwerven in de landen tussen Maas en Rijn was – zoals wij zagen – een begin gemaakt tijdens hertogin Johanna van Brabant en Limburg, die Limburg en de Landen van Overmaas had afgestaan aan Philips de Stoute, hertog van Bourgondië (1396). Daartoe behoorde ook het ten westen van de stad Keulen gelegen Kerpen. De opvolgers van Philips

de Stoute, Jan zonder Vrees en Philips de Goede, knoopten relaties aan met Adolf I van Kleef, die zich in 1405 met Maria van Bourgondië, de dochter van Jan zonder Vrees, verloofde. Daarmede drong de Bourgondische invloed in Kleef, waarvan de eerste tekenen zich reeds vóór 1400 – zij het op enigszins vage wijze – voordoen, duidelijk door.³⁶ De Bourgondische belangstelling voor Gelre, die zich tijdens de regering van de hertogen Willem I en Reinald IV had geopenbaard in weinig geslaagde pogingen om zich met de Gelderse aangelegenheden te bemoeien, werd opnieuw gewekt door de geschillen tussen hertog Arnold en zijn onderdanen. Daarvan blijkt onder meer uit de arbitrage van Philips van Bourgondië, die leidde tot een wapenstilstand (maart-1 oktober 1436) tussen hertog Adolf van Berg en hertog Arnold van Gelre.³⁷ Deze wapenstilstand maakte een einde aan een oorlog, die hertog Arnold in 1433 had aangevangen met een krijgstocht in het Gulikse gebied en die van weerszijden uitliep op een reeks plundertochten, die aan het platteland van Gulik en van het Gelderse Overkwartier veel schade toebrachten. In de jaren na 1436 wisselden strooptochten en perioden van wapenstilstand elkaar af, totdat in 1444 de Geldersen bij Linnich definitief verslagen werden en in 1445 een tienjarige wapenstilstand werd gesloten³⁸ door bemiddeling van Johan van Kleef, oudste zoon van hertog Adolf II van Kleef, die in 1448 zijn vader opvolgde.

Van het doordringen van de Bourgondische invloed in de Nederrijnse en Westfaalse territoria blijkt ook uit een arbitrale uitspraak van hertog Philips van Bourgondië in april 1437 in geschillen tussen Hendrik van Meurs, bisschop van Munster, en hertog Arnold, enerzijds, en hertog Adolf van Berg en Gulik, anderzijds, waarbij „vele grote onrade, hanteringen van oorlogen, oplopingen, roven, branden, dootslagen ende meer andere schaden . . . opgestaan ende toecomen geweest sijn.”³⁹ De belangstelling van de Bourgondische hertog dient men te zien als een element in diens op de Nederrijnse, Westfaalse en Oost-Nederlandse gebieden gerichte expansiepolitiek, die in de 15e eeuw als constant element in de Noordwest-Duitse verhoudingen op de voorgrond trad.⁴⁰ Maar deze politiek deed zich tijdens hertog Philips in hoofdzaak gelden als een politiek van vreedzame penetratie, onder meer in de vorm van arbitrage in geschillen tussen de verschillende territoriale vorsten, dan wel tussen de vorst en zijn onderdanen, zoals in Gelre.

Dit sijn die wonderlijcke oorloghen vanden doot

luchtighē hoogheboogē Prince Keyser Maximiliaen hoe hi hier eerst
int landt quam. Ende hoe hi vrou Marien trouwede.

Gheprent Tantenwerpen / by Willelm Voelreman.

Titelblad van „Die Wonderlijcke Oorloghen van Keyser Maximiliaen”, circa 1531
(Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage)

Conflicten tussen Bourgondië en Keurkeulen bleven in de jaren dertig uit; de Bourgondische relaties van Adolf I van Kleef leidden in het conflict tussen aartsbisschop Diederik en hertog Adolf niet tot militaire inmenging van hertog Philips. Hij onderhield goede relaties met de oudere broer van aartsbisschop Diederik, graaf Frederik III van Meurs (1417-1448), die in de concurrentiestrijd tussen Philips van Bourgondië en aartsbisschop Diederik afzijdig bleef, behoudens pogingen beide machten te verzoenen, waarvan wellicht het bezoek van hertog Philips aan aartsbisschop Diederik te Keulen in 1440 een voorbeeld genoemd mag worden.⁴¹ Zichtbaar resultaat heeft dit bezoek niet gebracht; in de hierna te bespreken „Soester Fehde” geraakte de Bourgondische afzijdigheid, die zich bepaalde tot arbitrage en diplomatieke druk, op de achtergrond en maakte plaats voor meer actief ingrijpen. Vermeldenswaard is de bemoeienis van koning Sigismund (1410-1437) met de Nederrijnse aangelegenheden. Hoewel hij slechts enkele malen deze streken bezocht, heeft hij – zoals uit de door hem uitgevaardigde oorkonden blijkt – herhaaldelijk in een hele reeks van gebeurtenissen in de landen tussen Maas en Rijn ingegrepen. In 1417 trof hij regelingen tussen aartsbisschop Diederik en de met hem op dat moment verbonden stad Keulen en hertog Adolf van Berg inzake tolheffing op de Rijn en het wederzijds slechten van vestingwerken.⁴² In hetzelfde jaar 1417 verhieft koning Sigismund graaf Adolf van Kleef tot hertog en het graafschap Kleef tot hertogdom,⁴³ en beleende hij Adolf van Berg met het markgraafschap Pont-à-Mousson.⁴⁴ In 1418 stelde hij de rijksstad Duisburg, die door Adolf van Kleef bedreigd werd in haar zelfstandigheid, onder bescherming van Gerhard van de Mark,⁴⁵ en in 1419 gaf hij aan Adolf van Berg opdracht zijn tegen aartsbisschop Diederik gericht verbond met de stad Keulen op te zeggen.⁴⁶ In 1422 machtigde koning Sigismund de aartsbisschop van Keulen om de rijksgoederen te Sinzig en te Remagen uit de pandschap van de hertog van Gulik en Gelre te lossen ten behoeve van de Keulse Kerk, en gaf hij genoemde hertog opdracht deze lossing te dulden.⁴⁷ In de jaren 1423 en volgende jaren ontwikkelde koning Sigismund activiteiten met betrekking tot de Gelderse erfopvolgingskwestie.⁴⁸ In 1424 gaf de koning aan de stad Keulen opdracht om de aartsbisschop niet in de uitoefening van zijn rechten in de stad te belemmeren.⁴⁹ In 1425 besloot de koning om te Mülheim, aan de Rijn, munt te laten slaan; de munten zullen ook de

naam van hertog Adolf van Berg en van Gulik vermelden.⁵⁰ Op 6 maart 1429 tenslotte belaste koning Sigismund de hertog van Gulik en van Berg met de bescherming van de rijksstad Aken.⁵¹ Aartsbisschop Diederik onderhield goede relaties met koning Sigismund, die in verscheidene geschillen aan de zijde van de aartsbisschop stond omdat hij in rijksaangelegenheden de steun van de geestelijke keurvorsten, en dus ook van de Keulse metropoliet nodig had. Dat was begonnen met de verkiezing en de kroning van Sigismund en diens inmenging in de geschillen tussen aartsbisschop Diederik en de stad Keulen ten gunste van eerstgenoemde, en in latere jaren werden deze goede betrekkingen bij diverse gelegenheden voortgezet.⁵² Daarvan blijkt uit de houding van aartsbisschop Diederik in de oorlog tegen de Hussieten. Hij nam zelfs het bevel over het rijksleger tegen de Hussieten op zich, met gering succes, want hij werd in 1431 verslagen.⁵³

Een ander blijk van de goede verhouding was de belening met de regalia van het bisdom Paderborn, nadat dit bisdom door de paus bij het aartsbisdom Keulen als suffragaan-diocees geïncorporeerd was.⁵⁴ Enkele dagen later machtigde koning Sigismund de aartsbisschop om de Rijntol te Kaiserswerth uit de pandschap van derden te lossen en ten behoeve van het aartsbisdom Keulen in gebruik te nemen met inachtneming van de rechten van de hertog van Gulik en Berg.⁵⁵ In de jaren dertig bemerkt men van koninklijke bemoeienissen in de landen tussen Maas en Rijn weinig meer, wat mede is toe te schrijven aan de verwijdering die tussen de koning en de rijksvorsten was opgetreden.⁵⁶

Met de rijkspolitiek waren de kerkpolitieke aangelegenheden nauw verbonden. Paus Martinus V was in 1431 overleden en door Eugenius IV (1431-1439) opgevolgd; hij kwam al spoedig in conflict met het Concilie van Bazel (1431). In dit conflict bleef aartsbisschop Diederik neutraal, hoewel hij geneigd was de conciliaire beweging te steunen. Deze gezindheid was het vermoedelijk, die hem de hulp van het concilie bezorgde in het conflict over de incorporatie van het bisdom Paderborn bij het aartsdiocees Keulen⁵⁷ en in de strijd om de Utrechtse bisschopszetel ten behoeve van zijn broeder Walraven.⁵⁸

Maar deze gezindheid ten opzichte van het concilie van aartsbisschop Diederik, die overigens eerst in 1444 officieel de partij van het concilie koos,⁵⁹ moet in een wijder verband gezien worden, omdat de hertog van

Bourgondië, de tegenspeler van de aartsbisschop, en tegenstander van het Concilie van Bazel, nauwe relaties onderhield met Rome. Dat wijdere verband blijkt niet alleen uit de steun aan Rudolf van Diepholt, de pauselijke kandidaat voor de Utrechtse bisschopszetel, maar nog meer uit de pauselijke ondersteuning van de hierna nog te vermelden pogingen van hertog Adolf van Kleef om zijn gebied kerkelijk los te maken van het aartsdiocees Keulen.⁶⁰ De kerkpolitieke tegenstellingen werkten door in de verhouding van aartsbisschop Diederik tot de hertog van Bourgondië, en leidden in 1446 zelfs tot de ontzetting van de Keulse metropoliet uit zijn ambt.⁶¹

Koning Sigismund overleed op 9 december 1437; hij werd opgevolgd door Albrecht II, koning van Bohemen en van Hongarije. Met betrekking tot die opvolging is nog een bijzonderheid te vermelden. Aartsbisschop Diederik van Meurs heeft namelijk een poging gedaan om hertog Philips de Goede tot roomskoning te doen verkiezen.

Sedert 1430 bestonden er relaties tussen de aartsbisschop en hertog Philips, die ook pasten in de toenadering van het gravenhuis van Meurs tot Bourgondië. Die toenadering had mogelijk ten doel de Bourgondische steun tegen de hertog van Kleef en tegen Rudolf van Diepholt, de concurrent van Walram van Meurs in de strijd om de Utrechtse bisschopszetel, te verkrijgen.⁶² Vandaar het aanbod van aartsbisschop Diederik om de verkiezing van de Bourgondische hertog tot roomskoning te bevorderen. Maar het aanbod werd hoogstwaarschijnlijk door hertog Philips van de hand gewezen; in ieder geval bemerkte men van dit plan bij de verkiezing van Albrecht II niets meer. Albrecht II werd eenstemmig verkozen. Reeds in 1439 overleed hij. De aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Keulen kwamen overeen, dat zij dezelfde kandidaat zouden steunen.⁶³ Met instemming van de overige keurvorsten werd Frederik III op 27 februari 1440 tot Duits koning verkozen. In de zomer van 1440 bezocht hertog Philips de aartsbisschop in Keulen. Hij vereerde er de relikwieën van de heilige Drie Koningen en zal er ook wel politieke besprekingen met de aartsbisschop gevoerd hebben.

Na in Aken door aartsbisschop Diederik gekroond te zijn, bevestigde koning Frederik de privileges van de Keulse Kerk.⁶⁴ Ook bevestigde hij tijdens een verblijf te Keulen de rechten en privileges van die stad,⁶⁵ waarbij wel uitdrukkelijk werd gestipuleerd, dat deze bevestiging niet

ten nadele van de Keulse Kerk zou kunnen strekken. Overmatig veel heeft koning Frederik III zich in de eerste decennia van zijn regering niet met de aangelegenheden van de landen tussen Maas en Rijn bezig gehouden. Eerst in latere jaren wordt zijn belangstelling gewekt ten dele in samenhang met zijn huismachtpolitiek.

De graven van Meurs namen in de 15e eeuw een belangrijke positie in, hoewel zij niet tot de grote territoriale heren behoorden, en hun direct gebied, dat behalve het kleine graafschap Meurs, met de stad Mörs, ook de door graaf Frederik II (1372-1417) aangekochte heerlijkheid Friersheim en de heerlijkheid Krefeld met de burcht Krakau omvatte, slechts klein was.⁶⁶ Behalve dit gebied bezaten zij verscheidene pandschappen, onder meer het Land van Brügggen en het Land van Born, met Susteren en Sittard, gebieden die tot het hertogdom Gulik behoorden en in 1421 door Frederik III van Meurs in pand verkregen werden.⁶⁷ In het hertogdom Gelre bezaten de graven van Meurs niet onbelangrijke rechten en inkomsten in pand. Mede door dit pandbezit, dat hen zeker geen windeieren heeft gelegd, zijn de graven van Meurs in staat geweest grote sommen beschikbaar te stellen ter verwezenlijking van het streven naar uitbreiding van invloed en macht van de gravenfamilie. Aan zijn zoon Diederik verschaftte Frederik II van Meurs bij diens verkiezing tot aartsbisschop een lening van 23.000 gulden op het ambt Rheinberg, en zijn broeder Frederik III nam Kempen en Oedt in pand voor 18.000 gulden.⁶⁸ Maar het waren niet slechts materiële factoren, die het aanzien van de graven van Meurs bevorderden, ook de familierelaties droegen daartoe bij.

Frederik II van Meurs was gehuwd met Walburga van Saarwerden, een zuster van Frederik van Saarwerden, aartsbisschop van Keulen. Uit dit huwelijk werden onder andere geboren Frederik III van Meurs, Diederik, aartsbisschop van Keulen, Hendrik, bisschop van Munster, en Walraven, elekt van Utrecht en later (1450) bisschop van Munster. Frederik III, die in 1393 graaf van Saarwerden werd, een gebied dat hij in 1417 aan zijn broeder Johan afstond, volgde in hetzelfde jaar zijn vader Frederik II in Meurs op. Frederik III was in 1392 gehuwd met Engelberta van Kleef, een zuster van hertog Adolf II van Kleef, wat niet verhinderde, dat Frederik III weigerde de hertog van Kleef als leenheer te erkennen. De kinderen en kleinkinderen van Frederik III sloten

huwelijkten met leden van voorname geslachten, onder meer: Pfalz-Simmern, Egmond, Croy,⁶⁹ Lippe, Heinsberg en Tecklenburg, terwijl de broeders van Frederik III hoge geestelijke ambten vervulden. Walraven verkreeg de Gelderse heerlijkheden Bahr en Didam⁷⁰ en verschaftte zich een positie als raad van hertog Arnold van Gelre, en werd – na het mislukken van zijn kandidatuur in Utrecht – bisschop van Munster (1450-1456).⁷¹

Het mag dan ook geen verwondering wekken, dat Enea Silvio Piccolomini, de latere paus Pius II (1458-1464) in zijn „Germania” schreef: „... Auch die Grafen von Mörs sind hochangesehen; vier von ihnen haben sich zu unserer Zeit als hervorragende Fürsten einen Namen gemacht. . .”,⁷² en dat hertog Philips van Bourgondië trachtte deze aanzienlijke familie aan zijn zijde te krijgen. Het aanzien van graaf Frederik III van Meurs blijkt ook uit de omstandigheid, dat hij in tal van conflicten als bemiddelaar optreedt, allereerst – hoewel zonder succes – in de beide grote conflicten tijdens de eerste helft van de 15e eeuw, namelijk de Gelders-Gulikse erfopvolging⁷³ na het overlijden van hertog Reinald IV en de Keuls-Kleefse strijd, die in de nog te behandelen „Soester Fehde” ten nadele van aartsbisschop Diederik beslist werd.⁷⁴ Behalve in deze grote conflicten trad graaf Frederik III ook als bemiddelaar op in tal van kleinere geschillen. Terecht is door Barkhausen in zijn verhandeling over de graven van Meurs aan deze activiteit het karakter van inkomstenbron toegeschreven.⁷⁵ Daardoor zou ook ten dele verklaard zijn, dat graaf Frederik aanzienlijke sommen ter beschikking had om belangrijke objecten – als hiervóór genoemd – in pand te nemen. Tijdens zijn bestuur stond het gravenhuis van Meurs op het toppunt van aanzien en macht.

Tot de geslachten, die in de 15e eeuw in de landen tussen Maas en Rijn een belangrijke positie innamen, behoorden ook de heren van Heinsberg. Een in de eerste helft van de 15e eeuw op de voorgrond tredende vertegenwoordiger van dit geslacht, dat sedert het midden van de 13e eeuw Heinsberg bestuurde, was Johan I van Loon, heer van Heinsberg en van Löwenburg (overleden 1437), gehuwd met een dochter van Frederik II van Meurs. Hij verwierf verscheidene pandschappen, onder meer Blankenberg (bij Siegburg),⁷⁶ Münstereifel,⁷⁷ Schoonvorst,⁷⁸ Millen, Gangelt en Waldfeucht.⁷⁹ Blankenberg kwam later aan de

hertogen van Berg en de overige gebieden aan de hertogen van Gulik. Voorts trad Johan I op als bemiddelaar in conflicten⁸⁰ en eveneens verschaftte hij militaire bijstand, uiteraard tegen betaling.⁸¹ Zowel de verpandingen als de bemiddeling en de militaire hulpverlening waren de bronnen van inkomsten die het hem mogelijk maakten geldleningen te verstrekken tot niet onaanzienlijke sommen, zoals onder meer toen hij voor een lening van 60.000 gulden Blankenberg in pand nam.⁸² Voor hertog Adolf van Berg, met wie hij samenwerkte bij de regeling van de nalatenschap van hertog Reinald IV van Gulik en Gelre,⁸³ was Johan I van Heinsberg dan ook een waardevolle bondgenoot. Het was Jan van Heinsberg die in 1420 Gangelt, Waldfeucht en Millen als erfelijk leen van Brabant ontving.⁸⁴ Een ander op de voorgrond tredend lid van de Heinsbergse familie was Jan van Heinsberg, bisschop van Luik (1419-1455).⁸⁵ Hij moest in 1455 plaats maken voor Lodewijk van Bourbon (1455-1482). Daarna had hij een actief aandeel in de regeling van de interne Gelderse aangelegenheden als bemiddelaar tussen hertog Arnold en ridderschap en steden. Deze bemiddeling leidde tot het ontwerp van een regeringsreglement (1459),⁸⁶ dat aansloot bij vroegere regelingen en dat voor de verhouding van landsheer tot ingezetenen van betekenis is geweest.

In politiek opzicht ontwikkelde aartsbisschop Diederik ook activiteiten, die ten doel hadden aanzien en macht van leden van de gravenfamilie van Meurs te bevorderen. Allereerst ondernam hij pogingen om zijn beide broeders, Hendrik en Walraven van Meurs, een bisschopszetel te bezorgen. In 1424 slaagde hij er in Hendrik van Meurs tot bisschop van Munster te doen verkiezen (1424-1450) en deze werd, mede door de bemoeiingen van de aartsbisschop, in 1441 ook administrator van het bisdom Osnabrück. Minder succes hadden de pogingen van aartsbisschop Diederik om zijn broeder Walraven op de Utrechtse bisschopszetel te plaatsen. Hij werd wel door een minderheid van Utrechtse kapittelen gekozen, maar kon zich tegenover de kandidaat van de meerderheid, Rudolf van Diepholt, niet handhaven.⁸⁷ In 1450 volgde Walram zijn broeder Hendrik in Munster op (1450-1456).⁸⁸

Bisschop Hendrik steunde de anti-Kleefse politiek van aartsbisschop Diederik, zodat hertog Adolf van Kleef, behalve tegen graaf Gerhard van de Mark, zich ook tegen bisschop Hendrik te verweren had.⁸⁹ Deze

situatie vormde een onderdeel van de tegen Kleef gerichte omsingelingspolitiek van de aartsbisschop, die tweeërlei doeleinden had: de verwerving van de hegemonie in het noordelijk deel van de landen tussen Maas en Rijn, en de afwering van de Bourgondische invloeden, die reeds in het hertogdom Kleef waren doorgedrongen en die graaf Frederik III van Meurs, de broeder van de aartsbisschop, tot een als neutraal te kwalificeren houding hadden gebracht.

Een belangrijke factor in deze aartsbisschoppelijke politiek was het hertogdom Berg, te meer sedert dit hertogdom door een personele unie met het hertogdom Gulik was verbonden. Hertog Adolf I van Berg en Gulik was nog een onzeker element in de Keuls-Kleefse tegenstelling. Maar dit veranderde toen hertog Adolf in 1437 overleed en werd opgevolgd door Gerhard, een zoon van zijn broeder Willem van Berg, de voormalige kandidaat voor de Keulse zetel, die uit de geestelijke stand was getreden en gehuwd was met Adelheid van Tecklenburg, een nicht van aartsbisschop Diederik. Hertog Gerhard werd door bemiddeling van de aartsbisschop met de hertogdommen Berg, Gulik en Gelre beleend en was sindsdien nauw met hem verbonden. Deze relatie vond in 1450 uitdrukking in de „Erblandsvereinigung”.⁹⁰ Gerhard werd overigens nooit meer dan titulair hertog van Gelre. In Gulik en Berg heeft hij daadwerkelijk gezag uitgeoefend.

Noten VII

¹ Lac. IV, no. 82.

² Barkhausen, *Die Grafen von Moers*, S. 115.

³ G. Droege, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Moers, 1414-1463*, Bonn 1957, S. 33.

⁴ Lac. IV, no. 86, 1 september 1414.

⁵ Op 20 september 1410.

⁶ Deutsche Reichstagsakten, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayer. Akademie der Wissenschaften, 17 Bd., Stuttgart 1868-1971, VII, S. 244.

⁷ Lac. IV, no. 88.

⁸ Lac. IV, no. 90.

⁹ Lac. IV, no. 99.

¹⁰ Lac. IV, no. 89.

¹¹ Lac. IV, no. 97, 1 juli 1416.

¹² Lac. IV, no. 109, 12 juni 1418.

¹³ Lac. IV, no. 113, 14 februari 1419.

- ¹⁴ Lac. IV, no. 122, 11 november 1419.
- ¹⁵ Lac. IV, no. 125.
- ¹⁶ Philippa van Berg was een zuster van hertog Gerhard van Berg; zij was gehuwd met Godart, heer van Heinsberg.
- ¹⁷ Randerode was in 1392 door hertog Willem II van Gulik van Katharina van Randerode gekocht.
- ¹⁸ In 1400 kocht hertog Willem van Gelre en Gulik de heerlijkheden Born, Sittard en Susteren met eigen middelen aan; Nijhoff, Gedenk. IV, no. 232. In 1423 gingen deze gebieden een onderdeel van het Gulikse gebied vormen. Zij waren daarvan gescheiden door de gebieden van Millen, Gangelt en Waldfeucht, die in Brabants bezit bleven tot 13 december 1420, toen zij werden afgestaan aan Jan van Heinsberg; Lac. IV, no. 131.
- ¹⁹ Lac. IV, no. 346, 9 maart 1469.
- ²⁰ Op 25 juni 1423 was Reinald IV overleden; reeds in een oorkonde van 30 juni 1423 noemt hertog Adolf zich „hertzoghe zu Gulche”; Lac. IV, no. 149.
- ²¹ A. P. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelderland*, Arnhem 1964, blz. 104/105; W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, Groningen 1950, blz. 117; dezelfde, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, Assen 1978, blz. 105.
- ²² Jappe Alberts, Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid, blz. 106. In 1416 vertoefde Sigismund te Nijmegen en te Tiel.
- ²³ Aldus de Kroniek van Eberhard Windecke, (uitgave Altmann, 1893), § 232, geciteerd bij W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, blz. 123. Eberhard Windecke was raad van aartsbisschop Koenraad van Mainz.
- ²⁴ Nijhoff, Gedenk. IV, no. 34.
- ²⁵ Lac. IV, no. 165.
- ²⁶ Lac. IV, no. 153, 25 augustus 1423.
- ²⁷ Lac. IV, no. 150, 13 juli 1423.
- ²⁸ Lac. IV, no. 158, 12 december 1424, alsmede Lac. IV, no. 159 en 160, 20 en 21 december 1424.
- ²⁹ Lac. IV, no. 159 en 160; zie ook: G. Drooge, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Moers*, Bonn 1957, S. 53.
- ³⁰ Lac. IV, no. 161; Drooge, *Verfassung und Wirtschaft*, S. 52/3; J. Hansen, Die Vorgeschichte der Soester Fehde, in: *Ergänzungsheft 3 der Westdeutsche Zeitschrift*, Trier 1886, S. 43.
- ³¹ Lac. IV, no. 151, 22 juli 1423; Nijhoff, Gedenk. IV, no. 9, 22 juli 1423.
- ³² Lac. IV, no. 151, noot 1, blz. 172.
- ³³ *Stadsrekeningen van Arnhem*, uitgegeven door W. Jappe Alberts, Deel IV, 1420-1427, Groningen 1978, blz. 198.
- ³⁴ W. Jappe Alberts, Der Rheinzoll Lobith, in: *Rheinisches Archiv*, Deel 112, Bonn 1981, blz. 18.
- ³⁵ Lac. IV, no. 196 en 224, 30 augustus 1430 en 27 juni 1437.
- ³⁶ G. Hövelmann, Die Anfänge der Beziehungen zwischen Kleve und den Herzogen von Burgund, in: *Annalen des Historischen-Vereins für den Niederrhein*, Heft 161, 1959, S. 232 ff; zie ook: F. Petri, Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge, in: *Westfälische Forschungen*, Bd. 7, 1953/4, S. 80 ff.

- ³⁷ Lac. IV, no. 219, 10 maart 1436; zie ook: Nijhoff, Gedenk. IV, no. 155.
- ³⁸ Nijhoff, Gedenk. IV, no. 227, 21 november 1445.
- ³⁹ Nijhoff, Gedenk. IV, no. 165, 15 april 1437.
- ⁴⁰ F. Petri, Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge, in: *Westfälische Forschungen*, VII, 1953-54, S. 83, 88/89.
- ⁴¹ M. Barkhausen, Die Grafen von Moers, in: *Die Heimat*, 1951, S. 105.
- ⁴² Lac. IV, no. 99, 13 december 1416, en noot 1, S. 109 (Konstanz 1417). Het ging om vestingwerken van de aartsbisschop in Deutz, in Wesseling (ten zuiden van de stad Keulen, aan de Rijn) en in Riehl (ten noorden van de stad Keulen) en van vestingwerken van de hertog van Berg te Mülheim (ten noorden van de stad Keulen, aan de oostelijke Rijnsoever) en Monheim (ten noorden van de stad Keulen, bij de monding van de Wupper).
- ⁴³ Lac. IV, no. 102, 28 april 1417.
- ⁴⁴ Lac. IV, no. 104, 12 juli 1417.
- ⁴⁵ Lac. IV, no. 110, 15 juli 1418.
- ⁴⁶ Lac. IV, no. 113, 14 februari 1419.
- ⁴⁷ Lac. IV, no. 139, 7 maart 1422.
- ⁴⁸ Jappe Alberts, Staten van Gelre, 1950, blz. 122 e.v.; Lac. IV, no. 165, 26 mei 1425 en no. 176, 12 april 1426; Lac. IV, no. 202, 17 juli 1431.
- ⁴⁹ Lac. IV, no. 155, 5 januari 1424.
- ⁵⁰ Lac. IV, no. 167, 3 juni 1425.
- ⁵¹ Lac. IV, no. 187.
- ⁵² Droege, Verfassung und Wirtschaft in Kurköln, S. 27.
- ⁵³ Droege, o.c., S. 28.
- ⁵⁴ Lac. IV, no. 199, 22 maart 1431.
- ⁵⁵ Lac. IV, no. 200, 30 maart 1431.
- ⁵⁶ Lamprecht, Deutsche Geschichte, IV, blz. 424 e.v.
- ⁵⁷ Droege, o.c., S. 34 ff.
- ⁵⁸ Droege, o.c., S. 55.
- ⁵⁹ Lac. IV, no. 263.
- ⁶⁰ Droege, o.c., S. 38-41; Lac. IV, no. 252; Droege, o.c., S. 39, Ann. 119.
- ⁶¹ Droege, o.c., S. 39.
- ⁶² Droege, o.c., S. 56; F. Petri, Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge, in: *Westfälische Forschungen*, 7, 1954, S. 80 ff.
- ⁶³ Lac. IV, no. 235 en ook 236, 20 december 1439, 28 januari 1440.
- ⁶⁴ Lac. IV, no. 238 en Lac. IV, no. 238, noot 1, 20 mei en 18 juni 1440.
- ⁶⁵ Lac. IV, no. 248, 29 juni 1442.
- ⁶⁶ Barkhausen, Die Grafen von Moers, S. 97 ff., 101/102.
- ⁶⁷ Barkhausen, Die Grafen von Moers, S. 104.
- ⁶⁸ Barkhausen, o.c., S. 103.
- ⁶⁹ W. Paravicini, *Moers, Croy, Burgund*, Bonn 1978, S. 24.
- ⁷⁰ Barkhausen, o.c., S. 104.
- ⁷¹ Jappe Alberts, Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid, blz. 115, 117.
- ⁷² Paravicini, Moers, Croy, Burgund, S. 14.

- ⁷³ Barkhausen, o.c., S. 104.
- ⁷⁴ Barkhausen, o.c., S. 105.
- ⁷⁵ Barkhausen, o.c., S. 105.
- ⁷⁶ Lac. IV, no. 28, 8 oktober 1404, no. 45, 23 maart 1406.
- ⁷⁷ Lac. IV, no. 69, 7 december 1411.
- ⁷⁸ Idem.
- ⁷⁹ Lac. IV, no. 131, 13 november 1420.
- ⁸⁰ Lac. IV, no. 120, noot 1, 18 augustus 1419, tezamen met graaf Frederik III van Meurs.
- ⁸¹ Lac. IV, no. 78, noot 1, 26 augustus 1413.
- ⁸² Lac. IV, no. 47, noot 1, 27 juni 1407, no. 28, 8 oktober 1404.
- ⁸³ Zie hiervoor, blz. 117.
- ⁸⁴ Lac. IV, no. 131. Zie ook: Klaus Flink, *Die ehemalige Stadt Gangelt*, Gangelt 1975, S. 20.
- ⁸⁵ Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, blz. 248, 252; H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, Bruxelles 1903, p. 281, 287, 289.
- ⁸⁶ „Dit allet heeft mijne genedige here van Heynsbergh voir eyn mildell geraempt opt behagen des hogeboeren fursten hertoigen van Gelre ende opt anbrengen dergheene die die gedeputierden uytgesant hebben”.
- ⁸⁷ W. Jappe Alberts, *Het Sticht Utrecht 1433-1477*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1950, III, blz. 345/6.
- ⁸⁸ W. Jappe Alberts, *De Anti-Bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre*, in: *Bijdragen en Mededeelingen van Gelre*, 1950, blz. 2/3.
- ⁸⁹ Lac. IV, no. 245.
- ⁹⁰ Droege, o.c., S. 61; J. Hansen, *Rheinland und Westfalen im 15. Jahrhundert*, II, Leipzig 1890, no. 30.

Kentering in de machtspositie van aartsbisschop Diederik van Meurs – Verzet in Keulen, Neuss en Soest – Soester Fehde – Overeenkomst met het Domkapittel inzake de landsheerlijke financiën (1446) – Streven naar financiële medezeggenschap van de ingezetenen in Keurkeulen – Verhouding van de aartsbisschop tot Rome – Interventie van hertog Philips van Bourgondië – Vrede van Maastricht ter beëindiging van de Soester Fehde (1449) – „Münsterische Stiftsfehde” – Walram van Meurs bisschop van Munster – Zijn overlijden in 1456 – Uitputting van de aartsbisschoppelijke financiën – Erfverdrag van Keurkeulen met Berg – Einde van de Guliks-Gelderse oorlog – Moeilijkheden in Gelre – Hertogin Katharina van Gelre en de Bourgondische inmenging in Gelre – Afzetting van hertog Arnold van Gelre – De Kleefse politiek in de Gelderse aangelegenheden – Overlijden van aartsbisschop Diederik van Meurs (1463).

In de periode, die omstreeks 1440 werd afgesloten, was aartsbisschop Diederik er in geslaagd zijn positie als op de voorgrond tredend landsheer in de landen tussen Maas en Rijn te versterken. Maar de voortekenen van een kentering werden reeds waarneembaar.

Tussen de aartsbisschop en de stad Keulen bestonden spanningen, die uitvloeisel waren van de pogingen van aartsbisschop Diederik de stad haar bijzondere positie als rijksstad te ontnemen en haar privileges met betrekking tot rechtspraak, tolheffing en belastingheffing aan te tasten; deze pogingen mislukten. Een conflict over het gevangen nemen van geestelijken door de stad, leidde in 1440 tot een interdict,¹ dat kort daarna verlicht werd. Minstens even belangrijk was het dat zich verzet begon te openbaren tegen diverse fiscale maatregelen van de aartsbisschop, zoals bijvoorbeeld in Neuss² sedert 1435. Over deze maatregelen ontstond ook in andere steden onrust, en die onrust beperkte zich niet tot het gebied van de aartsbisschop aan de Rijn, maar deed zich ook voor in het Westfaalse deel van diens wereldlijk gebied, met name in de stad Soest, Westfalen, waar het verzet zich in 1437 begon te openbaren.³ Deze fiscale maatregelen moesten dienen om aan de aartsbisschop de geldmiddelen te verschaffen, die hij nodig had voor het voeren van zijn expansieve politiek. Weliswaar verschaftte hij zich ter aanvulling van de normale landsheerlijke inkomsten, die voor de betaling van de bestuurskosten onvoldoende waren, belangrijke sommen door middel van verpandingen, maar die verpandingen betekenden ook een vermindering van inkomsten en zo werd de financiële nood steeds groter.

De verwijdering, die omstreeks 1437 ontstond tussen de aartsbis-schop en de stad Soest naar aanleiding van geschillen over rechtspraak en belastingheffing, leidde tot een conflict, dat als „Soester Fehde” bekend staat.⁴ Aangezien Soest hulp en steun zocht en vond bij de hertog van Kleef, maakte deze „Fehde” deel uit van de strijd tussen aartsbisshop Diederik en hertog Adolf II van Kleef. Bij de „Soester Fehde” ging het niet slechts om de tegenstellingen tussen aartsbisshop Diederik en hertog Adolf II van Kleef, maar ook om tegenstellingen in groter verband, namelijk die tussen het met Kleef en met paus Eugenius IV verbonden Bourgondië en de met het Concilie van Bazel verbonden aartsbisshop van Keulen. Hoewel hertog Philips van Bourgondië zich in de „Soester Fehde” in hoofdzaak tot het uitoefenen van diplomatieke druk beperkte en daarnaast financiële hulp verschaftte en militaire hulp in uitzicht stelde, toont het succes van zijn inmenging aan hoe sterk de Bourgondische invloed in deze streken was. In hoeverre de belofte van militaire hulp daartoe heeft bijgedragen, is moeilijk te bepalen, maar dat zij in voorbereiding was, staat vast. Allereerst blijkt uit een brief van hertog Adolf van Kleef van 6 juli 1447 aan zijn zoon Johan van Kleef „dat die Greve van Sympol (St. Pol) myt enem groeten hoepe van ritterschap ind arciers u seir kortz to dienst komen zullen”,⁵ waaraan wordt toegevoegd, dat mogelijk ook hulp uit Holland en Utrecht zal komen. Op 17 juli 1447 laat hertog Adolf aan zijn zoon weten, dat hij het liefst zou zien, dat deze hulptroepen via Maastricht zouden trekken.⁶ Aartsbisshop Diederik was op de hoogte van deze hulp, want op 13 juni 1448 schreef hij aan Johan van Ghemen, dat deze de – blijkbaar vertraagde – hulpexpeditie „ut Nederlant” tegen moest houden.⁷

De strijd om de stad Soest werd niet alleen in Westfalen gevoerd, maar ook in de landen tussen Maas en Rijn, en met name in de omgeving van Kempen en in het Keulse ambt Liedberg tussen Erft en Niers, gelijk blijkt uit berichten uit de jaren 1445-1448.⁸

Had de aartsbisshop nog de overhand behouden tegenover Neuss,⁹ in de strijd tegen Soest leed hij niettegenstaande alle krachtsinspanningen een nederlaag; de stad ging voor Keurkeulen verloren.

In deze strijd beperkte zich de steun van koning Frederik III (sedert 19 maart 1452 keizer) aan de aartsbisshop van Keulen, met wie hij overigens goede betrekkingen onderhield, in hoofdzaak tot het uit-

spreeken van de rijksban over de opstandige stad en het verbod met haar verkeer te onderhouden, omdat de stad zich niet gedroeg overeenkomstig het tussen de beide partijen gesloten compromis. In de strijd om de Utrechtse bisschopszetel tussen de door Bourgondië gesteunde Rudolf van Diepholt en de door zijn broeder, aartsbisschop Diederik, gesteunde Walraven van Meurs trad koning Frederik III weliswaar op ten gunste van Walraven,¹⁰ maar zonder succes. In de streken tussen Maas en Rijn liet Frederik III zich niet vaak zien. In 1442 bezocht hij Aken om er door aartsbisschop Diederik van Meurs gekroond te worden, maar dit was een van de weinige bezoeken waarmee de koning deze streken vereerde.¹¹ Bij zijn daarop volgende bezoek aan Keulen bevestigde hij de privileges van de stad Keulen, onder voorbehoud, dat daardoor de rechten van de Keulse Kerk niet zouden worden geschaad.¹²

De „Soester Fehde” had behalve het verlies van de stad Soest, nog een nawerking met betrekking tot de landsheerlijke positie van de aartsbisschop. Voor het voeren van oorlog tegen de stad Soest en haar bondgenoten had hij geld nodig. Hij verkreeg de vereiste bedragen in hoofdzaak slechts door middel van verpandingen van gebiedsdelen en landsheerlijke rechten. Zo verpandde hij onder meer het ambt Rheinberg, het ambt Brühl en het ambt Lechenich (bij Euskirchen). Tenslotte hielpen die verpandingen de aartsbisschop in financieel opzicht van de wal in de sloot, want, zoals wij reeds opmerkten, zijn normale inkomsten verminderden door die verpandingen. Een van de zichtbare gevolgen van het geldgebrek van de aartsbisschop was, dat hij niet bij machte was de hulptroepen, die hertog Willem van Saksen tot zijn beschikking stelde, te betalen, zodat die troepen zich terugtrokken na de aartsbisschoppelijke gebieden in Westfalen geplunderd en gebrandschat te hebben. Deze situatie droeg er niet toe bij om van de onderneming tegen Soest een succes te maken. De stad slaagde er trouwens ook nog in een stormaanval af te slaan.

Bovendien kreeg de aartsbisschop moeilijkheden over de verpandingen met het Domkapittel. Op 17 mei 1446¹³ kwam een overeenkomst tussen beide partijen tot stand, waarin onder meer werd bepaald, dat zonder toestemming van het kapittel geen ambten en burchten verpand konden worden. De bedoeling van de overeenkomst, die nog enkele andere beperkingen van de financiële bevoegdheden van de aartsbis-

schop bevatte, was orde te scheppen in de landsheerlijke financiën, die door de vele verpandingen ontwricht waren: „item sullen wir ertzebusschof geyne ampte in slosse unss styffts versetzen noch verpenden buyssen wyst willen ind consent unss capittels . . .”¹⁴ Deze overeenkomst is te beschouwen als een aanloop tot de „Erblandesvereinigung” van 1463,¹⁵ te meer omdat ook edelen, ridderschap en steden van het sticht Keurkeulen van een soortgelijke gezindheid deden blijken. Toch moet men de daaruit voortvloeiende spanningen niet zien als een element van een tegen de landsheer als zodanig gerichte politiek. Nog na 1446 kwam het meermalen voor, dat ingezetenen hun landsheer vrijwillig financiële hulp verschaften om de schuldenlast te verlichten en panden te lossen, of, zoals in een oorkonde van 23 mei 1449 staat, dat edelen en ridderschap van Keurkeulen „sich willintlich ind guetlich ergeben hant, uns sture ind helpe so doin overmitz yre undersaissen in yren herschafften ind gerichten, ind auch van yren leenluden ind halfwynnen up yren eygen fryhen gerden gesessen, zo losunge unser stede ind slosse ind zo betzalonge unser schulde”.¹⁶ Zodanige houding was een gevolg van het streven van de vertegenwoordigers van geestelijkheid, edelen, ridderschap en steden om de integriteit en de eenheid van het territorium – een der hoofddoeleinden van de samenwerking van de standen – te bewaren. In een latere fase wilden zij de landsheer wél de middelen daartoe verschaffen mits zij medezeggenschap verkregen in de wijze waarop het voor dit doel benodigde geld bijeengebracht en uitgegeven werd. Deze voorwaarde paste niet in de absolutistisch gerichte politiek van aartsbisschop Diederik. Vandaar de spanningen, die de interne verhoudingen in Keurkeulen belastten, te meer omdat de aartsbisschop ook na en ondanks de overeenkomst van 1446 de verpandingen voortzette zonder toestemming van het Domkapittel.¹⁷

Ook de tegenstander van aartsbisschop Diederik, de hertog van Kleef, had met geldgebrek te kampen. De Kleefse middelen waren al spoedig uitgeput en ook Jan van Kleef, de oudste zoon van hertog Adolf, die de leiding van de oorlog tegen Keurkeulen op zich genomen had, was niet in staat de soldeniers te betalen. Hertog Philips van Bourgondië hielp hem met belangrijke bedragen. Maar deze hulp was niet voldoende, zodat ridderschap, geestelijkheid en steden van Kleef in 1446 toestemden in de betaling van een algemene oorlogsbelasting.¹⁸

De moeilijkheden van aartsbisschop Diederik beperkten zich niet tot de financiering van zijn militaire activiteiten, want zijn verhouding tot de pauselijke curie in Rome baarde de aartsbisschop zorgen. Die verhouding liet al spoedig na het optreden van paus Eugenius IV (1431-1447) te wensen over, zoals reeds aan het licht kwam in de strijd om de incorporatie van het bisdom Paderborn bij het aartsdiocees Keulen. In deze kwestie nam Eugenius IV nog in 1431 een voor aartsbisschop Diederik ongunstige beslissing. Hoewel hij eerst in 1444 openlijk de partij van het Concilie van Bazel (1431-1439-1447) koos, neigde de aartsbisschop reeds veel eerder tot de conciliaire opvattingen.¹⁹ Het gevolg hiervan was onder meer, dat Eugenius IV de kandidatuur van Rudolf van Diepholt in Utrecht – de tegenstander van Walraven van Meurs – steunde, en zich ook bereid toonde de door Adolf II van Kleef gekoesterde en door hertog Philips van Bourgondië gesteunde verlangens inzake de kerkelijke zelfstandigheid van het hertogdom Kleef te vervullen.

Die verlangens omvatten niet alleen de bevrijding van de Kleefse gebieden uit het kerkelijk gezag van de aartsbisschop van Keulen en het stichten van een bisschopszetel te Xanten voor het gebied van de hertog van Kleef, maar ook de onderwerping van de Kleefse geestelijkheid aan het wereldlijk bestuur van de hertog van Kleef. Deze doelstelling is later omschreven in de uitspraak „Dux Cliviae papa est in terris suis”. Paus Eugenius IV had op 16 januari 1445 het gebied van het hertogdom Kleef uit het aartsbisdom Keulen geëximeerd en aan de bisschop van Utrecht opgedragen een wijbisschop voor Kleef te ordineren.²⁰ Maar de opvolger van Eugenius IV, Nicolaas V (1447-1455), maakte deze beslissing ongedaan, met dien verstande, dat het aan de aartsbisschop alléén verboden werd de Kleefse geestelijkheid met buitengewone heffingen te belasten. Daarbij moest hertog Johan I van Kleef zich neerleggen, waarmee het functioneren van de wijbisschop een einde nam. De kerkelijke eenheid was weer hersteld.

Maar de scherpste maatregel tegen aartsbisschop Diederik nam Eugenius IV toen hij op 24 januari 1446 de Keulse aartsbisschop uit diens ambt ontzette en hem als ketter en veroorzaker van het kerkelijk schisma kwalificeerde.²¹ Tegelijkertijd benoemde de paus op aandrigen van hertog Philips van Bourgondië de tweede zoon van hertog Adolf II van Kleef, Adolf van Kleef, tot aartsbisschop van Keulen,²²

een benoeming, die geen enkel effect sorteerde, vooreerst omdat Adolf van Kleef de functie niet aanvaardde, en voorts omdat aartsbisschop Diederik zijn ambt bleef vervullen.

Toen Eugenius IV in 1447 overleden was en Nicolaas V hem was opgevolgd (1447-1455) en het Concilie van Bazel, machteloos geworden, ten einde liep, werd aartsbisschop Diederik in zijn functie hersteld.²³ Sindsdien bestonden er nauwe en goede relaties tussen curie en aartsbisschop. Paus Nicolaas V trad tevergeefs als bemiddelaar op tussen de aartsbisschop en hertog Jan I van Kleef (1448-1481), de opvolger van hertog Adolf II, om de „Soester Fehde” te beëindigen. Laatstgenoemde weigerde op de aangeboden voorwaarden vrede te sluiten, waarna hertog Philips van Bourgondië in Rome intervenieerde ten gunste van hertog Jan I. De vrede kwam op 27 april 1449 tot stand te Maastricht.²⁴ Deze vrede werd bewerkt mede door bemiddeling van Philips van Bourgondië. De territoriale bepalingen hielden de „status quo ante” in; dat betekende, dat Soest en Xanten aan hertog Adolf bleven, Kaiserwerth aan aartsbisschop Diederik.²⁵

Nog maar nauwelijks was de vrede gesloten, of nieuwe moeilijkheden dienden zich aan. Op 2 juni 1450 overleed bisschop Hendrik van Munster, de broeder van aartsbisschop Diederik. Hij was ook administrator van het bisdom Osnabrück geweest; met zijn overlijden viel een zeer belangrijke steun voor aartsbisschop Diederik weg en het lag dus voor de hand, dat deze zich inspande om te bereiken, dat zijn broeder Walram de bisschoppelijke zetel van Munster besteeg. Daarmede was het conflict, dat als „Münsterische Stiftsfehde” bekend staat, uitgebroken.²⁶ Walram van Meurs werd met pauselijke steun bisschop van Munster, doch had de grootste moeite om zich tegenover zijn tegenstander, Erik van Hoya, te handhaven. De strijd om de Munsterse bisschopszetel ontwikkelde zich tot een element in de tegenstelling tussen Kleef en Keurkeulen, die was blijven bestaan niettegenstaande de vrede van Maastricht. De „Münsterische Stiftsfehde” verkreeg zelfs een grote omvang doordat bisschop Walram en aartsbisschop Diederik gesteund werden door de Utrechtse bisschop Rudolf van Diepholt en door hertog Arnold van Gelre. Beiden werden daartoe bewogen door de overweging, dat zij – door zich bij Diederik en Walram van Meurs aan te sluiten – zich konden onttrekken aan de Bourgondische invloeden waardoor zij bedreigd werden. Daarbij kwam nog, dat de pauselijke

legaat voor Noordwest-Europa, Nicolaas van Cusa, die met de behandeling van deze aangelegenheid belast was, aartsbisschop Diederik van Meurs gunstig gezind was. Tegenover dit anti-Bourgondische front stond hertog Jan I van Kleef; hij verleende steun aan de partij van Erik van Hoya, maar met gering succes. Op de achtergrond van het gebeuren stond weer hertog Philips van Bourgondië met zijn penetratiepolitiek in de Noordelijke Nederlanden. Toen door het overlijden van Rudolf van Diepholt in 1455 het bisdom Utrecht vacant werd, maakte hertog Philips er zich meester van ten behoeve van zijn zoon David van Bourgondië. Terzelfdertijd mengde hij zich in het conflict tussen hertog Arnold van Gelre en diens zoon Adolf over medezeggenschap van laatstgenoemde in het bestuur van Gelre, waarbij hij Adolf tegen zijn vader steunde. Toen Walram van Meurs in oktober 1456 overleed, was ook de „Münsterische Stiftsfehde” ten einde. Door de verkiezing en pauselijke bevestiging van de door Kleef gesteunde kandidaat, Johan van de Palts, in 1457, was het gedaan met de invloed van aartsbisschop Diederik in het bisdom Munster: aan de belangenpolitiek van Diederik van Meurs was weer een ernstige nederlaag toegebracht.

Deze omkeer werd mede veroorzaakt doordat de financiële middelen van de aartsbisschop nu geheel uitgeput raakten. Hij moest zelfs de hulp van paus Pius II (1458-1464) inroepen om zich te verweren tegen de talrijke pandhouders van Keulse ambten en burchten.²⁷ Door deze verpandingen waren de landsheerlijke inkomsten vrijwel opgedroogd, zodat van voortzetting van de actieve belangenpolitiek geen sprake meer kon zijn. Paus Pius II, die de aartsbisschop goed gezind was, hief de verplichtingen, die aartsbisschop Diederik bij de verpandingen had aangegaan, op en gebruikte daarbij het merkwaardige argument, dat de pandhouders in voldoende mate van de verpanding geprofiteerd hadden. Ook de geestelijkheid werd niet ontzien, want tegelijkertijd bepaalde de paus dat ter verlichting van de aartsbisschoppelijke schuldenlast de inkomsten uit alle geestelijke beneficiën van het diocees vijf jaren lang door de aartsbisschop van Trier zouden worden geïnd en beheerd.

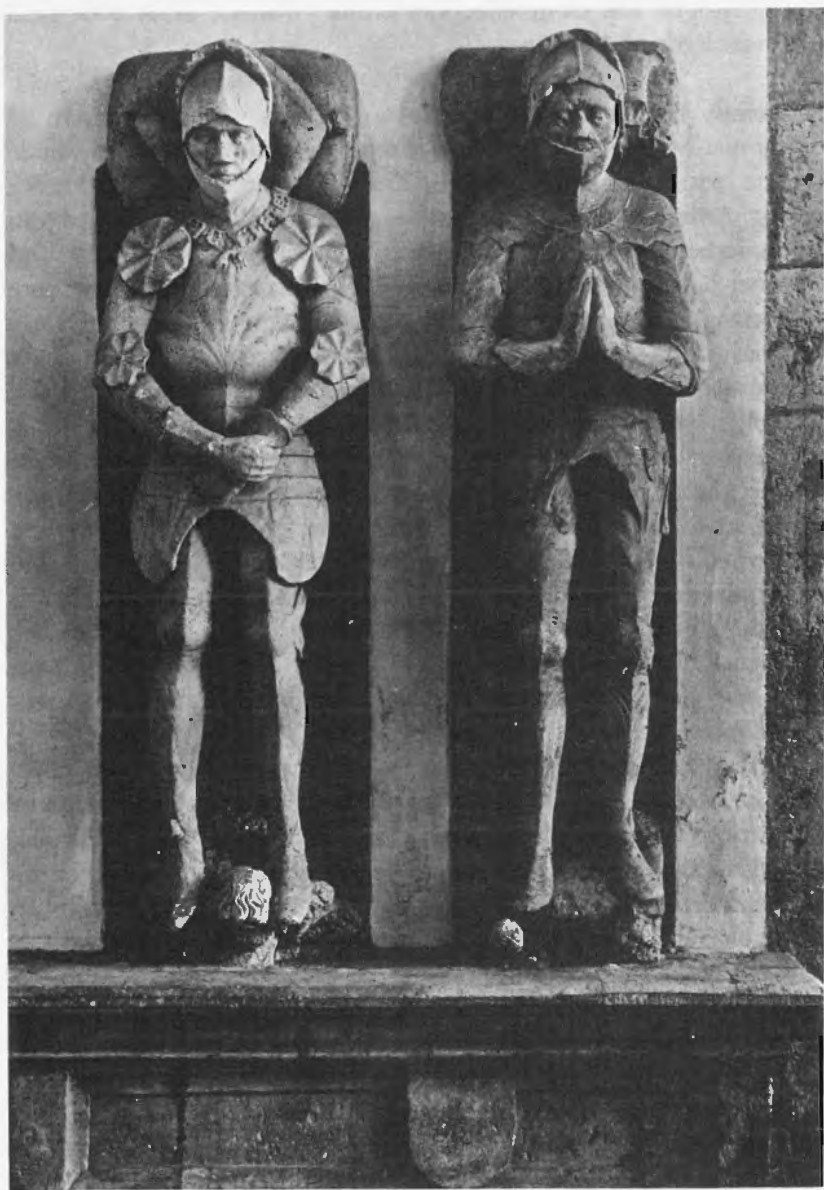
Na de in 1449 gesloten overeenkomst van Maastricht hield hertog Jan I van Kleef zich betrekkelijk rustig. In april 1450 vertok hij naar Jerusaleem en in het begin van het volgende jaar keerde hij via Rome terug. In

de „Münsterische Stiftsfehde”, die intussen uitgebroken was, ontwikkelde hij geen grote activiteit, ook al om het resultaat van de „Soester Fehde” niet in gevaar te brengen. Die voorzichtigheid was niet overbodig, want aartsbisschop Diederik legde zich niet neer bij de beslissing dat Soest moest worden afgestaan aan de hertog van Kleef. Hij ondernam verscheidene pogingen deze beslissing ongedaan te maken en sloot daartoe ook een verbond met hertog Gerhard van Berg en Gulik. Deze pogingen leverden de aartsbisschop geen ander resultaat dan vermeerdering van zijn reeds zeer omvangrijke schuldenlast.²⁸ Nog een andere poging om zijn positie te verstevigen en het territorium van Keurkeulen uit te breiden mislukte. In 1450 had aartsbisschop Diederik met hertog Gerhard van Berg en Gulik, en diens gemalin, Sylvia van Saksen, een erfverdrag gesloten, waarbij bepaald werd, dat – aangezien de echtgenoten geen wettige nakomelingen hadden, noch verwachtten – het hertogdom Berg en het graafschap Ravensberg na het overlijden van hertog Gerhard zou komen aan „dem heilige sente Peter ind stiffe van Coelne mit aller eren ind burden in hant unss lieven herren oemen ind swagers hern Diederichs ertzbuschoffs ind alle syner nakoemenden ertzbuschoffe zo Colne ...”.²⁹ Omdat het hertogdom onder grote schulden gebukt ging en omdat het belang van het land medebracht dat de eenheid er van gehandhaafd werd, verkochten en schonken hertog Gerhard en zijn gemalin dit gebied in zijn geheel aan Keurkeulen tegen betaling van 104.000 gulden. Hiervan werd een gedeelte betaald. Maar in 1455 werd een zoon van hertog Gerhard en zijn vrouw geboren, en daarmee verviel het uitzicht op de verwerving van Berg en Ravensberg. Het hertogdom Gulik bleef buiten voornoemd erfverdrag. Onder leiding van Gerhard van Loon verenigden zich ridderschap en steden van Gulik om te verhinderen, dat Gulik in deze transactie werd betrokken; onder betuiging van trouw aan hertog Gerhard verklaarden zij bijeen te willen blijven en het Land van Gulik buiten het erfverdrag te willen houden, een voorbeeld van een duidelijk geformuleerd territorialiteitsbesef.³⁰ Na de slag bij Linnich, 3 oktober 1444, waar hertog Arnold van Gelre het onderspit had gedolven tegen hertog Gerhard van Gulik en Berg en diens bondgenoten, was in 1445 door de partijen een tienjarige wapenstilstand gesloten,³¹ die een definitieve vrede werd. Hertog Arnold liet zijn aanspraken op Gulik varen, hoewel hij zich nog

wèl „hertoghe van Gelre ende van Gulik” noemde in de door hem uitgevaardigde oorkonden.

Het einde van de Guliks-Gelderse oorlog was voor hertog Arnold echter niet het begin van een rustige regeringsperiode. Afgezien van de interne bestuursmoeilijkheden, die hier niet behandeld worden, kreeg hertog Arnold te maken met de pogingen van hertog Philips van Bourgondië om zich in Gelre invloed te verschaffen, daarbij gesteund door hertog Jan I van Kleef. Hertogin Katharina van Gelre, echtgenote van hertog Arnold, knoopte relaties aan met hertog Philips ten behoeve van haar zoon Adolf, die zij in de plaats van haar echtgenoot als bestuurder van Gelre en Zutphen wilde stellen. Dat gaf moeilijkheden in de hertogelijke familie, zoals blijkt uit een brief van hertogin Katharina aan haar broeder, hertog Jan I van Kleef: „... och, lieve broeder, heb ic wat lasten inde onvreden myt mynen her ende gesel gehat, um sake wyl un ende synen lande antreffende, daer ic teelever um tot mynen here van Borgonyen gewest heb, daer he seer toernich um was, ende was wael VIII weken lanc, dat he my nye en geroed noch an en sprac um der saken wyl, also dat et my vast van alen get, ende en heb ic weynich lues, daer ic recht verlaet of troest to heb, doch ic hoop, onse lieve here Got sal al saicken schicken als it best is ...” (7 augustus 1450).³²

Al spoedig bleek, dat de toenadering tot Bourgondië gevaarlijk spel was, dat op den duur zou leiden tot wat de tijdgenoot „Boergoensche overhering” noemde. Heel voorzichtig veranderde hertog Arnold, niettegenstaande zijn Kleefse bindingen en de Bourgondische gezindheid van een deel van zijn onderdanen, van front, evenals Rudolf van Diepholt, de bisschop van Utrecht, met wie hij steun verleende aan de anti-Bourgondische kandidaat voor de bisschopszetel in Munster: Walraven van Meurs. De positie van hertog Arnold was niet sterk en evenmin benijdenswaardig. Zijn vrouw en zijn zoon Adolf heulden met Bourgondië.³³ Zijn zwager, hertog Jan I van Kleef, trad op als bondgenoot van hertog Philips van Bourgondië in diens geslaagde poging om het bisdom Utrecht voor zijn zoon David van Bourgondië te verwerven. Een deel van de Gelderse steden, Nijmegen vooraan, was Bourgondisch gezind en de geldmiddelen van de hertog verkeerden in een bedroevende staat. Daarenboven deden zich moeilijkheden voor

Grafmonument van Frederik III van Meurs en van Vincentius van Meurs in het Pantaleon te Keulen (naar een foto van Rheinisches Bildarchiv te Keulen)

russen hertog Arnold en Vincentius van Meurs, die in 1448 graaf Frederik III van Meurs was opgevolgd. Het ging daarbij om het pandbezit van Born, Sittard en Susteren, die tot het Gulikse gebied behoorden, en waarop hertog Arnold tevergeefs aanspraak maakte.³⁴ En alsof dat alles nog niet genoeg was, rezen er conflicten met de stad Keulen omdat de hertog beslag had laten leggen op goederen van de Keulse koopman Herman van der Hallen.³⁵ Tenslotte leidde de oppositie tegen hertog Arnold tot diens gevangenneming door zijn zoon Adolf, die, gesteund door de Bourgondische hertog, het bestuur van zijn vader overnam (1465).³⁶

Deze gang van zaken leidde er toe, dat hertog Jan I van Kleef nauw bij de verdere ontwikkeling van de situatie in Gelre betrokken werd en wél op een wijze die ietwat opvallend is. Want hij werkte ten behoeve van de door Bourgondië bestreden hertog Arnold samen met Willem van Egmond, de broeder van hertog Arnold. Deze was getrouwd met Walburga van Meurs, de zuster van Vincentius van Meurs. In de oorkonde, waarin Jan I van Kleef en Willem van Egmond zich verbinden tot hulp aan hertog Arnold en tot bestrijding van diens zoon Adolf is vermeld, dat „her Adolf sich oick seir ongunstelicken tegen ons hertoge Cleve angelacht hevet mit rove, brant ind gewalt”.³⁷ De Kleefse steun aan hertog Arnold paste niet in de Bourgondisch-Kleefse samenwerking, en duidt op een zekere tijdelijke frontverandering van de Kleefse hertog, die mogelijk was ingegeven door de wens om territoriale voordelen te behalen. De kern van de zaak was, dat zowel de hertog van Bourgondië als de hertog van Kleef er op uit waren van de verdeeldheid in Gelre misbruik te maken ten eigen bate. Dat deden zij dan ook. Na aanvankelijke steun aan Adolf van Gelre keerde Karel de Stoute zich tegen hem. Hij steunde, thans met Kleef als bondgenoot, hertog Arnold en bezette in 1473, na diens overlijden, het gehele hertogdom. Aan hertog Jan I van Kleef werden als beloning voor zijn hulp Goch en omgeving en de tol te Lobith afgestaan,³⁸ een duidelijke en permanente verbetering van de machtspositie van de Kleefse hertog.

Aartsbisschop Diederik heeft tot aan het einde van zijn leven getracht de Bourgondisch-Kleefse machtsontwikkeling te keren. In 1462 deed paus Pius II nog een voor hem gunstige uitspraak inzake de rechten van de aartsbisschop in Soest, maar deze uitspraak bleef zonder gevolg.³⁹

Toen Diederik van Meurs op 13 februari 1463 overleed te Zons (ten noorden van Keulen), was van de machtige positie, die hij in de eerste helft van zijn bestuursperiode in de landen tussen Maas en Rijn had ingenomen, niet veel overgebleven.⁴⁰

Noten VIII

- ¹ Lac. IV, no. 237.
- ² Drooge, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln*, S. 90/91.
- ³ Drooge, o.c., S. 93 ff.
- ⁴ J. Hansen, *Rheinland und Westfalen im 15. Jahrhundert*, I, Die Soester Fehde, Leipzig 1888; dezelfde, *Die Vorgeschichte der Soester Fehde*, in: *Ergänzungsheft 3 der Westdeutsche Zeitschrift*, Trier 1886; Drooge, o.c., S. 94/5; Lac. IV, no. 244; vergelijk verder de bijdragen van P. Zeidinger, H. J. Behr und H. D. Heimann, in: *Soest, Stadt, Territorium und Reich*; Festschrift 1981, in: *Soester Zeitschrift*, Bd. 92/3, 1980/81.
- ⁵ Hansen, *Rheinland und Westfalen im 15. Jahrhundert*, I, no. 307. In een brief van 4 juli 1447 schreef hertog Adolf van Kleef aan zijn zoon, dat hij uit Gent vernomen had, dat „sess off seven duysent luden to perde” te hulp zouden komen; Hansen, I, no. 305.
- ⁶ Hansen, o.c., no. 313.
- ⁷ Hansen, o.c., no. 363.
- ⁸ Hansen, o.c., no. 387, S. 973; „Item Sander mynen baden gesant tot Nijmeghem ind vort tot Arnhem umb tydinghe van den vyanden te vernemen, as dey vyande in deme ampte van Letberch bernan wolden.” Omtrent de Bourgondische hulp heerst enig misverstand. In zijn *Histoire des ducs de Bourgogne*, dl. 7, 4de ed., Paris 1826, p. 263, deelt De Barante mede: „Le vieux duc (Adolf II van Kleef), qui avait été jeté par son fils (Johan van Kleef) dans tout ce trouble, ne montrait pas un grand empressement à recevoir un tel secours, et craignait bien plus qui pourrait encore lui venir. Car le duc Philippe avait mandé son maréchal de Bourgogne et ses hommes d'armes de Picardie, d'Artois et de Flandre. Le duc de Clèves fit donc rompre les ponts de la Meuse, et déclara au comte de Saint-Pol qu'il lui ferait savoir s'il était besoin d'aller plus loin. Heureusement pour lui son fils se défendit avec une vaillance extreme dans Zonsbeck (bedoeld is Soest in Westfalen), ou il eut de terribles assauts à soutenir”. De voorstelling alsof hertog Adolf en zijn zoon over deze hulp geschillen hadden, is, gelijk uit de bij Hansen gepubliceerde correspondentie blijkt, onjuist. Zie: Hansen, *Westfalen und Rheinland im 15. Jahrhundert*, I, S. 117* en 118*.
- ⁹ Lac. IV, no. 254, 265.
- ¹⁰ Lac. IV, no. 223; Hansen, *Westfalen und Rheinland*, I, S. 14*.
- ¹¹ Lamprecht zegt in zijn „*Deutsche Geschichte*”, dat dit sporadische bezoek een typische trek van Frederik III was. Bij voorkeur hield hij verblijf in de Donaulanden, maar als daar moeilijkheden rezen en opstanden ontstonden, week Frederik uit naar het buitenland. „Bei Friedrich” – aldus Lamprecht, Bd. 4, S. 438 – „wird das System; seine Fahrten ins Reich sind Erholungsreisen vom heimischen Jammer”.
- ¹² Lac. IV, no. 248, 29 juni 1442.

- ¹³ Lac. IV, no. 276; Droege, o.c., S. 97.
- ¹⁴ Lac. IV, no. 276.
- ¹⁵ Tekst van de „Erblandesvereinigung” van 1463: Lac. IV, no. 325; J. Scotti, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen*, Düsseldorf 1830, no. 1; „evenzo zullen wij, aartsbisschop, geen ambt en slot van ons gebied verpanden buiten weten, wil en toestemming van het Domkapittel”.
- ¹⁶ Lac. IV, no. 292; „dat edelen en ridderschap van Keurkeulen zich vrijwillig en goedgunstig bereid verklaard hebben ons evenals hun onderdanen in hun heerlijkheden en gerechten, als ook hun leenmannen en de halfwinners die hun eigen vrije hoeven uitbaten, hulp en steun te verlenen om de in pand gegeven steden en burchten te lossen en onze schulden te betalen”.
- ¹⁷ Lac. IV, no. 307.
- ¹⁸ Hansen, Westfalen und Rheinland im 15. Jahrhundert, I, S. 92* en 93*.
- ¹⁹ Zie over deze partijkeuze de recente studie van T. Meyknecht, *Bartholomeus van Maastricht* († 1446), monnik en conciliarist, Assen 1982, blz. 23 en 37, noot 64; de auteur betwijfelt ten onrechte de overgang van aartsbisschop Diederik tot het Concilie van Bazel.
- ²⁰ Lac. IV, no. 252.
- ²¹ Hansen, o.c., I, no. 189.
- ²² Hansen, o.c., I, no. 190.
- ²³ Hansen, o.c., I, no. 346, 4 december 1447.
- ²⁴ Hansen, o.c., I, no. 399; afgevaardigden van de stad Keulen, die op verzoek van aartsbisschop Diederik te Maastricht aanwezig waren, deelden op 27 april aan de Keulse raad mede „dat der kreich tusschen unsen genedigen heren van Coelne und den van Cleve gesoent weir”; W. H. Deus, *Die Soester Fehde*, Soest 1949, S. 136 ff.
- ²⁵ Deus, o.c., S. 141.
- ²⁶ J. Hansen, *Rheinland und Westfalen im 15. Jahrhundert*, II, Die Münsterische Stiftsfehde, Leipzig 1890; W. Jappe Alberts, De Anti-Bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre, 1452-1456, in: *Bijdragen en Mededeelingen van Gelre*, 1950, S. 1 ff.; Droege, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln*, S. 42 ff.; F. Petri, Nordwestdeutschland in der Politik der Burgunderherzöge, in: *Westfälische Forschungen*, 7, 1953, S. 50 ff.
- ²⁷ Lac. IV, no. 316.
- ²⁸ Hansen, o.c., I, S. 124*.
- ²⁹ Lac. IV, no. 294.
- ³⁰ Lac. IV, no. 301.
- ³¹ Nijhoff, Gedenkw. IV, no. 227, 21 november 1445.
- ³² Hansen, Rheinland und Westfalen, II, 36, Anm. 2; „Och lieve broeder, wat heb ik een last en twist met mijn echtgenoot gehad over zaken hem en zijn gebied betreffende, omdat ik zonder zijn voorkennis een bezoek heb gebracht aan de hertog van Bourgondië, waarover hij zeer toornig was. Wel acht weken lang heeft hij om deze zaak mij niet aangeraakt en geen woord tegen mij gesproken, zodat het mij bijna te veel wordt, en ik weet niet waar ik troost moet zoeken, maar ik hoop, dat onze Heer God alles zal schicken zoals het goed is”.
- ³³ Jappe Alberts, De Staten van Gelre, I, blz. 237 e.v.

- ³⁴ M. Barkhausen, Die Grafen von Moers, in: *Die Heimat*, 1951, S. 104; W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, Assen 1978, blz. 119.
- ³⁵ W. Jappe Alberts, Gelders-Keulse betrekkingen in de jaren 1460-1465, in: *Studiën betreffende de geschiedenis van Oost-Nederland*, Groningen 1953, blz. 88 e.v.
- ³⁶ Nijhoff, Gedenk. IV, blz. CI e.v.
- ³⁷ Nijhoff, Gedenk. IV, no. 427, 16 december 1465.
- ³⁸ Nijhoff, Gedenk. IV, no. 11, 24 juli 1473.
- ³⁹ Droege, o.c., S. 42, Anm. 140.
- ⁴⁰ Droege, o.c., S. 63.

HOOFDSTUK IX

Moeilijke situatie van de aartsbisschoppelijke financiën – Erblandesvereinigung, 1463 – Ambtsaanvaarding van aartsbisschop Ruprecht van de Palts – Oorlog tussen Keurkeulen en Kleef – Steun van hertog Jan I van Kleef aan hertog Arnold van Gelre – Strijd in Gelre – Hertog Adolf van Gelre en aartsbisschop Ruprecht verbinden zich tegen Kleef (1467) – Handeloorlog tussen Gelre en de stad Keulen – Hertog Adolf van Gelre begint zich tegen Bourgondië te verzetten – Hertog Karel de Stoute bezet Gelre (1473) – Conflicten tussen aartsbisschop Ruprecht en de Keulse standen – Conflict tussen aartsbisschop Ruprecht en de stad Neuss – Herman van Hessen gubernator van Keurkeulen – Aartsbisschop Ruprecht sluit een verbond met hertog Karel de Stoute – Mislukt onderhoud van hertog Karel de Stoute met keizer Frederik III – Beleg van Neuss (1473/4) – Hertog Karel de Stoute sneuvelt bij Nancy (1477) – Het Bourgondisch gevaar geweken – Aartsbisschop Ruprecht overlijdt; Herman van Hessen tot aartsbisschop gekozen (1480) – Moeilijkheden van Maria van Bourgondië – Huwelijk met Maximiliaan van Oostenrijk – Strijd om het bezit van Gelre – Maximiliaan krijgt steun van Kleef en Keurkeulen; bezet Gelre (1481) – „Renversement des alliances” na het overlijden van Karel de Stoute – Toenadering tussen Keurkeulen en Kleef – Verwijdering tussen Kleef en Bourgondië – Anti-Bourgondische activiteiten van hertog Jan II van Kleef in Gelre en Utrecht – Mislukking van de Kleefse expansiepogingen – Weinig gunstige positie van Vincentius van Meurs – Goede verstandhouding tussen aartsbisschop Herman van Hessen, en keizer Frederik III en Maximiliaan – Verbond tussen Keurkeulen en de hertog van Berg en Gulik en de stad Keulen – Tolheffing aan de Rijn en bescherming van het Rijnverkeer.

Niet alleen de politieke situatie waarin Keurkeulen was komen te verkeren, maar ook de aartsbisschoppelijke financiën baarden grote zorgen. Het Keulse Domkapittel stelde in een oorkonde van 26 maart 1463 vast, dat „wilne der eirwurdige furste herre Dederich ertzbuschoff zo Colne selige hiebevoer mit dem hoegeboeren herrn hertzogen zo Cleve, der stadt van Soist ind anderen zo veeden ind zweydraicht komen was ind die eyne lange tzyt van iaren kostlichen ind swerlichen ghehert, ind ouch dairna eynen erffkouff up dat lant van dem Berge angegangen hait, dairdurch syne gnade ind dat gestychte van Colne zo groissen schuldenlast ind schaden komen syn, so dat wir darumb hoich van synen gnaden bekoirt und durch manchveldige bede beweigt, op dat syne gnade der veeden ind gewalt wederstain ind vorder schaden, achterdeile ind verderfflicheyt des gestychtz van leistschult ind ander keren moichte, unser kirchen have, guede ind renten vur syne gnade ind dat gestycht versatt, verpant, besweirt ind boeven die renthen, die up die halffscheit des zolls zo Bonne bewyst syn, etzliche andere erff-

renthen ind lijffrenthen verkoufft ind verschreven . . ." Daarop volgde een omvangrijke specificatie van aan de aartsbisschop verleende financiële hulp. Het Domkapittel had onder meer onder garantie van de aartsbisschop rentebrieven verkocht, en de opbrengst „in des gestychtz not ind nutz ghekeirt". Toen het niet in staat was de rente te betalen en ook de aartsbisschop in gebreke bleef, was „die heilige wirdige kirche van Colne leider umb sulcher schult willen eyne lange zyt her interdicirt geweest und bermenclichen (erbarmelijk) sonder goitzdienst gestanden hait".¹ Het Domkapittel was niet de enige instantie, die de kostbare politiek van aartsbisschop Diederik had helpen financieren. Renteverkopen en verpandingen door de aartsbisschop namen een grote omvang aan. Hij verkocht erfrenten aan kloosters en kerken en ook aan particulieren, waaronder Keulse burgers. Veel schadelijker voor de eenheid en de politieke positie van het territorium waren de verpandingen van hoogheidsrechten en landsdelen, met name aan naburige landsheren, die in verscheidene gevallen het verpande recht of gebied in handen wisten te houden. Bijna alle Rijntollen waren verpand; de beschikbare inkomsten slonken en daardoor werd de schuldenlast weer groter.

Het gevolg van deze situatie was, dat de standen, namelijk Domkapittel, edelen, ridderschap en steden van Keurkeulen zich verenigden in de „Erblandesvereinigung" (26 maart 1463), waarbij de bestuursinrichting van het Keulse territorium werd vastgesteld.² Belangrijke bepalingen daarin waren, dat de standen bijeen zullen mogen komen op eigen initiatief, dat de aartsbisschop geen oorlog zal voeren zonder hun toestemming, dat hij alle privileges door voorgaande aartsbisschoppen verleend zal bevestigen en onderhouden, dat aan rijken en armen gelijkelijk recht gedaan zal worden, en dat de standen zich mogen verzetten tegen schendingen van deze bepalingen door de aartsbisschop. Voorts werd bepaald, dat iedere aartsbisschop, alvorens als zodanig door de standen erkend te worden, deze regeling moest bekrachtigen. De opvolger van aartsbisschop Diederik van Meurs werd Ruprecht van de Palts, een broeder van keurvorst Frederik van de Palts. Een poging van hertog Philips van Bourgondië om zijn neef, Lodewijk van Bourbon, een zoon van zijn zuster Agnes, toenmaals bisschop van Luik, op de Keulse zetel te doen benoemen, mislukte.³

Aartsbisschop Ruprecht (1463-1480) aanvaardde zijn ambt onder

bijzonder moeilijke omstandigheden. Aangezien hij vrijwel niet over financiële middelen beschikte, was hij tot machteloosheid gedwongen. Hem was niet veel meer overgebleven dan het slot Poppelsdorf bij Bonn, waar hij resideerde.⁴ Niettemin ondernam hij met hulp van zijn broeder, keurvorst Frederik, pogingen zich uit de wurgende greep van de pandhouders te bevrijden. Dit initiatief leidde niet tot succes, maar wél tot conflicten met het Domkapittel en met de overige standen. Een poging om het verlies van Soest en Xanten ongedaan te maken, had evenmin het gewenste resultaat; de in 1464 gesloten vrede bevestigde de bij de vrede van Maastricht (1449) overeengekomen regeling.⁵ Aartsbisschop Ruprecht kreeg al spoedig gelegenheid opnieuw een oorlog tegen hertog Jan I van Kleef te beginnen, ditmaal met steun van hertog Adolf van Gelre,⁶ die – zoals hiervóór vermeld – in januari 1465 zijn vader, hertog Arnold van Gelre, gevangen genomen had en zich van het gezag meester had gemaakt.

Deze usurpatie deed een tweede bron van onrust ontstaan, want hertog Jan I van Kleef schaarde zich aan de zijde van hertog Arnold. Op voorzichtige wijze trad hij tegen hertog Adolf op. In de oorkonde van 16 december 1465 verbond hij zich tot hulp aan Willem van Egmond, hertog Arnolds broeder, met het doel de gevangen hertog te bevrijden.⁷ In een latere overeenkomst verbonden de Kleefse hertog en Willem van Egmond zich om de zaak aan de arbitrale uitspraak van hertog Karel de Stoute te onderwerpen.⁸ Scherp optreden tegen hertog Adolf paste nog niet in de Bourgondische politiek, die ten doel had de verdeeldheid in Gelre te bevorderen ten einde zich van dat territorium meester te kunnen maken, terwijl de Kleefse hertog er op uit was met steun van Bourgondië territoriale voordelen te behalen. De kern van de zaak was, dat zowel de hertog van Bourgondië als de hertog van Kleef er naar streefden van de Gelderse moeilijkheden misbruik te maken ten eigen bate. Dat deden zij dan ook.

Intussen was in 1466 de strijd in Gelre uitgebroken. Deze was aanvankelijk beperkt tot Arnhem en omgeving, maar al spoedig breidde hij zich uit tot het Overkwartier van Gelre, waar hertog Jan I van Kleef plundertochten ondernam en waar hij de stad Wachtendonk bezet hield. Vastgesteld kan worden, dat verscheidene Nederrijnse vorsten en steden in het Gelderse conflict waren betrokken, zodat het buiten de Gelderse sfeer was getreden. In 1467 verbonden zich hertog Adolf en

aartsbisschop Ruprecht tot onderlinge hulp met de bedoeling aan hertog Jan van Kleef Soest, Xanten, Aspel en Rees te ontnemen ten behoeve van de aartsbisschop en Emmerik, de Liemers en Wachtendonk ten behoeve van hertog Adolf.⁹ Opvallend in deze verbintenis is het, dat hertog Adolf daarin het voorbehoud maakte, dat het verbond niet tegen de hertog van Bourgondië gericht zou zijn. De krijgsonderneming van hertog Adolf en aartsbisschop Ruprecht had in zoverre succes, dat Wachtendonk veroverd werd en hertog Jan van Kleef bij Straelen werd verslagen (1468). Nog in hetzelfde jaar kwam de vrede tot stand.¹⁰

Hertog Adolf had nog met andere moeilijkheden te kampen. In de herfst van 1465 brak namelijk een handelsoorlog uit tussen de stad Keulen en Adolf en de Gelderse hoofdsteden.¹¹ Deze handelsoorlog had zijn voorgeschiedenis in een langdurig geschil over het in beslag nemen van goederen van Keulse kooplieden door hertog Arnold in 1433 en daarna. Hij brak uit in september 1465 toen de Keulse raad beslag liet leggen op alle Gelderse goederen, die Keulen passeerden. Dit duurde van oktober 1465 tot februari 1466. In Gelre werden tegenmaatregelen genomen. Na 1466 verloor het conflict enigszins aan scherpte, omdat de verdeeldheid in Gelre er toe leidde, dat men in Keulen een tegemoetkomende houding ging aannemen tegenover de steden, die tot de anti-Bourgondische partij behoorden. Toch volgde de politiek van de stad Keulen geen vaste lijn, zoals blijkt uit de omstandigheid, dat de beslaglegging op Gelderse goederen in 1470 nog eens herhaald werd.¹²

De vrede, die in 1468 tussen hertog Adolf van Gelre en hertog Jan van Kleef tot stand kwam, bracht de rust in Gelre niet terug.¹³ Hertog Adolf, gesteund door Vincentius van Meurs en door de stad Nijmegen, stelde zich duidelijk aan het hoofd van de anti-Bourgondische partij, wat tengevolge had, dat hertog Karel de Stoute tegen hem optrad en hem gevangen nam tijdens zijn verblijf aan het Bourgondische hof. De gevangenneming van haar leider activeerde de anti-Bourgondische beweging in Gelre nog meer.¹⁴ Het drama eindigde met de inpandgeving van Gelre door hertog Arnold aan Karel de Stoute. Na het overlijden van hertog Arnold bezette hertog Karel het gehele territorium¹⁵ met medewerking van hertog Jan I van Kleef, die daarvoor beloond werd met de tol te Lobith en met Goch.¹⁶ Bovendien werd de Kleefse hertog

bevestigd in het pandschap van de Duffel alsmede van stad en slot Wachtendonk.¹⁷ Met hertog Gerhard van Berg en Gulik sloot hertog Karel de Stoute een overeenkomst waarbij eerstgenoemde afstand deed van zijn aanspraken op Gelre en Zutphen.¹⁸

Hertog Adolf van Gelre was niet de enige landsheer in de streken tussen Maas en Rijn, die voor zijn tegenpartij moest wijken, en van zijn landsheerlijke positie beroofd werd. In Keurkeulen namen de conflicten tussen aartsbisschop Ruprecht en de standen in zodanige mate toe, dat deze hem de gehoorzaamheid opzegden, nadat een poging van de aartsbisschop zich in 1472 van de stad Neuss meester te maken, was mislukt. De reden van deze aanslag was, dat de burgers van die stad „sich eyne zyt her tgeen uns widderwertig gehalden und denghenen, die uns zowidder synt, zostant ind sich so yn widder uns gethan ind verbunden haben . . .”.¹⁹ Dit optreden tegen de stad Neuss was de druppel, die bij Domkapittel en overige standen de emmer deed overlopen. Het Domkapittel besloot de Domdeken Herman van Hessen, de broeder van de landgraaf van Hessen, tot „Stiftsverweser” (gubernator) aan te stellen „want durch den hoewerdigen fursten ind herren, hern Ruprecht ertzbischof zo Coelne dieselve Kirche ind stifte ind des untertaen geistlich ind werentlich weder got ind recht, weder gesetze der heiligen kirchen paisslich und keyserlich verbott . . . ouch weder freyheit, alt herkomen ind gewoenden ind sonderlinghen ouch weder die gemeyn lantvereynongen diss lants ind oever syne hoegeloiffde ind verschryvongen lange tzyt her groisslich beswiert, geweltlich overvallen ind unmeisslich beschedicht synt . . .”²⁰ Het Domkapittel verzocht edelen, ridderschap en steden van Keurkeulen om Herman van Hessen te gehoorzamen; daarna sloten zij een verbond met de stad Keulen, die zich verplichtte geen vrede te sluiten met aartsbisschop Ruprecht²¹ en tevens sloten zij een overeenkomst met hertog Jan van Kleef, waarbij werd bepaald, dat de wederzijdse partijen de regeling inzake Soest en Xanten zouden naleven en in vriendschap zouden leven;²² aartsbisschop Ruprecht werd uit het slot Poppelsdorf verdreven.²³ De positie van Herman van Hessen werd nog versterkt door de bereidverklaring van keizer Frederik III om hem behulpzaam te zijn bij het verwerven van de Keulse zetel.²⁴ Aartsbisschop Ruprecht wist zijnerzijds niet beter te doen dan zich tot hertog Karel van Bourgondië te wenden om hulp

tegen het Domkapittel en de standen. Hij droeg aan de hertog de bescherming van het territorium op en verleende hem zodanige bevoegdheden, dat de Bourgondische hertog de gelegenheid zou krijgen het gezag in Keurkeulen uit te oefenen.²⁵ Dat was voldoende om de bedoelingen van hertog Karel te doen onderkennen en het gevaar van „Bourgondische overhering” te doen beseffen.

De voornemens van Karel de Stoute werden duidelijk bij de onderhandelingen met keizer Frederik III te Trier in oktober-november 1473.²⁶ Toen deze onderhandelingen mislukten, ging de hertog over tot militair optreden nadat hij in het voorjaar van 1474 eerst nog een evenmin geslaagde poging gedaan had om tussen aartsbisschop Ruprecht en het Keulse Domkapittel te bemiddelen door hen naar Maas-tricht te ontbieden.²⁷ In juli 1474 sloeg hertog Karel het beleg voor Neuss, waarmee hij een begin dacht te maken aan een veldtocht, die hem – naar hij hoopte – de opperheerschappij in de landen tussen Maas en Rijn zou verschaffen. De stad werd moedig en volhardend verdedigd door de burgers en door Herman van Hessen en zijn medestanders tegen een aanzienlijk leger dat met een grote overmacht aan artillerie was uitgerust.²⁸ Gesteund door de burgers van Keulen, die de stad tijdens het beleg van voorraden wisten te voorzien, slaagden de burgers van Neuss er in de stad te behouden. Na een beleg van 10 maanden moest hertog Karel het beleg opbreken, mede omdat een aanzienlijk rijksleger onder keizer Frederik III aanstalten maakte de stad te hulp te komen. Met het mislukken van het beleg was het directe gevaar voor Keurkeulen geweken. De stad Neuss werd door Frederik III beloond met verschillende privileges, waarvan de belangrijkste waren het recht om zilveren en gouden munten te slaan, een vijfde jaarmarkt te houden, de dubbelkoppige adelaar in haar wapen te voeren en de vrijstelling van meerdere tolbetalingen.²⁹ De keizer benoemde Herman van Hessen tot regent van Keurkeulen³⁰ in afwachting van zijn verkiezing tot aartsbisschop; hij verbood aan hertog Jan van Kleef om aan aartsbisschop Ruprecht hulp te verlenen.³¹ Nadat hertog Karel in januari 1477 bij Nancy gesneuveld was, week het gevaar van Bourgondische penetratie in de landen tussen Maas en Rijn en met name in Keurkeulen.

Maar daarmee was de rust in dit gebied nog niet hersteld, want aartsbisschop Ruprecht bleef zich – hoewel hem financiële middelen geheel ontbraken – verzetten tegen Herman van Hessen,³² die zich met

de stad Keulen verbond om de aartsbisschop te bestrijden³³ en hem uit de burchten Brühl en Lechenich te verdrijven.³⁴ Op 6 juli 1478 werd tussen Ruprecht en Herman van Hessen een overeenkomst gesloten, waarbij eerstgenoemde afstand deed van de uitoefening van zijn waardigheid.³⁵ Aartsbisschop Ruprecht overleed op 26 juli 1480; daarna werd Herman van Hessen door het Domkapittel tot aartsbisschop gekozen en door de paus in zijn ambt bevestigd.³⁶

Het overlijden van Karel de Stoute bracht een totale omkeer in de politieke situatie. Maria van Bourgondië, de enige dochter en opvolgster van de hertog, kwam na het overlijden van haar vader in grote moeilijkheden te verkeren. De Franse koning, Lodewijk XI, maakte van de gelegenheid gebruik om zich van delen van het Bourgondische gebied meester te maken en trachtte hertogin Maria te dwingen zijn zoon Karel te huwen. Bovendien kreeg hertogin Maria moeilijkheden met de Bourgondische territoria in de Nederlanden en met de algemene oppositie tegen het straffe regime van haar vader. Tenslotte had zij zich te verweren tegen een aantal huwelijkspretendenten, onder wie zich – behalve de Franse dauphin – Adolf van Ravestein, een zoon van hertog Jan I van Kleef, en hertog Adolf van Gelre bevonden.³⁷ In deze nood wendde hertogin Maria zich tot aartshertog Maximiliaan, de zoon van keizer Frederik III, met wie zij zich als verloofd beschouwde krachtens de beschikking daaromtrent van hertog Karel de Stoute. Op 21 april 1477 werd het huwelijk bij volmacht voltrokken.³⁸ Aartshertog Maximiliaan begaf zich naar Gent en trad daar als beschermer van hertogin Maria op; hij versloeg in 1479 het Franse leger bij Guinegate en slaagde er in de dreiging van een Franse invasie af te wenden.

Intussen zag aartshertog Maximiliaan zich geplaatst tegenover andere dreigingen die nauwer verband hielden met de situatie in de Nederrijnse gebieden dan de strijd aan de Frans-Vlaamse grenzen.

In Gelre was na de nederlaag van hertog Karel de Stoute door de ingezetenen een einde gemaakt aan het Bourgondisch gezag. Maar spoedig daarna ontstond een tegenstelling tussen hen, die de zoon van de in 1477 gesneuvelde hertog Adolf van Gelre, de jonge Karel van Egmond, die in Gent gevangen gehouden werd, als landsheer erkenden, en de aanhangers van Bourgondië, die steun kregen van hertog Jan I van Kleef.³⁹ Ook Herman van Hessen, de „gubernator” van Keurkeu-

len, verbond zich tot hulp tegen degenen, die Gelre wederom wilden losmaken uit het Bourgondische complex van territoria, en sloot met aartshertog Maximiliaan een vriendschapsverdrag.⁴⁰ Hierbij moet wel worden opgemerkt, dat aartshertog Maximiliaan op 18 augustus 1478 aan Herman van Hessen beloofde dat hij hem zou helpen om Soest, Xanten, Rees en Aspel van de hertog van Kleef terug te krijgen.⁴¹ Bovendien werd aan Herman van Hessen steun toegezegd bij de verwerving van het pallium.⁴² Hertog Willem van Berg en Gulik aarzelde om zich tot steun aan aartshertog Maximiliaan te verplichten; hij was nog in onderhandeling met de Franse koning Lodewijk XI, waarbij ook sprake was van een huwelijk van hertog Willem met Philippa van Gelre, een dochter van hertog Adolf van Gelre.⁴³ De aanhangers van de jonge Karel van Egmond vonden steun bij Hendrik van Schwarzburg, bisschop van Munster, een fervent tegenstander van Bourgondië. Maar door intriges van hertog Jan I van Kleef en conflicten met het Munsterse Domkapittel, ridderschap en steden van het vorstbisdom werd hij gedwongen de hulp aan de anti-Bourgondische partij in Gelre te staken.⁴⁴ In 1481 was aartshertog Maximiliaan weer in het bezit van het grootste deel van Gelre en Zutphen.

Het sneuvelen van hertog Karel de Stoute bij Nancy had niet alleen een crisis in het Bourgondische complex van territoria veroorzaakt, maar ook – zoals uit het voorafgaande reeds blijkt – in de streken tussen Maas en Rijn een soort „renversement des alliances” teweeggebracht. Het vrijwel algemene verzet – met uitzondering van Kleef – tegen de Bourgondische infiltratie, die in 1474 voor de muren van Neuss haar keerpunt vond, was als gevolg van het huwelijk van aartshertog Maximiliaan met Maria van Bourgondië vervangen door steun aan eerstgenoemde. De versterking van diens positie in de Nederlanden en de vestiging van de Habsburgers in deze grotendeels tot het Duitse Rijk behorende territoria kwam echter niet het Duitse Rijk, maar de Habsburgse huismacht ten goede. De staatkundige relaties van de Bourgondische gebieden met het Rijk werden er niet door gewijzigd.

De landsheren van de territoria tussen Maas en Rijn neigden tot een zekere afzijdigheid en gingen aandacht schenken aan aangelegenheden die meer rechtstreeks hun eigen belangen betroffen. Aartsbisschop Herman van Hessen en hertog Jan I van Kleef bereikten in 1481

overeenstemming over een huwelijk van Mechteld van Hessen, een nicht van de aartsbisschop, met de zoon en opvolger van hertog Jan I;⁴⁵ bovendien sloten zij een verdrag, dat de overeenkomst van Maastricht (1449) wederom bevestigde, en tevens een vriendschapsverdrag.⁴⁶ Hertog Willem van Berg en Gulik zag af van de relatie met Lodewijk XI en van het huwelijk met Philippa van Gelre, dochter van Adolf van Gelre, en huwde Sibilla, een dochter van markgraaf Albrecht van Brandenburg.⁴⁷ Op 5 september 1481 overleed hertog Jan I van Kleef; hij werd opgevolgd door zijn zoon Jan II. Deze was minder dan zijn vader bereid om zich geheel in dienst van Bourgondië te stellen en was geneigd een eigen politiek te voeren.⁴⁸ Die eigen politiek was onder meer gericht op uitbreiding van het Kleefse territorium, maar ook op verwerving van invloed daarbuiten. In de goede verstandhouding tussen Bourgondië en Kleef was een breuk ontstaan omdat aanzienlijke vorderingen, die hertog Jan II op aartshertog Maximiliaan had uit hoofde van verleende hulp bij de bezetting van Gelre, onvoldaan waren gebleven. Vooral in Gelre ging de hertog van Kleef een eigen politiek, gericht op het versterken van de Kleefse invloed, voeren. Hij kreeg de stad Arnhem in pandbezit en liet zich daar in november 1481 als pandheer huldigen.⁴⁹ De stad moest de hertog terwille zijn vanwege haar belangen bij de Rijnhandel, met name met het oog op haar vrijdom van tol te Lobith,⁵⁰ die in Kleefs bezit was gekomen. Zij weigerde de aartshertog hulp te verlenen tegen het anti-Bourgondisch verzet in Utrecht, dat onder leiding van Engelbert van Kleef, een jongere broeder van hertog Jan II van Kleef, en met diens steun en medewerking zich richtte tegen bisschop David van Bourgondië.⁵¹ Toen aartshertog Maximiliaan vrede met Frankrijk had gesloten – december 1482 – rekende hij af met de anti-Bourgondische partij in Utrecht en maakte hij ook een einde aan de Kleefse bemoeienissen met de Gelderse aangelegenheden. In 1483 moest de stad Utrecht zich aan aartshertog Maximiliaan onderwerpen en was het met de Kleefse interventie aldaar gedaan. Een inval in Kleef dreigde, zodat – hoewel de burgerij van Arnhem Kleefsgezind was, wat onder meer blijkt uit de weigering van de burgers om wijn te leveren voor de ontvangst van Bourgondische afgevaardigden⁵² – hertog Jan II van Kleef zijn verzet tegen aartshertog Maximiliaan moest opgeven. Op 15 december 1483 kwam tussen hen een regeling tot stand, waarbij de geschillen beëindigd werden. De Kleefse hertog trok zich uit Gelre

terug en gaf het pandbezit van Arnhem prijs. Daarmee waren de Kleefse expansie-pogingen mislukt⁵³ en was ook aan de mogelijkheid dat Arnhem voor Gelre verloren gegaan zou zijn, een einde gemaakt.

Ook graaf Vincentius van Meurs, die zich bijzonder ingespannen had om Gelre uit handen van Bourgondië te houden, genoot van zijn hierop gerichte activiteit weinig voordeel.⁵⁴ Hertog Karel de Stoute had hem in 1473 uit zijn graafschap Meurs verdreven. Na de slag bij Nancy kreeg Vincentius weliswaar het graafschap terug, maar hij had zware schulden, die hem noodzaakten grote delen van zijn bezittingen te verkopen of te verpanden. Van het aanzienlijke bezit, dat Frederik III van Meurs, de vader van Vincentius, bijeengebracht had, bleef slechts weinig over. In 1480 droeg hij zijn burchten en steden Meurs, Krakau, Krefeld, Brüggén, Dülken, Dahlen, Süchteln en Wassenberg over aan hertog Willem van Gulik en Berg, om deze te bewaren voor zijn kleinzoon Bernhard omdat „wir eyn alt geselle syn ind versienlich is, wir nyt lange zu leven haben, ouch unse dry lyffliche soene uns affgegangen ind gestorven, wir ouch in groissen schulden ind lasten syn”.⁵⁵ Niettegenstaande deze benarde financiële situatie mengde graaf Vincentius zich nogmaals in de Gelderse aangelegenheden en wél om de bevrijding van hertog Karel van Gelre, die in 1487 bij Béthune in Franse gevangenschap geraakt was, te bewerkstelligen. Het hiervoor benodigde losgeld had graaf Vincentius voor de helft in Gelre bijeengebracht, terwijl hij als zekerheid voor de betaling van de andere helft zijn kleinzoon Bernhard in gijzeling gaf.⁵⁶ Hertog Karel keerde naar Gelre terug en begon in 1492 de oorlog tegen Bourgondië-Habsburg, die met onderbrekingen tot 1543 zou duren. De graven van Meurs traden op de achtergrond, hoewel zij door huwelijken aan verscheidene aanzienlijke geslachten, onder meer aan de heren en graven van Croy, verbonden waren. Graaf Vincentius overleed in 1499.

Aartsbisschop Herman van Hessen (1480-1509) die zich reeds in 1478 met aartshertog Maximiliaan verbonden had, en „in des reichs geschefften und wider unser widerwertig in unserem furstentumb Gheldern vast vil dienst tan hat”,⁵⁷ werd in 1481 door de aartshertog beloond met de toezegging, dat hem – zodra Maximiliaan roomskoning zou zijn geworden – een schuld van 32.000 gulden zou worden

kwijtgescholden, en dat „yeglich privilegia, recht, alt herkomen und gewonheit des Stiffts Colln” bevestigd en de Rijntol te Linz permanent zou worden verklaard.⁵⁸ De goede verhouding tussen aartsbisschop Herman van Hessen en aartshertog Maximiliaan (sedert 1486 rooms-koning) en tot keizer Frederik III bleef bestaan. Frederik III vergunde de aartsbisschop een landtol te heffen bij Nürburg omdat de kooplieden de Rijntol meden door landwegen te volgen.⁵⁹ Ook met aartshertog Maximiliaan onderhield aartsbisschop Herman goede relaties, zoals onder meer blijkt uit diens belofte om aan de aartsbisschop steun te verlenen voor het geval deze in conflict zou komen met de hertogen van Kleef en van Berg en Gulik, of met de stad Keulen (9 januari 1486). Deze toezegging werd gedaan vanwege „sunderlicher hohe fruntschaft und nutzlich dienst so der hoichwirdig in got vater herr Herman . . . uns getan hat . . .”⁶⁰ Met Kleef leefde de aartsbisschop in vete, omdat de hertog van Kleef het aartsbisschoppelijk slot Alpen bezet hield.⁶¹ Met de hertog van Berg en Gulik en met de stad Keulen werden de geschillen over de tolheffing geregeld vóórdat er een vete uitbrak.⁶² In november 1487 sloten zij zelfs een verbond van onderlinge hulp met de aartsbisschop.⁶³

Niet slechts aangelegenheden van politieke aard hadden de aandacht van aartsbisschop Herman. De overmatige en onrechtmatige tolheffing en belasting van het handelsverkeer langs de Rijn gaf aanleiding tot velerlei klachten en – zoals onder meer uit het hiervóór vermelde omtrent de vestiging van een landtol te Nürburg blijkt – eveneens tot het in gebruik nemen van landwegen om de Rijntollen te vermijden, waardoor de tolinkomsten verminderden. Daarom kwam aartsbisschop Herman op 2 januari 1492 met de aartsbisschoppen van Mainz en van Trier en met paltsgraaf Philips overeen het Rijnverkeer te beschermen, niet te zullen toelaten dat de toltarieven verhoogd en nieuwe tolplaatsen gevestigd zouden worden, noch dat zou worden toegelaten, dat „heruf oder hinab nebenstraisse zu land gebraucht werden nemlich zwischen Strassburgk hinab bis gein Berka zu beiden syten des Rins und widder hinuff”.⁶⁴

De hier bedoelde overeenkomst geeft een beeld van het Rijnverkeer op het einde van de 15e eeuw. De bescherming van de kooplieden en schippers omvat ook de oever van de Rijn, omdat zij gebruik moesten maken van de jaagpaden voor de voortbeweging van de schepen, zodat

steeds sprake is van „Rinstram oder lynpfad”. Beschermd worden ook kooplieden en schippers „die fur sich selbs unser eins offen und kuntlich fyendt oder derselben wissentliche helffer wern”. De regeling, en met name de afspraak geen nieuwe tollën te dulden, noch verhoging van de bestaande tarieven, werd gemaakt „damit der kaufmann den Rinztram zu besuchen deste williger sy”.⁶⁵ Daarom werd aan kooplieden, die Elsasserwijn vervoeren „in dennen oder ungedeckten schiffen” een tolreductie toegestaan. Evenzo werd voor goederen, die „in schwartzen schiffen” vervoerd worden, een tolreductie verleend, een concessie, die ook aan goederen uit Genève en aan Engelse wol werd gedaan. Voorts bevatte de overeenkomst bijzonderheden omtrent de wijze van tolheffing en over het aanstellen van „redlichen zolschriebern und verstendigen beschrn”, die zich dienden te onthouden van het aannemen van geschenken en geen belang bij de handel mochten hebben.

Noten IX

¹ Lac. IV, no. 324;

„... dat wijlen de eerwaardige vorst, heer Diederik, aartsbisschop van Keulen, zaliger, hier te voren met de hooggeboren heer hertog van Kleef, de stad Soest en anderen in vede en tweedracht geraakt was, wat gedurende een lange reeks van jaren grote kosten heeft mede gebracht en daarna heeft de aartsbisschop ook het Land van Berg aangekocht, waardoor Zijn Genade en de Keulse Kerk grote schulden gemaakt hebben, zodat wij – opdat Zijn Genade zich in de vede kon handhaven en verdere schade, nadeel en verderf van de Keulse Kerk tengevolge van diverse schulden zou kunnen voorkomen – door dringende verzoeken daartoe bewogen zijn ons kerkegoed, bezittingen en renten ten behoeve van Zijne Genade en de Keulse Kerk te verpanden en te bezwaren, en boven de renten waarvoor de helft van de Rijntol in Bonn is verbonden, nog ettelijke andere erfrenten en lijfrenten te verkopen”.

„ter verlichting van de financiële nood van de Keulse Kerk en ten nutte van die Kerk aangewend”.

„... de heilige en eerwaardige Kerk van Keulen helaas vanwege zodanige schulden lange tijd geleden met het interdict belast geweest en godsdienstoefeningen er geheel onmogelijk waren geweest”.

² Lac. IV, no. 325; G. Droegge, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln*, S. 100 ff.

³ Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, p. 324.

⁴ Ennen und Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, S. 64.

⁵ Lac. IV, no. 328, 22 mei 1464.

- ⁶ Op 23 mei 1467 sloten de aartsbisschop en hertog Adolf van Gelre een overeenkomst van wederzijdse steun in het geval „wir yemantz vyant wurden ind unser eyne en dem anderen hulpe ind bystant gesonne”; Lac. IV, no. 334.
- ⁷ Lac. IV, no. 330; Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, II, blz. 60.
- ⁸ Lac. IV, no. 333, 5 februari 1467; de Arnhemse stadsrekening van 1468/69 vermeldt op 14 juni 1468, dat de hertog van Kleef heeft laten weten „hoe die burgonsche raden hadden bi hem geweest om bestand ende vrede te maken”; zie: Jappe Alberts, *De Staten van Gelre*, II, blz. 60.
- ⁹ Lac. IV, no. 335, 8 september 1467.
- ¹⁰ Lac. IV, no. 342, 9 december 1468; Nijhoff, *Gedenkw.* IV, no. 467.
- ¹¹ W. Jappe Alberts, *Gelders-Keulse betrekkingen in de jaren 1460-1465*, Groningen 1953, blz. 88-204.
- ¹² Zie vorige noot.
- ¹³ Lac. IV, no. 342, 9 december 1468.
- ¹⁴ Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, blz. 125.
- ¹⁵ W. Jappe Alberts, *De eerste Bourgondische bezetting van Gelre*, in: *Nederrijnse Studiën*, Groningen 1954, blz. 49 e.v.
- ¹⁶ Lac. IV, no. 369, juli 1473; Nijhoff, *Gedenkw.* V, no. 11.
- ¹⁷ Lac. IV, no. 354, 355, zie Anm. 1 bij beide oorkonden.
- ¹⁸ Lac. IV, no. 367, 21 juni 1473.
- ¹⁹ Lac. IV, no. 359, 20 april 1472; „... zich enige tijd geleden tegen ons verzet hebben en zich bij degenen, die onze vijand waren, aangesloten hebben en zich aldus tegen ons verbonden hebben...”.
- ²⁰ Lac. IV, no. 363, 24 maart 1473; „... want de Keulse kerk en haar geestelijke en wereldlijke onderdanen waren door de hoogwaardige vorst en heer, Ruprecht, aartsbisschop van Keulen, met geweld overvallen en zeer aanzienlijk benadeeld in strijd met Gods wet, met het recht van de Heilige Kerk, en met pauselijk en keizerlijk gebod, ... en ook in strijd met vrijheden, gebruiken en gewoonten, en in het bijzonder met door de gemene landsingezetenen getroffen overeenkomsten en regelingen en eveneens in strijd met beloften van de genoemde aartsbisschop”.
- ²¹ Lac. IV, no. 366, 5 juni 1473.
- ²² Lac. IV, no. 371, 1473.
- ²³ Ingrid Joester, *Rheinische Fehden im 15. Jahrhundert, Eine unbekannte Chronik über die Jahre 1468-1488*, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd. 171, 1969, S. 58.
- ²⁴ Lac. IV, no. 372, 4 januari 1474.
- ²⁵ Lac. IV, no. 375, 27 maart 1474.
- ²⁶ *Geschichte der Rheinlande*, I, Bonn 1922, S. 193; Richard Vaughan, *Charles the Bold, The last Valois, duke of Burgundy*, London 1973, aldaar p. 433-467; uit overige literatuur F. Steinbach, *Die Rheinlande*, in: *Collectanea Franz Steinbach*, Bonn 1967, S. 91 ff.
- ²⁷ Lac. IV, no. 376, 377.
- ²⁸ G. Kallen, *Die Belagerung von Neuss durch Karl den Kühnen 29. Juli 1474 bis 5. Juni 1475*, Neuss 1975; M. de Barante, *Histoire des ducs de Bourgogne*, Paris 1826, X, p. 236, suiv., p. 271, suiv., p. 315, suiv., p. 323, suiv.; zie ook: Ingrid Joester, *Rheinische Fehden im 15.*

- Jahrhundert, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd. 171, 1969, S. 64/66.
- ²⁹ Lac. IV, no. 380, 2 september 1475.
- ³⁰ Lac. IV, no. 381, 8 september 1475.
- ³¹ Lac. IV, no. 388, 15 september 1476.
- ³² Lac. IV, no. 389, 4 oktober 1476. Zie ook: Ingrid Joester, Rheinische Fehden im 15. Jahrhundert, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd. 171, 1969, S. 71/2.
- ³³ W. Janssen, Zur Geschichte der Burg Oedt, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd. 170, 1968, S. 197/8.
- ³⁴ Lac. IV, no. 391, 5 juni 1477.
- ³⁵ Lac. IV, no. 396.
- ³⁶ Lac. IV, no. 413, 15 november 1480.
- ³⁷ Pirenne, *Histoire de Belgique*, III, p. 22.
- ³⁸ Pirenne, *Histoire de Belgique*, III, p. 22/23.
- ³⁹ Zie over de gebeurtenissen in Gelre in deze jaren: Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, II, blz. 107 e.v.
- ⁴⁰ Lac. IV, no. 399, Anm. 1.
- ⁴¹ Lac. IV, no. 399, Anm. 2.
- ⁴² Lac. IV, no. 399, 18 augustus 1478: „auch scheiden und sprechen wir dasz die keyserlich majestat an unserm heiligen vater dem pabst und das collegium der cardinele gnediglich schriftlich vorbette tun sol unsern oheimen und frund den lantgraven mit dem tittel und pallio des ertzbitumbs und stifts Collen zu providieren”.
- ⁴³ Lac. IV, no. 408, 11 januari 1480.
- ⁴⁴ Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, II, blz. 132; L. Schmitz-Kallenberg, Die Landstände des Fürstbistums Münster, in: *Westfälische Zeitschrift*, Bd. 92, 1936, S. 85/86.
- ⁴⁵ Lac. IV, no. 415, 29 april 1481.
- ⁴⁶ Lac. IV, no. 416, 29 april 1481.
- ⁴⁷ Lac. IV, no. 414, 15 november 1480.
- ⁴⁸ Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, blz. 134.
- ⁴⁹ B. Vollmer, Die Belagerung Arnheims und seine Verpfändung an Kleve (1467-1483), in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, dl. 27, 1924, blz. 129-156; Nijhoff, *Gedenkw.* V, no. 101; Gemeentearchief Arnhem, Stadsrekening van Arnhem, 1478/79 „Item des wonsdaghes post Vinculis Petri doe mijn here van Cleve syn olste soen hur gehult wart in stede syns vaders”; Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, II, blz. 138.
- ⁵⁰ M. Scholz-Babisch, *Quellen zur Geschichte des Klevischen Rheinzollwesens*, I, Wiesbaden 1971, no. 262, S. 217; W. Jappe Alberts, Der Rheinzoll Lobith im späten Mittelalter, in: *Rheinisches Archiv*, 112, (1981), S. 34.
- ⁵¹ A. M. C. Asch van Wyck, Driejarige oorlog tusschen Maximiliaan van Oostenrijk en de stad Utrecht, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, jrg. 5, 1839, blz. 365 e.v.; S. B. J. Zilverberg, *Bischof David van Bourgondië*, Groningen 1951, blz. 73 e.v.; Jappe Alberts, *Staten van Gelre*, II, blz. 138.
- ⁵² Gemeentearchief Arnhem, Stadsrekening van Arnhem, 1483/4.
- ⁵³ Lac. IV, no. 424, 15 december 1483.

- ⁵⁴ Zie over Vincentius van Meurs: M. Barkhausen, Die Grafen von Mörs als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters, in: *Die Heimat*, 1951, Jahrg. 22, S. 106-11; Werner Paravicini, *Moers, Croy, Burgund*, Bonn 1978, S. 33 ff. Beide studies geven uitvoerige inlichtingen over graaf Vincentius van Meurs.
- ⁵⁵ Lac. IV, no. 409, 31 januari 1480; „... wij een oud man zijn en het te voorzien is, dat wij niet lang meer te leven hebben, en omdat onze drie liefelijke zonen gestorven zijn, en wij ook grote schulden hebben”.
- ⁵⁶ Paravicini, *Moers, Croy, Burgund*, S. 56/57; Barkhausen, o.c., S. 110.
- ⁵⁷ „... in 's rijks aangelegenheden en tegen onze vijanden in Gelre veel belangrijke diensten verricht heeft”.
- ⁵⁸ Lac. IV, no. 418, 6 november 1481.
- ⁵⁹ Lac. IV, no. 421, 9 mei 1482, Anm. 1.
- ⁶⁰ Lac. IV, no. 430, 9 januari 1486; „... bijzondere goede vriendschap en belangrijke diensten die de hoogwaardige Vader in God, heer Herman. . ons bewezen heeft”.
- ⁶¹ Lac. IV, no. 431, 19 maart 1486.
- ⁶² Lac. IV, no. 433, 434, 27 november 1486, 9 januari 1487.
- ⁶³ Lac. IV, no. 436, 9 november 1487.
- ⁶⁴ Lac. IV, no. 454, 2 januari 1492; „... in stroomopwaartse en stroomafwaartse richting parallel wegen te land gebruikt worden, namelijk tussen Straatsburg en Rheinberg, aan beide zijden van de Rijn en weer stroomopwaarts”.
- ⁶⁵ W. Jappe Alberts, Der Rheinzoll Lobith, in: *Rheinisches Archiv*, Bonn 1981, no. 112, S. 50 ff. (die Schiffstypen); zie ook: M. Scholz-Babisch, *Quellen zur Geschichte des Klevischen Rheinzollwesens*, Bd. I, Wiesbaden 1971, no. 296 en 297/298; „... opdat de koopman des te meer bereid zou zijn de Rijnstroom te bevaren”.

HOOFDSTUK X

Kernpunten van het streven naar medezeggenschap van de vertegenwoordigers van de ingezetenen – De „meliores et maiores terrae” – Intrede van stedelijke vertegenwoordigers in de landsheerlijke raad – Opkomst van de beperkte landsheerlijke raad – „Enigingen” („Einigungen”) – Verzetrecht en territorialiteitsbesef – Vroegste ontwikkeling in Gelre – Verbond van 1343 – Verbond van 1418 – Controle op het landsheerlijk bestuur – Bestuursregelingen van 1436 en 1448 – Verdrag van Batenburg 1459 – Ontwikkeling in Berg – „Bergische Rechtsbuch” – Op de voorgrond treden van de ridderschap – Verpanningen van landsdomeinen – „Erblandesvereinigung” 1400 – Ontwikkeling in Gulik – Medewerking van hertogelijke ambtenaren en van ridderschap en steden – „Hoofdsteden” – Grote invloed van de Gulikse ridderschap – Ontwikkeling in Kleef trad eerst in de 15e eeuw duidelijk naar voren – Overeenkomsten van 1417 en 1418 – Geringe invloed van de steden – Invloed van de krachtige persoonlijkheid van hertog Adolf II – Ontwikkeling in Mark – Vroegste blijken van invloed van de ridderschap in het midden van de 14e eeuw – In de 15e eeuw ook invloed van de steden – Landen van Overmaas – Valkenburg – Dahlem – ’s Hertogenrade – Oorzaken van het ontbreken van invloed van de ingezetenen vóór 1387 – Ontwikkeling in keurvorstendom Keulen – Overeenkomst van 1344 met het Domkapittel – Samenwerking van Domkapittel, edelen, ridderschap en steden in de 15e eeuw – „Erblandesvereinigung” 1463 – Bedeheffing – „Widerstandsrecht” – „Vrije Rijksheerlijkheden” – „Unterterrschäften” – Landsheerlijke ambtenaren – Territoriale indelingen.

In de loop van de 14e eeuw werden in de landsheerlijke territoria tussen Maas en Rijn door de vertegenwoordigers van de ingezetenen verschillende ten dele geslaagde pogingen ondernomen, die gericht waren op het verwerven van invloed en controle op het landsheerlijke bestuur, en wèl op zodanige wijze, dat de mogelijkheid ontstond om de landsheer te dwingen de door hem aanvaarde verplichtingen na te komen. De hieruit voortvloeiende regelingen waren soms ontleend aan regelingen van vroegere datum. Zij vormden een belangrijk element in de ontwikkeling van de landsheerlijkheid en werden in de loop van de 14e en de 15e eeuw vastgelegd en gecodificeerd in afzonderlijke overeenkomsten tussen landsheer en ingezetenen. Deze codificaties werden veelal wederom uitgangspunten of grondslagen voor de verdere ontwikkeling, die in verscheidene territoria parallel liep, zij het, dat er chronologische verschillen optraden. Het ging echter steeds om de volgende kernpunten:

1. de ondeelbaarheid en onvervreemdbaarheid van het territorium
2. de heffing van beden en het beheer van de financiën

3. de handhaving van stad-, land- en leenrecht
4. het voeren van oorlog en het sluiten van vrede
5. de benoembaarheid tot gewichtige landsheerlijke ambten
6. het verzetsrecht en het recht om bijeen te komen ter bespreking van de landsbelangen.

De politieke en economische betrekkingen tussen de landen in het gebied tussen Maas en Rijn waren in de 14e en de 15e eeuw voldoende ontwikkeld om wederkerige beïnvloeding in staatkundig en staatsrechtelijk opzicht mogelijk te maken. Daarbij ging het niet alleen om de wereldlijke territoria: Gelre, Berg, Gulik, Kleef en Mark, en de Landen van Overmaas, maar ook om het keurvorstendom Keulen. Bovendien moet nog rekening worden gehouden met invloeden uit Brabant, waar deze ontwikkeling – wat de Nederlanden betreft – haar uitgangspunt vond, en met het vorstbisdom Munster.

De relaties, waarvan hier sprake is, zijn niet slechts relaties van de onderscheidene landsheren, maar hebben ook betrekking op de geestelijkheid, de adel en ridderschap en de steden in de verschillende territoria, juist de groepen die zich in de loop van de 14e en de 15e eeuw tot de standen van het territorium ontwikkelen en als zodanig gaan optreden. De geschiedenis van deze ontwikkeling aan het einde waarvan de „Landstände” als staatsrechtelijke vertegenwoordiging van het territorium staan, vangt aan bij de landsheerlijke raad, die wordt gevormd door „meliores et maiores terrae”. Als gevolg van het doorwerken van het „Statutum in favorem principum”, waarbij de koningen een aantal regalia overdroegen aan de landsheren,¹ is, met name in de wereldlijke territoria, deze landsheerlijke raad sterk op de voorgrond gekomen, waarbij in het oog te houden is, dat ook geestelijken door de landsheer geraadpleegd werden en voorts, dat de wereldlijke „meliores et maiores terrae” krachtens hun leenrechtelijke positie wél de plicht, maar niet het recht tot „concilium” hadden. Deze landsheerlijke raad was geen gesloten college; de „meliores et maiores terrae” en – eventueel – de geestelijken werden incidenteel ingeschakeld voor advies of tot medewerking aan landsheerlijke beschikkingen.² In de 14e eeuw begon het territorialiteitsbesef in staatsrechtelijk opzicht de leenrechtelijke denkbeelden te verdringen zodat ook andere ingezetenen van het territorium toegang tot de landsheerlijke raad verkregen. Het ging daarbij in hoofdzaak om vertegenwoordigers van de steden, waardoor het leen-

rechtelijke karakter van de landsheerlijke bestuursinrichting doorbroken werd. Daarmede trad in de bestuursinrichting van de territoria een nieuw element op de voorgrond, waarbij het beginsel „quod omnes tangit ab omnibus approbetur”³ zijn invloed deed gevoelen. Het advies vragen aan de vertegenwoordigers van de steden vond aanvankelijk plaats in de landsheerlijke raad waartoe ook de krachtens leenrecht tot „concilium” verplichte „meliores et maiores terrae” behoorden, een – niet gesloten – college, dat men als de brede landsheerlijke raad kan beschouwen. Deze „brede raad” boette langzamerhand aan betekenis in. Enerzijds omdat steeds meer landsaangelegenheden buiten de „brede raad” behandeld werden, soms op initiatief van de landsheer, soms op initiatief van de vertegenwoordigers van de ingezetenen. Anderzijds omdat de landsheer landsaangelegenheden ging behandelen in een nieuwe, beperkte landsheerlijke raad, waaraan het vertegenwoordigend karakter ontbrak en die zich ontwikkelde tot een instituut met een ambtelijk karakter.

De eerstbedoelde tendentie werd gestimuleerd door het opkomen van de ridderschap die, in verband met de omstandigheid dat zij talrijke onvrijen had opgenomen, niet of slechts in geringe mate in de landsheerlijke raad vertegenwoordigd was. Vandaar het streven om buiten deze raad invloed op de landsaangelegenheden te verwerven, hetgeen leidde tot samenwerking met de vertegenwoordigers van de steden en tot uitholling van de functie van de „brede landsheerlijke raad”, die tot lege institutie werd. In die lege institutie, of – zo men wil – in plaats daarvan, groeide langzamerhand een samenwerking van aanvankelijk niet, later wel coöperatief georganiseerde vertegenwoordigers van landsingezetenen, die zich in verbonden en „enigingen” („Einigungen”) deden gelden, namelijk de ridderschap en de steden, en daarnaast in de geestelijke territoria Domkapittel en hoge geestelijkheid. Deze samenwerking was gericht op de landsbelangen en op de territoriale eenheid. Hoewel daarbij herhaaldelijk blijkt van het doordringen van het verzetsrecht („Widerstandsrecht”), stonden de „standen” niet steeds tegenover de landsheer. Het territorialiteitsbesef overheerste. Voor zover er sprake was van verzet, droeg dit verzet niet zelden een conservatief karakter; soms werd het ingegeven door de zucht om particuliere belangen te behartigen en te beschermen.

In Gelre zijn reeds in het begin van de 14e eeuw tekenen van staatsrechtelijke en politieke bewustwording van de ingezetenen vast te stellen. In een arbitrale uitspraak van 3 september 1318 van graaf Willem III van Holland en Zeeland en Henegouwen in het geschil tussen graaf Reinald I van Gelre en zijn zoon over het bestuur in Gelre komen enkele van de hiervoor genoemde kernpunten te voorschijn. Allereerst de eenheid en ondeelbaarheid en de onvervreemdbaarheid van het territorium.

De graaf van Gelre verbindt zich „na rade man, dienstmanne ende schepene van den steeden der graefschappe van Gelren”, dat hij „egheyn gut en wech (zal) gheeven daer dy pael (grenzen) der graefschap van Gelren mede vormenret (verminderd) of gekrenct (zullen worden)”. Voorts bevatte de uitspraak het voorschrift, dat de belangrijke landsheerlijke ambten vervuld zouden worden door hen, die „uter graefschape van Gelren siin ende dar inne woenechtich siin”.⁴

In 1343 na het overlijden van hertog Reinald II verenigen zich de steden omdat „tghemeyne lant in groter noet is bleven”. Zij verbinden zich met elkander om te zorgen, dat „ylken mynsche recht bescheyt ende vondenisse geschye na recht der stede”, en voorts spreken zij af, dat zij elkander zouden bijstaan „dat onrecht te wederstaan”,⁵ waarmede zonder twijfel ook – zij het implicite – rechtsschendingen door de landsheer of zijn ambtenaren zijn bedoeld. In de overeenkomst, die hertog Reinald III in 1355 met zijn broeder Eduard sloot over het bestuur in Gelre, verbinden zich de beide broeders, dat zij „onse lant, noch versetten (verpanden), noch verkoopen, noch en wech geven” zullen.⁶ De landvredebond, die in 1359 tussen Gelre en Kleef gesloten werd, vermeldt uitdrukkelijk dat voor het voeren van oorlog en het sluiten van vrede overleg met de vertegenwoordigers van de steden in genoemde territoria vereist is.⁷ In de jaren na 1343 blijkt uit vele oorkonden, dat de steden zich gemeenschappelijk met landsaangelegenheden, veelal van financiële aard, bemoeien, en in dit opzicht door de landsheer als raadgevers en zelfs in sommige gevallen als medebeslissende instanties erkend worden. Dit is bijvoorbeeld het geval in een oorkonde voor Harderwijk, waarin „de gesworen schepenen van onse steden, die op dese tijt mede onse gesworen raet zijn, alse van Nijmegen, Zutphen ende Arnhem” als zodanig worden aangeduid.⁸ De onenigheden tussen Reinald III en Eduard gaven de steden menigmaal

gelegenheid hun invloed te vergroten en – herhaaldelijk tesamen met vertegenwoordigers van de ridderschap – als scheidsrechters op te treden.

In de loop van de tweede helft van de 14e eeuw werd het gewoonte, dat ridderschap en steden actief deelnamen aan de behandeling van landsaangelegenheden. Met betrekking tot deze bemoeienis is echter op te merken, dat ridderschap en steden gescheiden optraden, en dat dit optreden veelal nog op verzoek van de landsheer geschiedde. Hoewel deze bemoeienissen een incidenteel karakter droegen, werd daardoor de sfeer in het leven geroepen voor de ontwikkeling van de bestuursrechtelijke regelingen en instellingen in de 15e eeuw. Deze voorbereidende periode werd afgesloten met de verbondsakte van 3 mei 1418, die door de samenwerking van ridderschap en steden tot stand kwam.⁹ En – wat nog belangrijker is – die samenwerking werd in genoemde akte ook voor het eerst vastgelegd, want in 1343 traden nog alleen de steden op en in de daarna volgende jaren traden ridderschap en steden afzonderlijk op als het ging om deelneming aan de behandeling van landszaken. Bij de steden geven de gebeurtenissen en de vermelding daarvan aanleiding om te spreken van beginnende vorming van een stedengemeenschap in die zin, dat men langzamerhand de corporatie ziet ontstaan, die later als „de steden” zitting heeft in „de staten”. Bij de ridders blijft de ontwikkeling tot een echte corporatie achterwege. In 1418 traden zij individueel op; zij worden in de verbondsakten nominatim vermeld. Niettemin zit er een vertegenwoordigend element in deze vermeldingen, want degenen die hun zegel aan de verbondsbrief hechtten, deden dat ook voor „die andere knapen ende goede mannen in den tiegenwordigen brieff oick genoemt, die niet mede segelen . . . want zij ons des gemechtigt ende gebeden hebben voor hem te besegelen.”¹⁰

Aanleiding tot de verbondsbrief van 1418 was de vrees, dat na het overlijden van hertog Reinald IV, die geen kinderen had, moeilijkheden zouden ontstaan. Ridderschap en steden waren het er over eens dat in dat geval „sinen landen van Gelre ende der Greefscap van Sutphen voele unmynnen mit twiste ende oorloge aencomen muchtte.” Zij kwamen overeen, dat zij bijeen zouden blijven in een en hetzelfde territoriale verband, onverdeeld, onder een door hen te erkennen landsheer. Voorts zegden zij elkander steun toe bij de handhaving van stad- en landrecht. In 1419 werd het verbond door hertog Reinald IV erkend¹¹ en in 1423

verplichtte zich zijn opvolger, hertog Arnold, aan ridderschap en steden medezeggenschap in landszaken toe te staan.¹² Daarmede was in Gelre een nieuw uitgangspunt voor de „standen”-invloed verkregen. De opvattingen, dat de verbondsbrief van 1418 een plotselinge omkeer inhield, en de mening, dat hiermede de ontwikkeling van de „standen”-vertegenwoordiging in Gelre voltooid was, zijn echter niet juist. Evenzeer onjuist is de opvatting van Nijhoff, dat de akten van 3 mei 1418 en van 25 oktober 1419 gezien moeten worden als de belichaming van het bestaan van een „Staten-college” in Gelre.¹³ Die belichaming is vervat in een ontwikkeling, die zich in de loop van de 15e eeuw voltrekt en eerst in de 16e eeuw wordt voltooid.

In de loop van 1435 maakten ridderschap en steden plannen om de landsheer te dwingen controle op zijn bestuur te aanvaarden. Die plannen leidden tot de verbonden van 1436. Van de landsheer werd onder meer geëist: handhaving van leen-, land- en stadrecht, een juiste rechtspraak, verkeersveiligheid, met name op de grote rivieren, en nakoming van de beloften inzake de muntslag en de verpanding van de domeinen.¹⁴ In 1441 stemde hertog Arnold ten dele met deze eisen in,¹⁵ maar het duurde niet lang of er rezen nieuwe moeilijkheden, die in 1448 leidden tot de „Nije Ordinancie”.¹⁶ Dit stuk, een conceptbestuursregeling voor Gelre, is opgesteld door bemiddeling van hertog Philips van Bourgondië, tesamen met hertog Johan I van Kleef, die als vredestitelers in Gelre gingen optreden. Er mag wel op gewezen worden, dat deze zorg voor de vrede in Gelre – zeker wat hertog Philips betreft – alleen daarom al verdacht is, omdat de ontwerp-bestuursregeling aan de Gelderse ingezetenen rechten en vrijheden toestond, waarvan met name in de landen van hertog Philips geen sprake was. De inmenging van de Bourgondische hertog had tot doel verdeeldheid te zaaien en daarvan ten eigen bate gebruik te maken. Zij moet gezien worden als een voorbereiding tot de Bourgondische invasie, die in 1473 dan ook kwam.

De „Nije Ordinancie” is ontwerp gebleven, want hertog Arnold reageerde op de in 1448 vastgelegde voorstellen op zodanige wijze, dat slechts een deel daarvan werd aanvaard en, met enkele andere concessies, werd opgenomen in de oorkonde van 4 juli 1449, die ook al weer geen duidelijke verbetering in de situatie bracht.¹⁷ Hertog Arnold verdacht er de steden van, dat zij zich steeds meer vrijheden en bevoegdheden

tegenover de landsheer wilden aanmeten. De hertog geeft aan deze mening uitdrukking in een brief aan zijn zwager, hertog Jan I van Kleef, aan wie hij op 7 augustus 1450 schrijft: „...ende waren gent-slich in den vermoeden, hedden Uwer Liefden hier bi der hant geweest dat U sommige saken niet behaegt en solden hebn die unse stede synt voir sich genomen hebn, daerop wij ons ommers vorder met U dan beraden hedden gehat: want wes ons nu avergeet des en sijn egheen heren versekert die enighe stede van machten hebben. . .”.¹⁸ Uit deze bewoordingen blijkt wel duidelijk dat hertog Arnold niet bij machte was het door hem wèl voorziene conflict tussen landsheer en „steden” te beheersen, noch om richting te geven aan de zich ontwikkelende krachten. In 1459 werden nogmaals pogingen ondernomen, ditmaal onder leiding van Jan van Heinsberg, de in 1455 afgezette bisschop van Luik, om orde op zaken te stellen, en om „een goet regiment” te vestigen en tevens om de twisten tussen hertog Arnold en zijn zoon Adolf bij te leggen. Dit leidde tot het Verdrag van Batenburg (1459), waartoe vooral ridderschap en steden zich inspanning getroostten.¹⁹ De activiteit van ridderschap en steden met betrekking tot de totstand-koming van de verbonden van 1418 en 1436, van de regerings-ontwerpen van 1448 en 1459, en de landsheerlijke reacties op deze verbonden en ontwerpen (1419, 1441, 1449 en 1459) geven de ont-wikkeling aan van de medezeggenschap van de vertegenwoordigers van de ingezetenen, die in Gelre leidde tot de vorming van een „statencol-lege”.

In het graafschap Berg,²⁰ sedert 1380 hertogdom, was de situatie in dit opzicht minder duidelijk, en viel er in de praktijk minder dan in Gelre de nadruk op de invloed van de vertegenwoordigers van de ingezetenen. Weliswaar geeft het in de tweede helft van de 14e eeuw samengestelde „Bergische Rechtsbuch” een aantal regels met betrek-king tot de gemeenschappelijke deelname van ridderschap en steden aan de behandeling van landsaangelegenheden, maar er verliepen nog ver-scheidene jaren alvorens deze rechtsbepalingen hun neerslag vonden in de oorkonden. Het „Bergische Rechtsbuch”²¹ bevat de oudste schrif-telijke samenvatting van de bepalingen omtrent het gemeenschappelijk optreden van ridderschap en steden in bovenbedoelde zin. Daarbij trad de ridderschap op de voorgrond. Dat blijkt uit de in het „Rechtsbuch” opgenomen bepalingen omtrent het heffen van beden in situaties, die in

sterke mate herinneren aan de leenrechtelijke „aides aux quatre cas”.²² In de regeling van het „Rechtsbuch” treden vier vertegenwoordigers van de ridderschap en twee vertegenwoordigers van de steden op. Zij controleren het gebruik van de bedegelden: „ind sij en sullent (de bedegelden) dem heren noch synen amptluden neyt in yre hant gheven”, waarmee de grondslag gelegd is voor een „standen”-kas.

Het „Bergische Rechtsbuch” bevatte ook een algemeen geformuleerd en weinig stringent verbod van verkoop van landsdelen: „Item darumb en sall der Lanthere dat Lant van dem Berge nyet verkouffen, mer dat sall vallen van erve (erfgenaam) zoe erven byss zoe den ewigen dagen.” Verpanding werd toegestaan, mits een maximaal bedrag niet overschreden werd. Vandaar, dat in verscheidene verpandingsoorkonden van inmenging of raadpleging van ridderschap en steden weinig te bemerken valt. Zo vermeldt de oorkonde, die de verpanding van Kaiserswerth (15 december 1368) bevat, alléén de namen van acht ridders en vier knapen.²³

In het „Bergische Rechtsbuch” was mede bepaald, dat bondgenootschappen slechts konden worden afgesloten „myt rade der ritterschafft ind der stede alle gemeynlich.” Opvallend is, dat het recht van zich te verzetten tegen rechtsschendingen door landsheerlijke ambtenaren alléén werd toegekend aan de ridderschap.

Gaat men na in hoeverre de rechtsbepalingen van het „Rechtsbuch” hun neerslag gevonden hebben in de praktijk van het landsbestuur en in de oorkonden terug te vinden zijn, dan biedt de oorkonde waarin hertog Willem I van Berg zich in 1397²⁴ met zijn zonen verzoent, daarvan een voorbeeld: „Vort so en sullen wir hertzoge onsser soene egheynen enterven (onterven) noch dat lant van dem Berge mit den slossen, steden, luden, renten ende vort alle andere, slosse, lande, ind lude so wie wir die hadden zu der zijt, doe wir vur Cleve gefangen woirden, nummerme versetten (verpanden), verkouffen off in geynre wijs ewech brengen id en sij mit willen ind raide unssere soenen, der rittere ind knechte, der steden ind des ghemeynen lants van dem Berge.” Deze vermelding houdt duidelijk verband met moeilijkheden in het hertogelijk huis.²⁵ Dergelijke dynastieke kwesties hadden ook in andere territoria – bijvoorbeeld in Gelre – aanleiding gegeven tot inmenging van de vertegenwoordigers van de ingezetenen in het landsbestuur.

Een vroegere vermelding van de medewerking van ridderschap en steden in het graafschap Berg bij overeenkomsten betreffende de in-
pandgeving van landsdomeinen, bevat een oorkonde van 16 augustus
1358, waarin graaf Gerhard van Berg inkomsten uit de Rijntol te
Kaiserswerth aan Reinald van Schoonvorst verpandte.²⁶ Behalve de
ridders, aangeduid met „unse lieve rait ind rittere”, zijn dan als mede-
werkenden vermeld de vertegenwoordigers van de steden Siegburg,
Wipperfürth, Lennep, Ratingen en Düsseldorf.

De in het „Bergische Rechtsbuch” vermelde toestemming van rid-
derschap en steden voor verpandingen en verkopen van domeinen en
landsdelen vindt men weliswaar weer terug in de hiervóór genoemde
oorkonde van 1397, maar in tal van verpandingsoorkonden, ook uit de
eerste helft van de 15e eeuw, is van een dergelijke toestemming geen
sprake. In 1401 verpandde hertog Willem van Berg slot en land van
Blankenberg aan Jan van Heinsberg zonder dat ridderschap en steden
daaraan te pas kwamen,²⁷ en evenmin worden zij vermeld in de met die
verpanding samenhangende oorkonde van 8 oktober 1404.²⁸ In de
„Erblandesvereinigung” van 1450, waarbij hertog Gerhard van Berg en
zijn gemalin Sylvia van Saksen het land van Berg, Blankenberg en
Ravensberg aan Keurkeulen voor een gedeelte verkochten, voor een
ander gedeelte wegschonken, in geval zij kinderloos zouden overlij-
den,²⁹ worden naast „reede (raden) ind getruwe, unse amptlude” ook
als medewerkenden de vertegenwoordigers van de steden van deze
landen vermeld. In Berg trad echter vooral de ridderschap op de voor-
grond; de steden stonden nog lang op het tweede plan.

Weliswaar bevat reeds het „Bergische Rechtsbuch” een algemene
rechtserkenning voor ridderschap en steden, maar in een landsheerlijk
privilege is zij eerst in 1475 opgenomen.

In het graafschap, later hertogdom, Gulik ving de ontwikkeling, die
leidde naar medezeggenschap van de vertegenwoordigers van de inge-
zetenen, aan in de tweede helft van de 14e eeuw. In een oorkonde van 5
januari 1349, waarin markgraaf Willem V van Gulik de burchten Oedt
en Kempen en ook inkomsten te Honnef en Ahrweiler aan aartsbis-
schop Walram van Keulen verkoopt, spreekt de markgraaf er nog van,
dat hij deze rechtshandeling verricht heeft „matura deliberatione cum
amicis prehabita”, dat wil zeggen: na beraad met de landsheerlijke raad
(oude stijl).³⁰ Van ridderschap en steden was geen sprake. Maar toen

hertog Willem II van Gulik in 1361 een regeling trof met de aartsbischof van Keulen, Willem van Gennep, inzake de pandschap van Zülpich,³¹ verleenden vertegenwoordigers van de ridderschap („unse rittere van unsen landen”) en van de steden Gulik, Düren, Münstereifel, Bergheim en Zülpich hun medewerking door middel van medebezegeling.

Ook in een oorkonde van 25 juni 1361,³² waarin hertog Willem II van Gulik een gebiedsruil met Reinald, heer van Schoonvorst, aanging, wordt behalve de medewerking van een aantal hertogelijke ambtenaren, de medewerking van de ridderschap en van de steden Gulik, Düren, Zülpich, Münstereifel, Nideggen, Bergheim en Euskirchen vermeld. Een afwijkende en enigszins opvallende vorm van medewerking van ingezetenen treedt aan het licht in de oorkonde van 18 oktober 1369, waarin dezelfde hertog Willem II een verbond sluit met de stad Keulen. Nadat de hertog in de bezegelingsaankondiging heeft medegedeeld te zullen zegelen „vur uns, unsse lant ind undersseissen (onderdanen)”, zegelen de steden Gulik, Düren, Münstereifel, Euskirchen, Bergheim en Caster, en verder de hertogelijke ambtlieden in genoemde steden alsmede de ambtlieden van Nideggen en Nörvenich.³³

Naast deze oorkonden, waarin medewerking van vertegenwoordigers van de ingezetenen wordt vermeld, staan de oorkonden waarin een dergelijke vermelding ontbreekt. Zo wordt in een oorkonde van 17 maart 1376, inhoudende een vredesverdrag tussen hertog Willem II van Gulik en graaf Willem van Berg, volstaan met de mededeling, dat de beschikking genomen is „overmitz unser beyder vriende ende raet”.³⁴ In het vredesverdrag van 1379³⁵ tussen de Gulikse hertog en hertogin Machteld van Gelre is slechts sprake van de medewerking van „maeghe, rade ende vriende van beyde syden”, terwijl in verscheidene andere oorkonden zelfs geen vermelding van een landsheerlijke raad voorkomt.

De ontwikkeling van de medezeggenschap van de ingezetenen was in Gulik tegen het einde van de 14e eeuw achtergebleven bij die in Gelre, met welk territorium Gulik sinds 1393 in een personele unie was verenigd. Aan Gelderse invloed is het vermoedelijk toe te schrijven, dat de totstandkoming van de overeenkomst van broederscheiding tussen hertog Willem I van Gelre en van Gulik en Reinald van Gulik, van 1 juni 1394³⁶ geschiedde „bij rade ind goitduncken uns selffs ende unser

Voorstelling van het huwelijk van Aartshertog Maximiliaan met hertogin Maria van Bourgondië (Uit: Die Wonderlijcke Oorloghen van Keyser Maximiliaen, circa 1531)

rade ende vrende, ind sunderlinge bij rade ende goitduncken unser mage, ridderen ende knapen, ende steden der lande van Gelre ende van Gulich." Als steden worden vermeld: Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem, alsmede Gulik, Düren, Münstereifel en Euskirchen, dat wil zeggen de als „hoofdsteden" van Gelre en van Gulik te beschouwen steden. Als vertegenwoordigers van deze hoofdsteden traden in de regel burgemeesters en schepenen van die steden op; zij werden veelal ook geacht de overige steden te vertegenwoordigen. Het begrip „Hoofdstad" kende men – behalve in Berg – ook in Gelre, Kleef, Gulik en „Kurköln"; ook daar waren het deze hoofdsteden, die bij het geldend maken van de stedelijke invloed op de landsaangelegenheden op de voorgrond traden. In Gulik is ook in de 15e eeuw het aantal gevallen waarin bij bepaalde rechtshandelingen, onder meer verpandingen en domeinverkopen, toestemming of medewerking van ridderschap en steden vermeld wordt, vrij gering; in de betreffende oorkonden wordt – voorzover daarin sprake is van verleende toestemming – in de regel slechts de ridderschap vermeld. Deze situatie komt goeddeels overeen met de gang van zaken in Berg, met dit verschil, dat in dit opzicht de situatie in Berg op een geschreven gewoonterecht berustte. In Gulik was de invloed van de steden op de landsaangelegenheden voorlopig nog betrekkelijk gering. De tekst van de oorkonde van 30 juni 1423³⁷ bevat met betrekking tot de ontwikkeling van de medezeggenschap van de ingezetenen van het territorium Gulik enkele bijzonderheden: nadat in die oorkonde is vastgesteld, dat „ritterschaff, steiden ind vort mit onsme gemeynen lande ind luden des herzogdumps van Gulche" hertog Adolf van Berg en Gulik „vur yre erffheren untancgen haent ind ons huldunge ind eyde gedaen haent ..." belooft de landsheer de onderzaten van Gulik in hun rechten te handhaven en te beschermen. Daarna volgt een reeks bijzondere bepalingen, die aantonen, hoezeer in Gulik de ridderschap de eerste plaats inneemt. De landsheerlijke schulden zullen betaald en de panden gelost worden „na rade onser ritterschaff"; op gelijke wijze zal het weduwegoed van de hertogin geregeld en gewaarborgd worden. De ambten in het land zullen bezet worden met leden van de Gulikse ridderschap „ind neit mit vreymden".

Invloed van de steden blijkt uit een oorkonde van 29 april 1433, waarin het Keulse Domkapittel, de ridderschap en de steden van Keurkeulen en ridderschap en steden van Gulik een arbitrage-overeen-

komst tussen aartsbisschop Diederik en hertog Adolf van Berg en Gulik tot stand brengen.³⁸ Dat ook in Gulik het territorialiteitsbesef, het streven namelijk het territorium bijeen te houden, levendig was, toont de tekst van de oorkonde van 1 oktober 1452 aan, waarin ridderschap en steden reageren op het erfverdrag van 1450, dat hertog Gerhard van Berg en Gulik sloot met aartsbisschop Diederik.³⁹ Ridderschap en steden van Gulik beloofden elkander, „dat wir unss zosammen halden ind syn ind blijven willen ind soilen vestlich ind bestentlich by eyn anderen, ind unss van eyn anderen neit laissen noch scheiden . . .”.

In het graafschap Kleef kwam in de tweede helft van de 14e eeuw de medewerking van ridderschap en steden aan het landsbestuur nog maar nauwelijks tot uitdrukking. Weliswaar was in het landvredeverbond dat hertog Reinald III van Gelre, zijn broeder Eduard, graaf Jan van Kleef en de ridders en steden van Gelre en van Kleef in januari 1359 sloten, sprake van medewerking van de „ridders ende ghemeyne stede der lande vorscreven”, maar het ging er in dit geval minder om invloed van ridderschap en steden op het landsbestuur geldend te maken – hoewel dat toen in Gelre niet geheel onbekend was – dan wel tot uitdrukking te brengen, dat de landsheren ridders en steden voor de handhaving van de overeengekomen landvrede verantwoordelijk stelden.⁴⁰

De medebezegeling door „ridderen ende knapen”, alsmede door „ons stede, Kleef, Calcar, Burik, Zonsbeek en Udem” in de oorkonde van 23 september 1369 betreffende de verpanding van de Kleefse tollén te Burik en Griethuizen als zekerheid voor de restitutie van de bruidsschat van Margaretha van Berg, gemalin van graaf Adolf van Kleef, droeg blijkens de woorden „tot enen ganzen getughe ende stedicheit” een overeenkomstig karakter, hoewel er tot op zekere hoogte een element van goedkeuring en dus van medebestuur in gelegen is.⁴¹

In de meeste oorkonden van de graven van Kleef uit de 2e helft van de 14e eeuw – voorzover zij betrekking hebben op verpandingen, verkoop van domeinen, het sluiten van verdragen en bondgenootschappen, dan wel op het sluiten van vrede – worden echter ridderschap en steden of hun vertegenwoordigers niet vermeld. Veelal trad de graaf alléén op, dan wel „na rade uns vrynde”, waarmede in het algemeen de

beperkte landsheerlijke raad bedoeld zal zijn, dan wel enkele „ad hoc” geraadpleegde edelen. Dit was onder meer het geval in de oorkonde betreffende het bondgenootschap met hertog Willem I van Gelre van 12 september 1378,⁴² terwijl in een oorkonde van 1392 betreffende een verdrag van graaf Adolf van Kleef met de aartsbisschop van Keulen, Frederik van Saarwerden, behalve de ridderschap, ook de Kleefse steden Kleef, Emmerik, Calcar, Rees, Huissen, Kranenburg, Uedem, Sonsbeek, Burik, Orsoy en Grieth als door de hertog geraadpleegd worden genoemd.⁴³

In het graafschap Kleef is het op de achtergrond blijven van de ridderschap enigszins opmerkelijk omdat zij wel georganiseerd was in „Gesellschaffen”, namelijk de zogenaamde „Geckengesellschaft” en de „Gesellschaft van Sint Joris”, die nevens andere ook politieke doelstellingen hadden.⁴⁴ Wat de laatstgenoemde vereniging betreft, mag dit worden afgeleid uit een oorkonde van 12 januari 1377, betreffende een verbond tussen hertog Willem II van Gulik en de graven Willem van Berg en Adolf van Kleef.⁴⁵ De graaf van Kleef bedingt daarbij, dat hij niet zal behoeven op te treden tegen „unse gesellschaff van Sint Joris”, een bepaling, die niet nodig geweest zou zijn, indien men hier met een vermakelijkheidsvereniging of een zuiver religieus genootschap te maken had gehad.

Eerst in het begin van de 15e eeuw traden ridderschap en steden op de voorgrond bij de behandeling van landsaangelegenheden, aanvankelijk gescheiden, later tesamen. Op 25 januari 1418 liet hertog Adolf van Kleef zijn steden beloven, dat zij er voor zouden zorgen, dat het land na zijn overlijden onverdeeld aan zijn oudste zoon zou komen, of — wanneer hij geen zoon zou nalaten — aan zijn oudste dochter.⁴⁶ Reeds op 25 juli 1417 hadden ambtenaren, ridderschap en steden van Kleef zich tegenover de hertog verplicht om, in geval hij bij zijn overlijden slechts minderjarige kinderen zou nalaten, als voogd uitsluitend te erkennen degene, die de verplichting op zich nam om aan het einde der voogdij aan de kinderen „oir guet, lande, lude, stede ind slaite kommerlois, ongescheiden ind ongeergert” over te dragen.⁴⁷ Het initiatief in deze aangelegenheden lag duidelijk bij de landsheer, die hier optreedt als verdediger van het beginsel der territoriale onverdeelbaarheid. De krachtige persoonlijkheid van hertog Adolf II, die de meeste bestuurszaken met zijn raad afdeed, verhinderde voorlopig het ontstaan van een

belangrijke invloed van ridderschap en steden. Het grote verschil tussen Kleef en Gelre met betrekking tot de stedelijke invloed op landszaken blijkt onder meer ook uit een vergelijking van de stedelijke rekeningen van de Gelderse steden met die van Wesel⁴⁸ en Duisburg.⁴⁹ Slechts bij uitzondering vindt men medewerking van de Kleefse steden in de hertogelijke oorkonden vermeld. Een voorbeeld levert de oorkonde van 28 oktober 1433, waarin bepaald is dat de landsheer aan de steden zal opdragen het verbond tussen Kleef en Gelre te bezweren. Dit verbond was tot stand gekomen „overmits raede ende toedoen onss gemeynen raedts, onser ritterscap ende onser stede”.⁵⁰ Ook van inmenging van ridderschap en steden in de gevallen, dat er sprake is van verpanding of andere wijzen van beschikking over delen van het territorium blijkt in Kleef maar weinig. Een voorbeeld van dergelijke inmenging levert de oorkonde van 11 mei 1448, waarin hertog Adolf II van Kleef aan zijn zoon en opvolger, Jan, de steden Orsoy, Burik, Xanten, Aspel en Rees met enkele andere delen van het territorium afstaat in verband met de oorlog, die zij samen voeren tegen aartsbisschop Diederik van Keulen.⁵¹ Het toezicht op de uitvoering van deze overeenkomst wordt opgedragen aan de Kleefse steden en aan de ambtlieden.

In het graafschap Mark was het – anders dan in Gelre – de ridderschap die de eerste stap deed op de weg, die leidde naar invloed en medezeggenschap van de landsingezetenen. In 1347 stelt zij vast, dat het graafschap Mark onverdeeld dient te blijven.⁵² Deze uitspraak hangt samen met het overlijden van graaf Adolf II van de Mark, waardoor het gevaar van deling van het graafschap ontstond. Weliswaar waren de „oppidani (stadsbewoners) comitatus de Marcka” bij deze uitspraak aanwezig, doch uit niets blijkt dat zij er deel in hadden. De ridderschap trad duidelijk op de voorgrond bij deze aangelegenheid. Het bleef echter lange jaren bij dit incidentele ingrijpen van de ridderschap in Mark, want talrijke oorkonden van graaf Engelbert III van de Mark zeggen niets over de medewerking van de ridderschap – evenmin als over die van de steden. In 1389 trad de ridderschap van de Mark wederom als zodanig op en sloot een verbond, dat tegen de landsheer gericht was.⁵³ Eerst in de 15e eeuw gingen ook de steden een rol spelen in het proces van medezeggenschap van de ingezetenen, meestal tesamen met de ridderschap. Het eerste voorbeeld daarvan levert het verzet van Gerhard

van de Mark tegen de in 1398 tot stand gebrachte samenvoeging van de graafschappen Kleef en Mark. Gerhard, ontevreden met het weinige wat zijn broeder, Adolf II van Kleef, hem gelaten had, ging zich met steun van de ridderschap en steden van het graafschap Mark, die de voorkeur gaven aan een zelfstandig en ongedeelde graafschap, inspannen het gehele territorium Mark te verwerven.⁵⁴ Hij begon met steun van aartsbisschop Diederik III van Meurs een oorlog tegen zijn broeder Adolf van Kleef, die in 1429 door ridderschap en steden van Mark gedwongen werd het graafschap voor diens levenstijd aan Gerhard af te staan.⁵⁵

In 1429 (17 maart) treden „ritterscapp, borgermestere, rade und ganse gemeynheide der stede und wichbolde des alingen landes van der Marcke, dij sich tosamene vorenyget hebben”, op met een klacht tegen hertog Adolf van Kleef.⁵⁶ Op 27 juni 1437 waarborgen ridderschap en steden van het land van de Mark de tussen Adolf van Kleef en Gerhard van de Mark gesloten vrede. In deze oorkonde worden de leden van de Markse ridderschap met naam opgesomd, evenals de steden Hamm, Unna, Camen, Iserlohn, Schwerte, Lunen en Bochum.⁵⁷

Wanneer voor het eerst sprake is van invloed en bemoeienis van de ingezetenen van de Landen van Overmaas – het Land van Valkenburg, het Land van Dahlem en het Land van 's Hertogenrade – dan wel van hun vertegenwoordigers, en op welke wijze die invloed en bemoeienis werd uitgeoefend, is niet duidelijk en behoeft nog nader onderzoek. De eerste vraag is in hoeverre daarvan sprake is geweest in de jaren, voorafgaande aan de Brabantse periode, die voor de Landen van Overmaas op verschillende tijdstippen aanving.

Afgezien van het kortstondig bezit van Reinald van Schoonvorst in de jaren 1354-1356, was het Land van Valkenburg – zoals wij reeds zagen – vóór 1356 in bezit van de heren van Valkenburg. In 1356 werd deze heerlijkheid verkocht aan hertog Willem I van Gulik.⁵⁸ In 1364 kwamen de rechten op deze heerlijkheid – intussen tot graafschap verheven – door aankoop in het bezit van hertog Wenceslas van Brabant en in 1378 was deze overgang geheel voltooid.⁵⁹ Uit de jaren vóór 1356, waarin het Land van Valkenburg, dat wil zeggen de toenmalige heerlijkheid, een zelfstandig gebied van de heren van Valkenburg was, zijn geen gegevens bekend die op invloed of medezeggen-

schap van de ingezetenen of hun vertegenwoordigers wijzen. De relaties van de heren van Valkenburg met hun onderzaten beperkten zich tot relaties van leenrechtelijke, grondheerlijke en landrechtelijke aard. Zij bleven dat in de Brabantse periode, met dien verstande, dat de nieuwe landsheer, de hertog van Brabant, Valkenburg door zijn ambtenaren liet besturen, en er beden ging heffen. Met de Brabants-Bourgondische periode begon in het Land van Valkenburg de ontwikkeling, die aan de ingezetenen invloed verschafte in de landsaangelegenheden.

Het Land van Dahlem was in de jaren 1243 en 1257 in het bezit van de hertog van Brabant gekomen en sindsdien gebleven, zij het dat het herhaaldelijk verpand werd, laatstelijk aan Reinald van Schoonvorst in 1376.⁶⁰ Evenmin als in het Land van Valkenburg blijkt hier van invloed van de ingezetenen of hun vertegenwoordigers op de landszaken. Eerst tegen het einde van de 14e eeuw bemerkt men iets van inmenging van de onderzaten. In februari 1387 droeg hertogin Johanna van Brabant, in 1383 weduwe geworden, het hertogdom Limburg, alsmede haar domeinen in de Landen van Overmaas over aan Philips de Stoute, hertog van Bourgondië, waarna op 12 mei 1387 de leenmannen, drossaarden, steden en onderzaten van Limburg en de Landen van Overmaas deze overdracht goedkeurden.⁶¹ Wat het hertogdom Limburg betreft, was deze goedkeuring in overeenstemming met de „Blijde Incomste” van 1356: „... dat wij ons nemmermeer als hertoge van Brabant ende van Lymborch ende om zaken wille der heerlicheit der zelve landen aengaende verbinden en zullen met yemande, oirloge aen te nemen noch pandinge te doen ofte doen doene op yemande het en zij bij raide wille ende consente unser steden ende lants van Brabant. Ende dat wij egheene andere saken geloven noch bezegelen en zullen dair onse landen, palen oft steden oft eenige van hen van den lande voirscreven oft die rechten, vrijheden, privilegien gecranct, vermijnret oft onse landen ende ondersaten der selver lande mede bescadicht mogen worden in eeniger manieren.”⁶²

Wat de Landen van Overmaas betreft, was het vragen van goedkeuring een vrijwillige handeling, omdat de „Blijde Incomste” toen nog niet voor de Landen van Overmaas gold, hetgeen tevens een verklaring kan zijn voor het ontbreken van vermeldingen van inmenging der ingezetenen vóór 1387.

Het Land van 's Hertogenrade, dat eveneens herhaaldelijk verpand

werd, kwam in 1296 definitief aan de hertog van Brabant, tegelijk met het hertogdom Limburg. Gegevens over het uitoefenen van invloed op de landszaken door de onderzaten in de 14e eeuw zijn niet beschikbaar. In 1387 loste Philips de Stoute het Land van 's Hertogenrade uit de pandschap van de heer van Heinsberg, en nam het zelf in pand. Deze pandschap had geen betekenis meer omdat hertogin Johanna van Brabant dit gebied in hetzelfde jaar aan de Bourgondische hertog overdroeg. Tot deze overdracht verleenden, evenals in de overige Landen van Overmaas, leenmannen, drossaarden, steden en onderzaten hun goedkeuring.

De behandeling van de hiervóór gestelde vraag, in hoeverre in de jaren die voorafgingen aan de Brabants-Bourgondische periode (1387) sprake is geweest van invloed en bemoeienis van de ingezetenen van de Landen van Overmaas op de landsaangelegenheden, leidt tot de voorlopige conclusie, dat hiervan vóór 1387 weinig of geen sprake is geweest.

Een tweede vraag is die naar de oorzaak van het ontbreken van deze invloed. Ook hieromtrent zou door een nader onderzoek meer duidelijkheid verkregen moeten worden. Maar enkele aanwijzingen, die deze situatie zouden kunnen verklaren, zijn wel te vermelden. Allereerst moet worden vastgesteld, dat met betrekking tot de ontwikkeling van medezeggenschap van de ingezetenen in landszaken, de hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas, de gelijknamige steden 's Hertogenrade, Valkenburg en Dahlem, hoewel zij stadsrecht bezaten, geenszins dezelfde plaats innamen als de steden in Gelre en andere territoria tussen Maas en Rijn. De „vrijheid” Heerlen, hoezeer ook een belangrijke plaats, nam evenmin een dergelijke positie in. Landrechtelijk werden deze steden en deze „vrijheid” weliswaar wél als zelfstandige gebieden beschouwd, maar in standenrechtelijk opzicht golden zij als deel van het platteland.⁶³ Een tweede factor was de ingewikkelde leenrechtelijke en staatsrechtelijke – en er mag wel aan toegevoegd worden de vermogensrechtelijke – situatie met betrekking tot de verschillende soorten van heerlijkheden. Deze had onder meer ten gevolge, dat verscheidene heren en heerlijkheden territoriaal niet gebonden waren aan de Landen van Overmaas en onder de meest uiteenlopende rechtsverhoudingen leefden.⁶⁴

Over de aanvang van het proces van de inmenging van vertegenwoordigers van de ingezetenen in landsaangelegenheden in het keurvorstendom Keulen (Keurkeulen), het wereldlijk gebied van de aartsbisschop van Keulen, is verschil van mening mogelijk omdat niet steeds duidelijk is of het bij de vermeldingen van inmenging van Domkapittel en steden – want die treden hier in hoofdzaak op – in de eerste helft van de 14e eeuw gaat om het incidenteel verwerven van een aandeel in de uitoefening van de aartsbisschoppelijke wereldlijke macht, dan wel om uitingen van het voortdurend streven naar medezeggenschap van de vertegenwoordigers van de ingezetenen.

In de oorkonde van 11 november 1344 nam aartsbisschop Walram van Gulik tegenover het Keulse Domkapittel, dat zich bereid verklaarde in te staan voor de betaling van de aartsbisschoppelijke schulden, de verplichting op zich zonder toestemming van het kapittel geen landsdelen te verkopen of te verpanden, geen oorlog te voeren, enkele Domkanunniken in zijn raad op te nemen en de tollën te Andernach, Bonn, Neuss en Rheinberg onder beheer van het kapittel te stellen opdat uit de inkomsten daarvan de schulden betaald zouden worden.⁶⁵ Deze oorkonde geeft aanleiding tot enkele opmerkingen, die voor de hiervóór aangeduide vraag van betekenis zijn. Allereerst dient vastgesteld te worden, dat de verplichtingen, die de aartsbisschop op zich neemt, voor een belangrijk deel overeenkomen met kernpunten van het latere streven van de vertegenwoordigers van de landsingezetenen naar medezeggenschap, namelijk met betrekking tot het verkopen of verpanden van landsdelen, het voeren van oorlog en de controle op landsheerlijke inkomsten. Daartegenover staat echter, dat de hier besproken oorkonde een „ad hoc-karakter” draagt omdat de daarin omschreven verplichtingen een einde nemen zodra de schulden betaald zijn,⁶⁶ en omdat niet alle steden, doch slechts enkele – allereerst de daarbij betrokken tolsteden – aan de rechtshandeling deelnemen. Voorts is het een opvallende bijzonderheid, dat de ridderschap ontbreekt en dat haar plaats als het ware wordt ingenomen door landsheerlijke ambtenaren, namelijk de ambtlieden van de aartsbisschop te Andernach, Bonn, Neuss, Rheinberg, Brühl, Lechenich en Wied, die ieder hun ambtsgebied en niet de landsingezetenen als zodanig vertegenwoordigden. Uit dit dualistisch karakter volgt, dat de oorkonde niet in haar geheel als een vroege blijk van het streven naar medezeggen-

schap van de vertegenwoordigers van het „land” kan gelden, hoewel zij elementen daarvan bevat en hoewel de intentie van het Domkapittel toch ook een beperking was van de landsheerlijke macht, die tenslotte ook in het streven naar medezeggenschap lag opgesloten.

Hetzelfde geldt voor de pandovereenkomst, die aartsbisschop Walram op 30 maart 1345 sloot met het Domkapittel, maar hieraan kunnen wij toevoegen, dat daarin een vroege vermelding van het in de latere ontwikkeling van de medezeggenschap zo belangrijk verzetsrecht van de ingezetenen voorkomt. Immers er is in die overeenkomst bepaald, dat de aartsbisschoppelijke ambtenaren gemachtigd zijn bij schending van de overeenkomst door de aartsbisschop niet hem, maar het Domkapittel te gehoorzamen.⁶⁷

Daarna ontbreken, zoals onder meer blijkt uit diverse verpandingen, in de oorkonden geruime tijd overeenkomstige vermeldingen van medewerking van ingezetenen in landsaangelegenheden. Ook de tekst van de landvredebond van 13 mei 1351 tussen de aartsbisschop, de hertog van Brabant en de steden Keulen en Aken, waarbij zich Andernach, Bonn, Neuss en Rheinberg aansloten, bevat geen duidelijke uiting van een streven naar, nog minder van een erkenning van medezeggenschap. Die tekst bevat met betrekking tot de steden Andernach, Bonn, Neuss en Rheinberg, die zich bij het verbond aansloten op verlangen van de aartsbisschop, eerder het element van een door hem als landsheer opgelegde medeverantwoordelijkheid voor de handhaving van de vrede.⁶⁸ In de tweede helft van de 14e eeuw werd dat anders. Het begon met verbonden van steden, waarbij met eventueel verzet tegen de aartsbisschop rekening werd gehouden, of daartoe afspraken werden gemaakt, zoals bij het verzet tegen de aartsbisschoppelijke plannen om een burcht te bouwen op Rolandswerth (1359).⁶⁹ Hetzelfde geschiedde in het tijdens de sedisvacatie van de zetel te Keulen gesloten verbond van de steden Linz, Andernach, Bonn, Neuss en Ahrweiler, waarbij onder meer werd overeengekomen, dat „wir geynen ertzebusschof van Colne inlaissen of intfangen soilden he en hette ons steiden allen gemeynlichen alle onse reicht ind alle onse bezitzunge ind herkomen, privilegien ind vrijheiden so wye die elsten ind die wijsten van den steiden tzydich duchte, zuvurentz bestedigt ind geconfirmiert . . .”.⁷⁰ Dat aartsbisschop Engelbert III in 1365 deze verbondsbrief vernietigde en ongedaan maakte,⁷¹ neemt niet weg, dat wij hier te doen hebben met

een duidelijke poging tot het doen gelden van invloed van de ingezetenen op de landszaken. Deze poging mislukte door de zwakte van de genoemde steden tegenover een machtige aartsbisschop-landsheer. De stad Keulen stond buiten dit conflict. De aartsbisschop was daar wel stadsheer, maar geen landsheer, zodat Keulen als rijksstad niet tot de standen van het territorium behoorde. In de tegenstellingen en conflicten tussen de aartsbisschop en de stad Keulen ging het om de zelfstandigheid van de stad, niet om haar medezeggenschap in landsaangelegenheden. In het streven naar medezeggenschap van de landsstanden bleef succes voorlopig nog achterwege, ook al omdat het invloedrijke Domkapittel aanvankelijk op zichzelf opereerde. Eerst in de 15e eeuw ging het Keulse Domkapittel samenwerken met de overige landsstanden: edelen, ridderschap en steden.

Deze samenwerking leidde na het overlijden van aartsbisschop Diederik tot de „Erblandesvereinigung” van 26 maart 1463,⁷² waarbij Domkapittel, edelen, ridderschap en steden van Keurkeulen een bestuursregeling (constitutie) voor dit territorium vaststelden, waaraan de aartsbisschoppen zich bij de aanvaarding van hun wereldlijk bestuur dienden te onderwerpen. Hiermede werden – wanneer wij de reeds behandelde oorkonde van 1344 buiten beschouwing laten – voor het eerst aanspraken van de standen van Keurkeulen op medebestuur en toezicht op het landsheerlijk bewind schriftelijk vastgelegd.

Vóór 1463 waren dergelijke aanspraken, zoals bijvoorbeeld op inspraak en toestemming bij verpandingen en verkoop van landsdomeinen, naar voren gebracht, maar vrijwel steeds zonder succes. Het waren vooral de vele verpandingen die de landsheerlijke financiën sterk belastten, omdat zij de normale inkomsten van de landsheer aanmerkelijk deden dalen. De vermindering leidde onder meer tot het heffen van beden. Zonder hier op het rechtskarakter van de beden en op het verschil tussen landsheerlijke en landsstandelijke beden in te gaan, kan vastgesteld worden, dat de bedeheffing, geactiveerd door de vermindering van de overige domaniale inkomsten en van de inkomsten uit regalia van de landsheer – in hoofdzaak uit de niet zelden verpande tolheffingen – aanleiding gaf tot meningsverschillen en conflicten tussen de landsheer en de ingezetenen, die bij verpandingen en verkoopen geen inspraak of medezeggenschap hadden. In sommige gevallen gaven zij de voorkeur aan een bedeheffing in plaats van verpandingen.⁷³

Het is duidelijk, dat deze situatie er toe leidde, dat de vertegenwoordigers van de ingezetenen steeds nadrukkelijker de eis stelden van medezeggenschap in het financieel beheer van het territorium en eisen stelden, met de bedoeling toezicht op het landsheerlijk bestuur uit te oefenen. In de „Erblandesvereinigung” van 1463 werden deze eisen geformuleerd en werd ook het „Widerstandsrecht” opgenomen, namelijk, dat bij schending van de bepalingen der „Erblandesvereinigung” door de landsheer, de standen niet meer verplicht waren hem te gehoorzamen. De „Erblandesvereinigung” van 1463 is het uitgangspunt geweest van de verdere institutionele ontwikkeling in Keurkeulen.

In de loop van de Middeleeuwen leidden de territoriale en staatsrechtelijke ontwikkelingen in het Duitse Rijk, en dus ook in de landen tussen Maas en Rijn, tot het ontstaan van een groot aantal, veelal kleine gebieden met een bijzondere rechtspositie. Vele van deze gebieden worden aangeduid met de naam „Vrije Rijksheerlijkheid”, dat wil zeggen: een hoge heerlijkheid, die van het rijk in leen gehouden wordt en een afzonderlijk en zelfstandig territoir vormt. De Duitse koning is er leenheer, maar de bezitter van de „Vrije Rijksheerlijkheid” oefent er de vrijwel volledige soevereiniteit uit. In staatsrechtelijke zin is het gebied van de „Vrije Rijksheerlijkheid” alléén van het Duitse Rijk (dat wil zeggen de koning) afhankelijk (rijksonmiddelaar), en onafhankelijk van de landsheerlijkheid van derden. In vele gevallen vormt de „Vrije Rijksheerlijkheid” een zelfstandige – zij het kleine – landsheerlijkheid.⁷⁴

Het is niet altijd eenvoudig om vast te stellen, dat een bepaald gebied een „Vrije Rijksheerlijkheid” was. Er zijn verschillende indicaties voor deze status aan te voeren. Daartoe behoren de uitdrukkelijke vermelding „von dem heiligen Romischen Reich to lehen haldende”; het deel uitmaken van het rechtsgebied van het Koninklijk Hofgerecht, sinds 1495 van het Rijkskamergerecht; het zitting hebben van de bezitter van de heerlijkheid in de rijksdag. Van groot belang en veelal beslissende betekenis voor de vaststelling van de status van „Vrije Rijksheerlijkheid” was het bezit en de uitoefening van de „regalia maiora”. In de gevallen waarin het vaststaat, dat de bezitters van de onderhavige heerlijkheden het recht van gratie en remissie, het muntrecht, het

onbeperkt recht van wetgeving en tolrechten op de grote rivieren bezaten en uitoefenden, valt aan hun souvereiniteit niet te twijfelen, en dus ook niet aan de status van „Vrije Rijksheerlijkheid” voor hun gebied.⁷⁵

Onzekerheid omtrent deze status ontstaat als uit de bronnen niet duidelijk wordt aan wie de souvereiniteit behoort, aan de bezitter van de heerlijkheid, dan wel aan een derde, bijvoorbeeld een naburige landsheer. Als gevolg van zulke onzekerheden en onduidelijkheden zijn in de literatuur talrijke verschillen van mening ontstaan omtrent het antwoord op de vraag, of en in hoeverre men in bepaalde gevallen met een „Vrije Rijksheerlijkheid” te doen heeft.⁷⁶ In de loop van de 15e en de 16e eeuw is het aantal „Vrije Rijksheerlijkheden” kleiner geworden omdat de grote landsheren, zoals de aartsbisschop van Keulen en de hertogen van Gulik en Kleef, er in slaagden – onder meer door de verwerving van de hoge jurisdictie in die heerlijkheden – daaraan het rijksonmiddellijke karakter te ontnemen. Op deze wijze hebben met name in de Nederrijnse territoria Kleef, Gulik en Keurkeulen de meeste „Vrije Rijksheerlijkheden” hun rijksonmiddellijkheid verloren en zijn zij omgezet in „Unterrherrschaften” onder de souvereiniteit van de landsheer, die de hoge jurisdictie verworven had.⁷⁷ Tot de gebieden, die hun rijksonmiddellijkheid behielden, behoren, behalve de rijksabdijen Kornelimünster, Prüm en Burtscheid, o.m. Dijk, Wickrath, Saffenberg, Kerpen en Lommersum; de beide laatstgenoemde heerlijkheden behoorden aan de hertog van Brabant, die als heer van Kerpen en van Lommersum rijksonmiddellijk was.⁷⁸

In het voorgaande is in het kort geschetst hoe in de onderscheiden territoria de vertegenwoordigers van de verschillende groepen van ingezetenen er naar streefden invloed op de landsheerlijke bestuursvoering te verwerven. In de wereldlijke territoria ging het daarbij om vertegenwoordigers van ridderschap en steden, in het wereldlijk gebied van de Keulse aartsbisschop (Keurkeulen) voegden zich daarbij het Domkapittel en de edelen. In de loop van de 15e eeuw trad bij deze groepen van vertegenwoordigers een zekere mate van collegevorming naar voren, wat tot uitdrukking wordt gebracht in het begrip „Standen”. Daarmede was in de landsheerlijke territoria het dualisme ontstaan tussen landsheer en „Standen”. Dit dualisme mag geenszins worden opgevat als een tegenstelling, ook al ontbraken de spanningen

niet. Veeleer moet men het dualisme zien als een bestuursvorm, waarin de landsheer, gesteund door van hem afhankelijke en door hem aangestelde ambtenaren, het gezag uitoefent en daarbij gecontroleerd wordt door de „Standen”, soms zelfs daarbij van hun goedkeuring afhankelijk is.

Die ambtenaren spelen ook in de verhouding van landsheer tot „Standen” een rol, want zij worden meermalen vermeld onder degenen, die tegelijk met en op dezelfde voet als de vertegenwoordigers van de ingezetenen – ridderschap en steden, in Keurkeulen ook Domkapittel en edelen – hun medewerking verlenen bij landsheerlijke beschikkingen van gewichtige aard. Zo bijvoorbeeld in het hertogdom Berg in de „Erblandesvereinigung” van 1450, waar naast de vertegenwoordigers van de steden worden vermeld: „rede ind getruwen, unse amptlude”. In een oorkonde van hertog Willem II van Gulik betreffende gebiedsruil met Reinald van Schoonvorst (1361) treft men onder de medewerkers, naast ridderschap en steden, een aantal hertogelijke ambtenaren aan. Ook in een oorkonde van genoemde hertog betreffende een verbond met de stad Keulen (1369) traden 's hertogen ambtlieden als medewerkers naast de steden op. In Kleef treft men eveneens voorbeelden van de soortgelijke medewerking van 's hertogen ambtenaren aan. In de oorkonde van 11 mei 1448 waarin hertog Adolf II van Kleef enkele steden en delen van het territorium aan zijn zoon en opvolger afstaat in verband met de „Soester Fehde” en de oorlog tegen aartsbischof Diederik van Meurs, staat vermeld, dat het toezicht op de naleving van deze overeenkomst is opgedragen aan de Kleefse steden en aan de Kleefse ambtlieden. De ambtlieden waren instrument van de landsheer; zij maakten deel uit van de bestuursorganisatie in het territorium. Deze organisatie omvatte tevens een indeling van het territorium. Sinds het midden van de 14e eeuw begon deze indeling op de voorgrond te komen.

Noten X

¹ Mon. Germ. Hist., *Constitutiones*, II, 305.

² W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, Groningen 1950, dl. I, blz. 2 e.v.

³ Literatuur bij Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen*, I, p. 4.

⁴ I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, I, Arnhem 1830, no. 178.

- ⁵ Nijhoff, Gedenkw. II, no. 1.
- ⁶ Nijhoff, Gedenkw. II, no. 68.
- ⁷ Nijhoff, Gedenkw. II, no. 89.
- ⁸ Nijhoff, Gedenkw. II, no. 29, 14 februari 1348.
- ⁹ Nijhoff, Gedenkw. III, no. 374.
- ¹⁰ Nijhoff, Gedenkw. III, blz. 351.
- ¹¹ Nijhoff, Gedenkw. III, no. 388, 25 oktober 1419.
- ¹² Nijhoff, Gedenkw. IV, no. 1, 2 en 5; Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I, blz. 118 e.v.
- ¹³ Nijhoff, Gedenkw. III, blz. CLII en blz. CXLVIII.
- ¹⁴ Nijhoff, Gedenkw. IV, no. 158 en Jappe Alberts, De Staten van Gelre, I, blz. 151 e.v.
- ¹⁵ Nijhoff, Gedenkw. IV, no. 198, 31 mei 1441.
- ¹⁶ Nijhoff, Gedenkw. IV, no. 247, 8 oktober 1448; Jappe Alberts, De Staten van Gelre, I, blz. 210 e.v.
- ¹⁷ Zie: Jappe Alberts, De Staten van Gelre, I, blz. 220 e.v.; het voor de stad Arnhem bestemde exemplaar van de oorkonde van 4 juli 1449 bevindt zich in het gemeente-archief aldaar, inv. nr. 5459.
- ¹⁸ J. Hansen, *Rheinland und Westfalen im 15. Jahrhundert*, Bd. I, Leipzig 1888, S. 55; „... en was er geheel van overtuigd, dat – als U hier geweest zou zijn – U sommige handelinge, die onze steden zich sindsdien veroorloofd hebben, niet behaagd zouden hebben; wij zouden ons daarover met U beraden hebben, want tegen hetgeen nu ons overkomt, is geen enkel heer, in wiens gebied steden gelegen zijn, gevrijwaard”.
- ¹⁹ Jappe Alberts, De Staten van Gelre, I, blz. 249 e.v.
- ²⁰ G. von Below, Die landständische Verfassung in Jülich und Berg bis zum Jahre 1551, in: *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins*, Bd. 21, 1885, S. 173-256, Bd. 22, 1886, S. 1-79; W. Jappe Alberts, Zur Entstehung der Stände in den weltlichen Territorien am Niederrhein, in: *Aus Geschichte und Landeskunde*, Bonn 1960, S. 339 ff.; W. Janssen, Eine landständische Einung kurkölnischer Städte, aus den Jahren 1362/3, in: *Die Stadt in der europäischen Geschichte*, Bonn 1972, S. 391 ff.
- ²¹ *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, herausgegeben von T. J. Lacomblet, I. Abth., Bd. I, Düsseldorf-Elberfeld 1832, S. 30 ff.
- ²² Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I, p. 20 en O. Martin, *Précis d'histoire du droit français*, Paris 1938, no. 303.
- ²³ Lac. III, no. 684.
- ²⁴ Lac. III, no. 1033.
- ²⁵ Zie Lac. III, no. 465.
- ²⁶ Lac. III, no. 617.
- ²⁷ Lac. IV, no. 6.
- ²⁸ Lac. IV, no. 28.
- ²⁹ Lac. IV, no. 294, 12 maart 1450.
- ³⁰ Lac. III, no. 465.
- ³¹ Lac. III, no. 617, 16 juli 1361.
- ³² Lac. III, no. 621, 25 juni 1361.
- ³³ Lac. III, no. 693.

- ³⁴ Lac. III, no. 777, 17 maart 1376.
- ³⁵ Lac. III, no. 834, 24 maart 1379.
- ³⁶ Nijhoff, Gedenk. III, no. 190.
- ³⁷ Lac. IV, no. 149.
- ³⁸ Lac. IV, no. 206.
- ³⁹ Lac. IV, no. 301.
- ⁴⁰ Nijhoff, Gedenk. I, no. 89, 25 januari 1359.
- ⁴¹ Lac. III, no. 691.
- ⁴² Nijhoff, Gedenk. II, no. 50.
- ⁴³ Lac. III, no. 965, noot 1.
- ⁴⁴ Lac. III, no. 864, 12 november 1381. Zie ook: Lac. III, no. 857, 23 juni 1381.
- ⁴⁵ Lac. III, no. 791.
- ⁴⁶ J. Scotti, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen von Cleve-Mark*, I, Düsseldorf 1826, no. 1, 25 januari 1418.
- ⁴⁷ Lac. IV, no. 105, Anm. 1.
- ⁴⁸ F. Gorissen, *Regesten zur politischen Geschichte des Niederrheins*, Stadtrechnungen von Wesel, I-V, 1349-1450, Bonn 1963-68.
- ⁴⁹ Stadtarchiv Duisburg, Stadtrechnungen von Duisburg, 1349-1408.
- ⁵⁰ Lac. IV, no. 211.
- ⁵¹ Lac. IV, no. 285.
- ⁵² Levolt de Northof, *Chronica comitum de Marca*, ed. Tross, Hamm 1859.
- ⁵³ Gert van der Schueren, *Clevische Chronik*, herausgegeben von L. Tross, Hamm 1824, S. 37.
- ⁵⁴ Hansen, Westfalen und Rheinland im 15. Jahrhundert, I, S. 9* ff.
- ⁵⁵ Lac. IV, no. 172, 188.
- ⁵⁶ Lac. IV, no. 188; Wichbolde zijn steden met minder rechten dan normaal.
- ⁵⁷ Lac. IV, no. 224.
- ⁵⁸ Lac. III, no. 561, 30 augustus 1356.
- ⁵⁹ Lac. III, no. 652, 16 maart 1364; Quicke, Les Pays-Bas à la veille de la période Bourguignonne, p. 112.
- ⁶⁰ Quicke, Les Pays-Bas, p. 236.
- ⁶¹ P. C. Boeren, De Middeleeuwen, in: *Limburgs Verleden*, II, Maastricht 1960, blz. 56.
- ⁶² E. Pouillet, *Histoire politique nationale, développements et transformations des institutions dans les Anciens Pays-Bas*, Leuven 1882-1892, II, p. 24.
- ⁶³ L. van Hommerich, Stadskenmerken in Heerlens Vrijheidscharter, in: *Het Land van Herle*, 12 jrg., 1962, blz. 1 e.v.
- ⁶⁴ Zie hierna, blz. 183.
- ⁶⁵ Lac. III, no. 416: „... gelovet demselven unserm capittel, dat wir geynrely burch, noch stat, sloss noch ampte, gerichte, of lant of guede, dij zu unserm gestichte gehorent, noch verkouffen, noch versetzen, noch verkuden, noch in geynre andere wijse van dem gestichte entferren sulen, sunder rayt, willen ind volge uns capittels vur genaamt . . .”; zie ook: G. Droege, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Moers*, Bonn 1957, S. 83 ff.
- ⁶⁶ „Vort wannee uns schult vurgenamet, dy wir nu schuldich sijn, of dy wir noch machen mogen, darvur dat capittel sich verbindet, bezaylt ind afgelacht is, und dat capittel der

geloveden dy sy vur dy schult gedayn hait, guyt ind ledich is, . . . so syn zo lantz alle dese vurwerde, eyde ind gelovede, dy in desen brief geschreven steynt, doyt ind quyt von beyden sijt . . .”.

- 67 Lac. III, no. 422: „ . . . were dat sache, des got neit en wille, dat wir of unse nakomelinge des neit inhielden of her weder deden, dat zy mit oiren ampten, slossen, lande, lude, renten ind goilden denselven capitte[n] ind neit uns asdan gelossen zijn solen. . .”. Hetzelfde werd bepaald voor de steden Andernach, Ahrweiler, Bonn, Neuss, Kempen en Rheinberg.
- 68 Lac. III, no. 496. Die medeverantwoordelijkheid is uitgedrukt in de woorden: „ . . . ind weirt sache dat zy da inne verbreichen, des got neit en wille, dat zy dan vervallen zullen sijn in al die selve pinen, daer wir verbundene in ervielen, of wir an desen verbunde bruchlich wurden . . .” Zie ook: W. Janssen, Eine landständische Einung kurkölnischer Städte aus den Jahren 1362/3, in: *Die Stadt in der europäischen Geschichte*, Bonn 1972, S. 395. Op de medeverantwoordelijkheid, die tenslotte een aanloop naar medezeggenschap is, wordt in de landvredebondoorlonde voor genoemde steden de nadruk gelegd in de zinsnede: „ . . . dat zij semetlichen of sunderlinghe enghynen ertzenbisschop van Colne onsen nakomelingh ontfangen en suelen noch yne hulden, he en have zu irst geloeft . . . dit verbunt in alle punten vaste ende steden zuhalden.”
- 69 Lac. III, no. 589, maart 1359.
- 70 Janssen, Eine landständische Einung, S. 392; kort samengevat houdt dit citaat in dat de steden geen aartsbisschop van Keulen zullen erkennen, tenzij hij de privileges bevestigt heeft.
- 71 Janssen, Eine landständische Einung, S. 391; Lac. III, no. 672, 24 december 1366; zie ook de oorkonde, waarin de beloften zijn vervat, die aartsbisschop Cuno van Trier deed, toen hij op 24 december 1366 het beheer van het aartsdiocesis Keulen op zich nam; Lac. III, no. 672: „Item quod omni posse nostro puniemus et cohercebimus proterviam et rebellionem andernacensium et aliorum rebellium coloniensis ecclesie predictae.”
- 72 Lac. IV, no. 325; J. Scotti, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen im Churfürstentum Köln* (1463-1816), Düsseldorf 1830, no. 1; Droegge, Dietrich von Moers, S. 100 ff.
- 73 Droegge, Dietrich von Moers, S. 73.
- 74 J. Ph. De Monté Ver Loren en J. E. Spruit, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden*, 5e druk, Deventer 1972, blz. 88; P. L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*, Assen 1972, blz. 95-97; M. Bussels, Een en ander over de Rijkshoofdelijkheden in de Maasvallei, in: *Het Oude Land van Loon*, 10, 1955, blz. 192 e.v.; H. Aubin, *Die Entstehung der Landeshoheit*, Neudruck, Bonn 1961, S. 395.
- 75 Voor de formulering van deze alinea is gebruik gemaakt van een schriftelijke mededeling van K. J. Th. Janssen de Limpens.
- 76 Zie hiervoor diverse voorbeelden bij: P. L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*, Assen 1972.
- 77 G. Droegge, *Landrecht und Lehnrecht*, Bonn 1969, S. 148-149; dezelfde, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln*, Bonn 1957, S. 100-101.
- 78 Aubin, *Die Entstehung der Landeshoheit*, S. 396/7.

Verkeersgeografische situatie – Het Rijnverkeer – Het Maasverkeer – Tolheffing – Kooplieden, ambachtslieden en schippers – De wijnhandel – Joden en Lombarden – Betekenis van de stad Keulen – Keulse handelsbetrekkingen – De Hanze – De exportnijverheid in de steden tussen Maas en Rijn: Keulen, Aken, Maastricht, Sittard, Goch, Roermond, Düren – De steenkoolwinning – De lokale nijverheid – De agrarische activiteiten – De „allmende” en de „gemene gronden” – Akkerbouw en veeteelt – Bemesting met mergel.

Een kort overzicht van de economische bedrijvigheid en van de omvang en de betekenis daarvan in de 14e en 15e eeuw in de landen tussen Maas en Rijn zou kunnen uitgaan van de vooropstelling, dat het economisch leven in deze streken beheerst en gestimuleerd werd door de aanwezigheid van een drietal grote verkeerswegen in dat gebied: de Rijn, de Maas en de landverkeersweg van Maastricht naar Keulen. Deze laatste maakte deel uit van de grote handelsweg, die niet alleen het Rijnland, maar ook Midden- en Noord-Duitsland met Brabant, Vlaanderen en Noord-Frankrijk verbond. Aan die omstandigheid dankten zowel de tussen Maas en Rijn gelegen steden als het platteland, een belangrijk landbouwgebied, hun opkomst en hun betekenis voor het economisch leven. Reeds vroeg namen de aan of in de nabijheid van deze handelswegen gelegen steden deel aan het handels- en goederenverkeer in Noordwest-Europa en zelfs ver daarbuiten, zodat voor het Middeleeuwse Keulen, evengoed als voor Middeleeuws Maastricht, de beschrijving van Henric van Veldeke had kunnen gelden:

„Aen eynde ghemeyne straten
 Van Inghelant in Ongheren
 Voer Colne ende voer Tongheren
 Ende alsoe diesgelyck
 Van Sassen in Vranckrijk
 To Denemarken ende to Norweghen
 Die wege versamenen sich alle dae . . .”¹

Aan de Rijn lagen, behalve Keulen, de handelssteden Andernach, Bonn, Neuss, Düsseldorf, Duisburg, Wesel, Rheinberg en Emmerik.

Aan de Maas waren Maastricht, Roermond en Venlo de centra van de handelsbeweging. Aan of in de nabijheid van de handelsweg Maastricht-Keulen lagen Sittard, Aken en Düren. Het was de stad Keulen, die de eerste en belangrijkste plaats innam onder de handeldrijvende steden van de landen tussen Maas en Rijn; zij ontwikkelde zich in de 14e eeuw tot handelsmetropool aan de Rijn.²

Voor de handelssteden aan de Rijn diende deze rivier stroomafwaarts als verbinding met de Nederlanden, vooral met de oostelijke Nederlanden, waar de IJsselsteden Zutphen, Deventer, Zwolle en Kampen tot in de 15e eeuw niet slechts voor Keulen, maar ook voor de overige handelssteden aan de Rijn van belang waren voor de handel met de Oostzeelanden. In de loop van de 15e eeuw begonnen in dit opzicht de handelssteden in de Nederlandse zeegewesten de plaats van de IJsselsteden in te nemen.³

Stroomopwaarts verschaft de Rijn aan de stad Keulen en aan de overige Rijnsteden een gunstige gelegenheid om handel te drijven met het zuidelijke Rijnland en met Zuid-Duitsland. De landverkeerswegen in oostelijke richting vormden de verbinding van het land aan de Nederrijn met Westfalen, Saksen, Thüringen en Hessen; in westelijke richting verbonden de oude handelsweg Keulen-Maastricht en andere landverkeerswegen de Nederrijnse steden met Brabant, Vlaanderen en Noordwest-Frankrijk.

In het Rijnverkeer stroomafwaarts waren de belangrijkste goederen: wijn, granen, natuursteen, aardewerk, hout, metalen en specerijen. In het stroomopwaartse verkeer ging het allereerst om diverse vissoorten, zout, laken, huiden en zuivel.⁴ De meeste van deze producten kwamen, zij het veelal in kleinere hoeveelheden, ook voor in het landverkeer.

Voor verscheidene van de hier vermelde producten was Keulen een centrale markt, onder meer voor wijn, aardewerk, metaalwaren, vis en voor vee, dat zowel uit de Nederlanden als uit het oosten werd aangevoerd.⁵

De wijn – verreweg het belangrijkste uitvoerproduct – was afkomstig uit de wijnstreken stroomopwaarts van Keulen, voornamelijk de streken aan de Midden-Rijn en de Moezelstreken, en voorts uit de Elzas (de zogenaamde Elseterwijn). De granen kwamen voor een groot deel uit de Nederrijnse akkerbouwgebieden, onder meer uit Gulik. De

natuursteen, vooral bestemd voor de bouw van kerken en openbare gebouwen, werd verkregen uit de Eifel (Brohltal en Mayen) en uit het Zevengebergte (Drachenfels). Het in grote hoeveelheden vervoerde aardewerk („kannen”) werd in Siegburg en omgeving, en de metaalwaren werden in het Bergische Land en in het graafschap Mark vervaardigd.⁶ Het hout, één van de belangrijkste uitvoerproducten, kwam ten dele uit het Schwarzwald, maar voor het grootste deel uit de zuidelijke streken van Westfalen, vanwaar het langs de Lippe naar Wesel werd gevoerd. De behoefte aan hout in de Nederlanden, waar ook in de latere Middeleeuwen nog veel in dit materiaal gebouwd werd – niettegenstaande de aanmoedigingen om ter bestrijding van het brandgevaar in steen te bouwen – was groot. De specerijen werden via Zuid-Duitsland aangevoerd uit Noord-Italië, met name uit Venetië.⁷

De zeer omvangrijke import van diverse vissoorten, die onder meer blijkt uit de uitvoerige tolrekeningen van Lobith,⁸ was voor een groot deel afkomstig uit de Oostzeelanden: stokvis, kabeljauw en haring; laatstgenoemde vis werd in grote hoeveelheden in de Nederlandse handelssteden verhandeld. De zoetwatervis (paling, brasem en dergelijke vissoorten) kwam uit de Nederlanden. Bokking werd in het bijzonder uit Harderwijk aangevoerd. Het zout kwam uit Zeeland waar het in de 15e eeuw werd gewonnen uit onzuiver zout, dat van de Atlantische kusten van Frankrijk en Portugal afkomstig was.⁹ Uit Frankrijk werd via de Nederlanden ook wijn aangevoerd, onder meer uit Beaune.

In het Maasverkeer werden hout, natuursteen, mergel, kalk, steenkolen en houtskool, pelswaren, metaalwaren, granen en wede (blauwe verfstof voor de lakennijverheid) stroomafwaarts vervoerd. Stroomopwaarts gingen diverse vissoorten, zout en zuivel.¹⁰ Zowel Maastricht als Roermond en Venlo hadden een markt voor hout, dat – evenals pelswerk en houtskool – vooral uit de Ardennen werd betrokken.¹¹ Het was grotendeels bestemd voor de houtarme streken ten noorden van de grote rivieren, waar aan timmerhout, onder meer voor de huizenbouw en voor de scheepsbouw, grote behoefte bestond, omdat deze streken dat hout slechts in geringe mate produceerden.

Uit de omgeving van Namen en van Maastricht werd natuursteen – arduin en mergelblokken – aangevoerd. In de omgeving van laatstgenoemde stad werd ook mergel gewonnen die als meststof werd

gebruikt. Steenkolen en metaalwaren kwamen uit het gebied van Luik en van de Midden-Maas, granen en wede uit het Land van Gulik. Evenals langs de Rijn omvatte de vishandel langs de Maas haring, kabeljauw, stokvis en bokking, alsmede zoetwatervis. In Maastricht wordt speciaal de „Schonensche haring” uit Zuid-Zweden vermeld.

Het handelsverkeer was van oudsher belast met tolheffing, zowel op de landwegen als op de waterwegen. In de latere Middeleeuwen waren het in de landen tussen Maas en Rijn vooral de tolleren langs deze beide rivieren, die op het goederenverkeer drukten en een belangrijke rol speelden in het handelsverkeer. Deze tolleren waren veelal in handen van de landsheren door of langs wier gebied de beide genoemde rivieren stroomden en leverden deze landsheren belangrijke inkomsten op.¹² Uit verschillende in de vorige hoofdstukken vermelde conflicten tussen de landsheren in de streken tussen Maas en Rijn blijkt, dat de tolleren voor de landsheerlijke financiën van groot belang waren. Zowel het bezit van de tolleren als de tolheffing gaven dan ook herhaaldelijk aanleiding tot geschillen tussen de landsheren onderling, maar ook tussen de tolheffende landsheren en de kooplieden en schippers, die aan de tolheffing onderworpen waren en wier belangen veelal werden behartigd door de steden waar zij gevestigd waren. Die conflicten vloeiden meestal voort uit hetgeen in de 14e en de 15e eeuw wordt aangeduid als „onrechte tolle”,¹³ dat wil zeggen: het heffen van onverschuldigde tol of van een tolbedrag dat hoger lag dan krachtens privilege of tarief verschuldigd was.

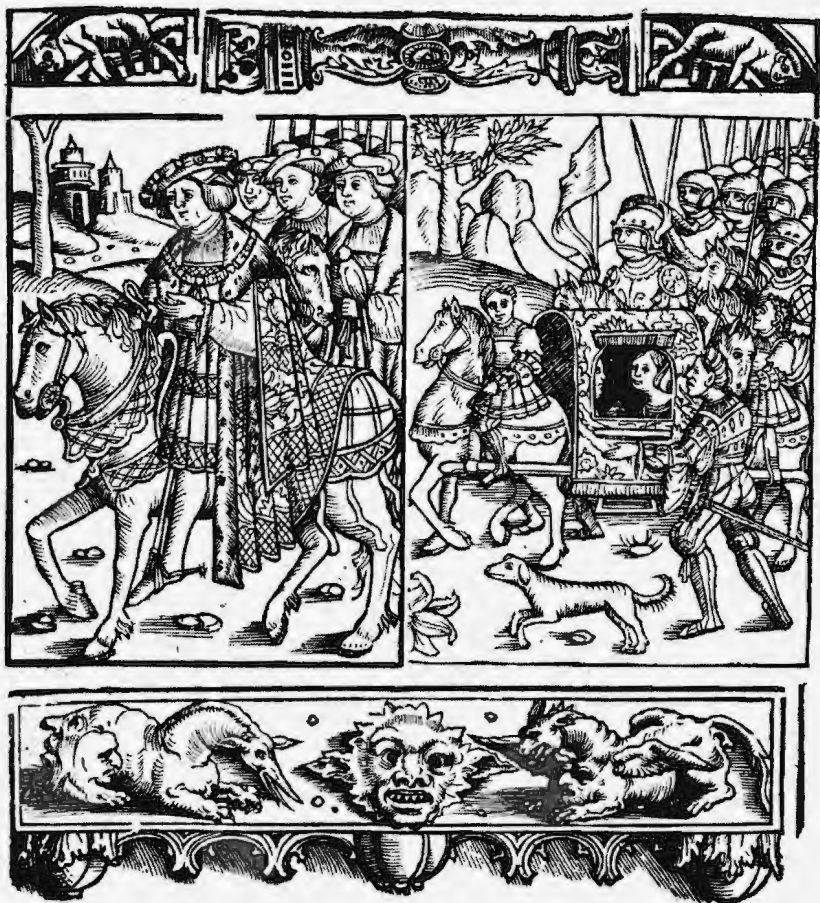
Die „onrechtmatige tol” gaf in het handelsverkeer ook aanleiding tot het in gebruik nemen van landwegen en het mijden van de waterwegen. Berichten over zulke verlegging van de handelsroutes bereiken ons herhaaldelijk uit de 14e en de 15e eeuw. Zo deelde de stad Keulen in 1457 aan de keurvorsten van Keulen, Mainz en Trier en aan de paltsgraaf mede, dat het transport van producten uit de Nederlanden, met name van haring, steeds meer langs de landweg plaatsvond.¹⁴ In 1467 is in een briefwisseling tussen de hertog van Kleef en hertog Karel van Bourgondië sprake van de noodzaak de toltarieven te verlagen omdat het verkeer in toenemende mate de landweg gaat volgen.¹⁵ Verkeerswegen over land hadden echter ook hun bezwaren; zij waren veelal slecht begaanbaar en onveilig, de capaciteit van de karren en wagens was kleiner dan die van de schepen, en de tolleren ontbraken er evenmin. Om

hun financiële belangen te beschermen namen de landsheren, die bij de riviertollen betrokken waren, maatregelen om overgaan op het landverkeer zoveel mogelijk te beperken of te verhinderen, waartoe zij tolreducties en beter toezicht op de tollenaars toezegden. Dat hiertoe aanleiding bestond, blijkt onder meer uit een tussen hertog Jan II van Kleef en aartsbisschop Herman van Keulen in 1491 gevoerde briefwisseling. De hertog schrijft daarin: „Nadem manicherley guter und ware, die man von alden herkomen uf den Rinstraum uf und af zu fuhren plach, ein zeitlang von dem Rinstraum over landt gefurt worden sin und noch degelichs werden, des wir dan durch sonderlich ursache, auch merglichs abbruchs unser zolle . . .”. En de aartsbisschop antwoordde onder meer: „Dan unsprechliche wagen mit hering und ander ware, die uf den Rijn gehoeren, uber landt ghain . . .”.¹⁶

In de landen tussen Maas en Rijn lagen de voornaamste Rijntollen in Andernach, Bonn, Zons, Kaiserswerth (aartsbisschop van Keulen), in Düsseldorf (hertog van Berg), in Orsoy en Rheinberg (hertog van Kleef), in Emmerik (kapittel van St. Maria te Utrecht) en in Lobith (tot 1473 hertog van Gelre, daarna hertog van Kleef). Ook op de Maas werd tol geheven, onder meer in Mook (hertog van Gelre), in Gennep (hertog van Kleef) en in Urmond (hertog van Gulik). Over deze Maastollen is minder bekend dan over de Rijntollen.

In de meeste steden aan of bij de handelswegen waren kooplieden gevestigd, die handel dreven in de in het goederenverkeer opgenomen producten. Met het begrip „koopman” past enige voorzichtigheid omdat er naast degenen, die van koophandel hun uitsluitend beroep maakten, ook personen waren, die handel dreven als onderdeel van hun hoofdberoep of als nevenberoep. Tot deze laatste categorie kunnen bijvoorbeeld gerekend worden ambachtslieden, die grondstoffen inkopen, deze verwerken tot eindproducten en die eindproducten verkopen, zoals de pelswerker, die vellen inkoopt, verwerkt en daarna als pelswerk verkoopt. Allerlei Middeleeuwse ambachtslieden, die aldus met zelf ingekochte grondstoffen voor de vrije markt werkten, moeten mede als kooplieden beschouwd worden.

In het algemeen echter spreekt men van „kooplieden” als het gaat om personen, die van het inkopen van handelswaren en het verkopen daarvan – zonder nadere bewerking – hun hoofdberoep maakten.

Voorstelling van de reis van Aartshertog Maximiliaan en Maria van Bourgondië naar Gelre om aldaar te worden gehuldigd
(Uit: Die Wonderlijcke Oorloghen van Keyser Maximiliaen, circa 1531)

Onder hen waren er, met name in de grote steden, die tot grote welstand kwamen, tot de voornaamste burgers van de stad gingen behoren en bij het stedelijk bestuur betrokken werden. Anderen daarentegen brachten het niet zover en deden zaken op kleinere schaal en met bescheiden resultaten.

In de landen tussen Maas en Rijn, waar de rivierhandel een zo belangrijke rol speelde, kan nog een andere groep van personen als kooplieden worden aangemerkt. Het zijn degenen, die met een eigen schip de hen toebehorende koopmansgoederen vervoerden en ter plaatse van bestemming brachten met de bedoeling die goederen verder te verhandelen, zulks in onderscheid tot de schippers, die er zich toe beperkten koopmansgoederen voor rekening van derden te vervoeren en die dus alléén als transportondernemers optraden. Uit de 15e-eeuwse tolrekeningen van Lobith blijkt, dat het aantal van deze schippers – tevens kooplieden – vrij groot geweest is.¹⁷

Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de kooplieden, die zich bezig hielden met de voor de steden tussen Maas en Rijn, in het bijzonder voor de stad Keulen, zo belangrijke wijnhandel. Keulen was hiervoor het centrum in deze streken. Volgens Ammann bedroeg de wijnomzet aldaar in de 15e eeuw ongeveer 12.000 voeder per jaar,¹⁸ een cijfer, dat mogelijk nog hoger moet worden gesteld, wanneer men in aanmerking neemt, dat de Lombarden, die in 1308 de Rijntol in Bonn in pand verkregen, de verplichting op zich moesten nemen jaarlijks 6.000 voeder wijn onvertold te laten passeren.¹⁹ Een niet onbelangrijk deel van de voornoemde 12.000 voeder kwam in het verkeer stroomafwaarts van Keulen terecht. Een deel daarvan passeerde de tol te Lobith om naar de Noordelijke Nederlanden vervoerd te worden. Deze uitvoer bleef gedurende de 14e en de 15e eeuw bestaan; in 1439/40 werd ruim 2.500 voeder wijn bij Lobith stroomafwaarts vervoerd.²⁰ Vermoedelijk is deze hoeveelheid iets groter geweest omdat enkele Gelderse steden in Lobith tolvrij waren, zodat de naar die steden vervoerde wijn niet in de tolrekening wordt vermeld; de voornoemde hoeveelheid van 2.500 voeder is berekend op grondslag van de tolrekening.

De wijnhandel was bijzonder belangrijk. Het waren dan ook wijnhandelaren, die niet alleen in de stad Keulen, maar ook in andere handelssteden, tot de voornaamste kooplieden behoorden. Naast hen moeten genoemd worden handelaren in laken, pelswerk, metalen en metalen voorwerpen en granen.

Reeds sedert de Karolingse tijd trof men in verschillende steden in de landen tussen Maas en Rijn, zoals in Keulen, Aken en Maastricht, Joden aan, die in het handelsverkeer in West-Europa een belangrijke plaats innamen. De bewegingsvrijheid en de rechtspositie van de Joden waren aan beperkingen onderhevig en niet zelden – onder meer toen deelnemers aan de Tweede Kruistocht door het Rijnland trokken – hadden zij van ernstige vervolgingen en plunderingen te lijden.²¹ Nog in 1309 werd in Born (Gulik) een groot aantal Joden vermoord. Een Gelderse kroniek deelt daarover het volgende mede: „Int jair Ons Heren MCCC ind IX was een groit hoep volks geteykent mytten heiligen cruce, die voil Joeden doitsloeghen ende verdarfdien oick die borcht van den Borne (Born), dair sy wail hondert Joeden op doitsloeghen”.²²

Toch bleef deze bevolkingsgroep, mede dank zij de bescherming, die zij van de zijde van verschillende vorsten – veelal tegen jaarlijkse betaling – genoot, in de landen tussen Maas en Rijn gevestigd. Zo treft men er in het begin van de 14e eeuw in verscheidene steden Joden aan,²³ namelijk – behalve in de reeds genoemde steden Keulen, Aken en Maastricht – onder meer in Neuss, Düren, Rheinberg, Bonn, Geldern, Erkelenz, Venlo, Sittard en Roermond. De economische positie van de Joden, die in de vroegere Middeleeuwen nog een belangrijke plaats in de goederen- en slavenhandel hadden ingenomen en die ook activiteiten ontwikkelden in de geldhandel, werd in de latere Middeleeuwen van minder betekenis. De Joden werden uit deze positie langzamerhand verdrongen. Zelfs werden zij uit verschillende steden verdreven, vooral naar aanleiding van de pestepidemie, die als de Zwarte Dood bekend geworden is. De verdrijving van de Joden uit Keulen in 1349 wordt o.a. vermeld in de Koelhoffische Chronik: „Up sent Bartholomeusdach verbranten sich die Joeden selfs zo Coelen in iren huiseren und man brant overal, want si die wasser und puitz venint (vergiftigd) hadden . . . so wurden si, do man it wis wart, verstoert, verdreven und verjaget uis Coelen”.²⁴

De concurrenten op financieel gebied van de Joden, die voor een gedeelte – al dan niet tijdelijk – toevlucht vonden op het platteland, waren de Lombarden. In de loop van de 14e en 15e eeuw treft men hen in verscheidene steden in de landen tussen Maas en Rijn aan, in Keulen en Bonn, en ook in Aken, Erkelenz, Geldern en Roermond.²⁵

De betekenis van de stad Keulen als handelsstad is in de 14e en 15e eeuw groot geweest. De stad telde in haar Middeleeuwse bloeitijd ongeveer 40.000 inwoners. Naar alle richtingen hadden de Keulse kooplieden relaties en handelsbetrekkingen, met name naar de Noordelijke Nederlanden, Brabant, Vlaanderen en Antwerpen, naar Engeland, naar Westfalen en de Oostzeesteden, naar Zuid-Duitsland en Italië.²⁶ Met de Oostzeelanden waren de relaties zeer omvangrijk. In verscheidene Oostzeesteden zoals Lübeck, Danzig, Königsberg en ook in verschillende plaatsen in Zweden en in de Baltische landen waren Keulse kooplieden gevestigd. Zij betrokken er pelswerk, rogge en diverse vissoorten (haring, kabeljauw) en brachten er wijn, laken en andere nijverheidsproducten.

Een gevolg van de handelsbetrekkingen met de Oostzeelanden was ook, dat Keulen zich aansloot bij de Duitse Hanze en in deze stedenbond een belangrijke positie ging innemen. De stad Keulen, zowel door land- als door waterverbindingen met de Oostzeelanden verbonden,²⁷ werd in het Rijnland het centrum van de Hanze; tot dit Keulse „Hansekwartier” behoorden ook de Gelderse en Overijsselse steden.²⁸ In 1367 werd in Keulen de confederatie van Hanzesteden gesloten, die gericht was tegen Waldemar IV van Denemarken.

Bij de Hanzerelaties waren ook verscheidene andere handelssteden in de landen tussen Maas en Rijn betrokken: Neuss, Duisburg, Wesel en Emmerik maakten, evenals Roermond en Venlo, deel uit van de Duitse Hanze.

In het Keulse handelsverkeer waren, behalve wijn en akkerbouwproducten, ook tal van producten van de nijverheid in de streken tussen Maas en Rijn opgenomen, die ten dele als „Kölner Ware” aan de man werden gebracht.²⁹ De vooraanstaande positie van Keulen leidde er toe, dat andere steden aan de Rijn, zoals Bonn, Neuss en Düsseldorf, met betrekking tot de handel met deze streken op de achtergrond bleven. Toch namen genoemde steden aan dat handelsverkeer deel, ook al omdat daar gevestigde kooplieden het intermediair van Keulse kooplieden ontweken en de Keulse stapel vermeden door gebruik te maken van wegen, die niet via de handelsmetropool aan de Rijn liepen. Aldus handelden bijvoorbeeld wijnhandelaren uit Bonn, die langs directe weg door de Eifel wijn naar Aken verzonden.³⁰ De afhankelijkheid van

Keulen gold in hoofdzaak voor de handelswaren, die Keulen, hetzij langs de Rijn, hetzij langs de landweg, moesten passeren.

Ook de nijverheid leverde een bijdrage aan het economisch leven en bedrijf in de Nederrijnse steden. In de meeste steden tussen Maas en Rijn was deze nijverheid lokale nijverheid, gericht op de voorziening in de behoeften van de bewoners van de stad en van het omringende platteland. Slechts in enkele steden ontstond een exportnijverheid van enige betekenis, allereerst in Keulen en verder in Aken, Maastricht, Sittard, Roermond, Goch en Düren.

In Keulen waren de textielnijverheid, de linnenweverij en lakenfabricage en de bierbrouwerij van belang voor de export, evenals de verwerking en bewerking van zijden stoffen en pelswerk, en van huiden voor de leerbewerking. Daarnaast werden in het Keulse handelsverkeer tal van nijverheidsproducten opgenomen, die weliswaar als „Keulse waren” werden aangeduid, maar niet in Keulen waren vervaardigd. Dit was onder meer het geval met aardewerk (Keulse potten) en met koper- en tinwerk, en met metaalwaren en wapens, die uit Berg en Mark afkomstig waren, doch als Keuls product verhandeld werden.³¹

In Aken droegen de lakennijverheid en de metaalnijverheid bij tot de exportactiviteiten, waaraan ook de onmiddellijke omgeving van Aken, waar de kolenbergbouw en metaalnijverheid zich begonnen te ontwikkelen, deel had. Het geneeskrachtige water, dat de Akense bronnen reeds sinds de Romeinse tijd leverden, was weliswaar geen exportproduct, maar het was wel voor talrijke vreemdelingen aanleiding de stad te bezoeken en aldus hun bijdrage te leveren aan de economische betekenis van Aken.

In Maastricht was het allereerst de lakennijverheid, die de stad een plaats gaf tussen de steden in de streken tussen Maas en Rijn, die hun economische bloei mede te danken hadden aan de exportnijverheid. Het Maastrichtse laken, dat iets goedkoper was dan het Leidse laken, werd vooral uitgevoerd naar het Rijnland, naar de Oostzeesteden en naar Keulen en Frankfurt aan de Main, waar het verhandeld werd om doorgezonden te worden naar Zuid-Duitsland en naar Oostenrijk.³² Behalve de lakennijverheid waren de linnennijverheid en de leerbewerking, beide gericht op de export, van betekenis.

Ook in Sittard bloeide sinds de 14e eeuw een exportlakennijver-

heid.³³ De Sittardse lakenbereiders en -kooplieden dreven een winstgevende handel op het Rijnland en op de Brabantse steden. In een oorkonde uit 1401 wordt ook een stadslakenhal vermeld.³⁴

Evenals in Maastricht en in Sittard was ook in Roermond een lakennijverheid gevestigd, waartoe de volmolens in de Roer een gunstige gelegenheid boden. Het Roermondse laken werd geëxporteerd naar Nijmegen en Arnhem en andere steden in Oost-Nederland en eveneens naar Westfalen en naar steden benedenstrooms van Keulen.³⁵

Ook Goch bezat een lakennijverheid. Deze dankte haar bloei aan de onafhankelijkheid van wolimport, omdat de uitgestrekte heidevelden in de omgeving het houden van grote kudden schapen mogelijk maakten.³⁶ Het Gochse laken was echter van geringere kwaliteit dan het laken waarin Engelse wol werd verwerkt; het werd onder meer aangekocht door stadsbesturen, die het gebruikten voor uitdeling aan de armen. Düren was eveneens een stad met exportnijverheid, namelijk lakennijverheid en metaalnijverheid. Aan deze beide takken van industriële bedrijvigheid dankte de stad haar opkomst. Reeds in 1344 werd het laken van Düren in Keulen verhandeld, zoals blijkt uit de statuten van het lakenkopersgilde te Keulen.³⁷

Tenslotte is nog te vermelden een vroege, vermoedelijk zeer bescheiden aanvang van papierfabricage in de omgeving van Gennep (1428). De steenkoolwinning in de omgeving van de abdij Klooster-rade had weinig betekenis; zij vond plaats in dagbouw en leverde slechts kleine hoeveelheden op, die voor lokaal gebruik dienden. De steenkolen, die met betrekking tot het verkeer op de Maas in de latere Middeleeuwen vermeld worden, onder meer in de Gelderse Maastolrekeringen, waren uit het Luikse kolenbekken afkomstig.³⁸ Van iets meer betekenis was de steenkoolwinning in de omgeving van Aken. In de omgeving van Brunssum (Zuid-Limburg) was een aardewerknijverheid gevestigd.

Zowel in de steden, die een exportnijverheid binnen de muren hadden, als in de overige steden bestond een sterk gedifferentieerde lokale nijverheid, die de functie had in de behoeften van de burgers van de stad en de bewoners van de omgeving te voorzien. Voorzover die burgers en buitenlieden niet door eigen werkzaamheid in de behoefte aan levensmiddelen voorzagen, bijvoorbeeld door het houden van vee en het onderhouden van moestuinen, werd daarin in het algemeen

voorzien door het benodigde bij de betrokken handwerkslieden (ambachtslieden) te bestellen, dan wel door aankoop op de markt, waar de ambachtslieden hun waren te koop aanboden, ofwel ten huize of in de winkel van de ambachtsman. Dit laatste blijkt onder andere uit verbods- en gebodsbepalingen met betrekking tot het wekken van aandacht van het publiek. De ambachtslieden kochten de grondstoffen in en verwerkten die tot de door hen aangeboden producten.

Aldus trof men in vrijwel elke stad een tamelijk uitgebreide groep van ambachtslieden aan. Vooreerst de ambachtslieden, die in de dagelijkse levensbehoeften, voornamelijk levensmiddelen, voorzagen: de bakkers, de slagers, de vishandelaren en de bierbrouwers. Voorts degenen, die zich bezighielden met het bouwen en repareren van woningen en andere gebouwen: metselaars, timmerlieden, leidekkers en slotenmakers, en verder smeden, pelsmakers, kleermakers, schoenmakers, leerbewerkers, zadelmakers, meubelmakers en wagenmakers, en tenslotte voerlieden en niet te vergeten: herbergiers, die veelal ook als makelaars en wijnhandelaren optraden.

Afgezien van de hiervóór vermelde nijverheidsactiviteiten in de steden tussen Maas en Rijn, zoals in Keulen, Aken, Düren, Maastricht, Roermond, Venlo, Sittard en Goch, en in diverse plaatsen op het platteland, zijn deze streken in hoofdzaak agrarisch gebied geweest, waar zowel akkerbouw als veeteelt beoefend werden op vruchtbare en op onvruchtbare gronden. Daarbij werden de uitgestrekte bossen en heidevelden gebruikt voor de teelt van varkens en schapen. Niet alleen het platteland buiten de steden, maar ook de meeste steden zelf, waren bij die agrarische activiteiten betrokken niettegenstaande hun aandeel in handel en nijverheid. Die agrarische betrokkenheid was van tweeërlei aard.

Vooreerst lagen er in vooral de kleinere steden percelen weiland en akkerland, meestal moestuinen, en niet zelden ook boerderijen, waardoor stadsbewoners bij agrarische activiteiten betrokken waren en deze activiteiten voor een aantal van hen zelfs de grondslag van hun bestaan vormden. Een en ander blijkt uit de in stedelijke verordeningen herhaaldelijk vermelde verbodsbepalingen met een agrarisch karakter en voorschriften omtrent het houden van vee in de stad. Soms is er ook –

zoals in Maastricht – een afzonderlijk ambacht (gilde) van „ooftmengers” (tuinbouwers). Naast deze practische betrokkenheid moet nog worden vermeld, dat tot de bestaansvoorwaarden van verscheidene steden ook een agrarisch element behoorde, namelijk agrarisch bezit, dat soms als „allmende”, mark of gemeenschappelijke grond ter beschikking van de burgers gesteld werd, soms ten bate van de stedelijke financiën geëxploiteerd werd, zodat de stad belang had bij een deel van de agrarische productie.³⁹

Bij verscheidene steden in de landen tussen Maas en Rijn treedt het laatstbedoelde agrarisch element duidelijk aan het licht. Zo bezat de stad Goch een „allmende”, die diende tot het houden van grote kuddenschapen en deze leverden de wol voor de Gochse lakennijverheid.⁴⁰ Dat de bloei van deze nijverheid, en dus ook van de stad Goch, afhankelijk was van deze mogelijkheid om schapen te weiden, wordt aangetoond door de schenking van 100 morgen heideland aan de stad Goch door hertog Arnold van Gelre in 1458, waarbij de landsheer overweegt, „dat die neringe aldair seir krinckt ende affgheet”. De versterking van de agrarische bestaansgrond van de stad was dus wel zeer nodig.

Ook de stad Kleef beschikte over een „allmende”, bestaande uit akkerland en bos.⁴¹ De burgers bezaten bovendien het recht om in het aan de landsheer toebehorende Rijkswald vee te laten lopen – veelal varkens – en er plaggen te steken, die moesten dienen voor de bemesting van akkerland; alles bijeen genomen een duidelijke aanwijzing voor de agrarische bindingen van de stad Kleef en haar inwoners.

Een derde voorbeeld betreft de stad Erkelenz, die over een omvangrijk agrarisch gebied beschikte, dat echter geen „allmende” was, maar stadsbezit, verkregen uit ontginning van woeste gronden, zoals de Erkelenzer Kroniek beschrijft: „Es ist vortiden ein wiltnisse umb Erkelens gewesen, aever die bussche sein in middelen tiden uitgerodet und der boden to fruchtbaren lande gemaecht, so dat uith der rouwer wildtnisse ein kornreicher gelends (land) und overall ein lustig paradis worden is”.⁴²

Er waren nog meer steden in het gebied tussen Maas en Rijn, die over gemene gronden beschikten, onder meer Neuss, Rheinberg, Uerdingen, Sittard en Büderich, en hieruit blijkt wel hoezeer de kleinere steden

Voorstelling van Aartshertog Maximiliaan ten strijde trekkend
(Uit: Die Wonderlijcke Oorloghen van Keyser Maximiliaen, circa 1531)

belang hadden bij deze vormen van grondbezit en grondgebruik. Ook tal van dorpen waren in het bezit van gemene gronden of hadden er tesamen met andere dorpen deel aan.

Behalve de gronden in collectief gebruik (allmenden, marken, „ghemeynten”) waren er de gronden, die in individueel bezit en gebruik waren en die uiteraard het grootste deel van het landbouwareaal uitmaakten.⁴³ Deze gronden waren ten dele in eigen gebruik, ten dele waren zij in pacht of in andere rechts- en gebruiksvormen uitgegeven door de eigenaren: geestelijke instellingen als kapittels, kerken en kloosters, ofwel landsheren en andere aanzienlijke heren tot wier domeinen en bezittingen de gronden behoorden. Een deel van de landbouwgronden kwam in de loop van de 15e eeuw ook in handen van burgers – onder meer rijk geworden kooplieden – die op die wijze hun geld belegden.

Uitbreiding onderging het landbouwareaal nog in de 14e en de 15e eeuw door ontginning en kolonisatie, zoals bijvoorbeeld in de omgeving van Kleef en van Kranenburg, en verder in het stroomgebied van de Niers ten zuiden van Goch, waarvoor – evenals vroeger in het Elbegebied – immigranten uit de Nederlanden werden aangetrokken.⁴⁴

Het landbouwareaal werd aangewend voor akkerbouw en voor veeteelt. De akkerbouw overtrof in betekenis de veeteelt, die in hoofdzaak als vetweideij werd uitgeoefend en moest dienen voor de vleesvoorziening. Slechts in geringe mate was de veeteelt in de landen tussen Rijn en Maas – anders dan in de lagere kustprovincies van de Nederlanden – gericht op de zuivelbereiding, die in hoofdzaak beperkt bleef tot de voorziening in de eigen en de lokale behoeften.

Belangrijk was de veeteelt ook voor de mestvoorziening van het akkerbouwareaal. De met stalmest vermengde plaggen werden voor de bemesting der bouwlanden gebruikt. Deze voorziening werd in sommige streken aangevuld met mergel, vooral in streken langs de Maas, die niet te ver van Maastricht lagen. In de omgeving van deze stad werd de meeste mergel gewonnen; het vervoer vond plaats over de Maas en van verschillende plaatsen aan die rivier landinwaarts over korte afstanden, omdat anders deze meststof te duur zou worden. Berichten over de toepassing van mergel in de akkerbouw zijn er uit Belfeld (ten

zuiden van Venlo) en uit de omgeving van Mönchengladbach. Mergel werd ook gewonnen en gebruikt in langs de Rijn gelegen streken, zoals blijkt uit een pachtcontract uit het einde van de 14e eeuw uit Uerdingen, waarin onder meer bepaald is, dat de verpachter aan de pachter jaarlijks 2 malder mergel moet leveren.⁴⁵ Die mergel werd in de omgeving van Uerdingen uitgegraven, zoals blijkt uit een „weistum” uit 1454.⁴⁶ Een ander „weistum” uit Uerdingen van hetzelfde jaar bevat gegevens over de wijze van bebouwing van akkergronden en over de manier van oogsten.⁴⁷ Verbouwd werden, zoals uit diverse pachtcontracten en andere overeenkomsten blijkt, voedselgewassen: tarwe, rogge, gerst, haver, spelt, erwten en bonen, alsmede handelsgewassen: vlas, hennep en wede. De pachten werden ten dele betaald in voedselgewassen.

Voorzover de vetweiderij aanleiding gaf tot veehandel, richtte deze zich in hoofdzaak op Keulen, de centrale veemarkt voor deze streken. Er zijn nogal wat berichten over de beoefening van de veeteelt. Daaruit blijkt, dat deze in hoofdzaak plaats vond in de rivierdalen.⁴⁸ Helaas zijn deze aangelegenheden nog te weinig bestudeerd.

Noten XI

- ¹ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburchen*, I, 2e dr., Assen 1974, blz. 52/3; G. Schieb, Die Stadtbeschreibungen der Veldekeüberlieferungen, in: G. Schieb und Th. Frings, *Heinrich von Veldeke*, Halle 1952, S. 46 ff.
- ² H. Kellenbenz, *Der Aufstieg Kölns zur mittelalterlichen Handelsmetropole*, Köln 1967. Zie, ook voor het hierna volgende, de door H. Ammann ontworpen kaart „Wirtschaft und Verkehr im Spätmittelalter um 1500”, bijlage in: *Handbuch der Deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 1, Stuttgart 1971; zie voorts: F. Petri, Zur Stellung der Eifel und ihrer Nachbarräume im Europäischen Nord-Süd Verkehr, bis zur Wende von Mittelalter und Neuzeit, in: *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte, Festschrift für Hektor Ammann*, Wiesbaden 1965, S. 270-285.
- ³ W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording*, 2e dr., 's-Gravenhage 1977, blz. 236/37; zie ook: W. Jappe Alberts, Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte des Rheins, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 26, 1961, S. 314.
- ⁴ W. Jappe Alberts, De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1405/06 en 1408/09, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, deel 81, 1967, blz. 65.
- ⁵ Jappe Alberts-Jansen, *Welvaart in wording*, blz. 158, 227, 236.
- ⁶ W. Jappe Alberts, Overijssel und die benachbarten Territorien in ihren wirtschaftlichen Verflechtungen, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 24, 1959, S. 46/47.
- ⁷ Kellenbenz, o.c., S. 25.

- ⁸ Jappe Alberts, De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1405/06 en 1408/09, blz. 69 e.v.; dezelfde, Der Rheinzoll Lobith im späten Mittelalter, in: *Rheinisches Archiv*, no. 112, Bonn 1981, S. 42 ff.
- ⁹ Jappe Alberts-Jansen, o.c., blz. 146.
- ¹⁰ Voor het Maasverkeer zie: A. Joris, Der Handel der Maasstädte im Mittelalter, in: *Hansische Geschichts Blätter*, 79, 1961, S. 27; W. Jappe Alberts, Schets van de economische geschiedenis van Nederlands-Limburg in de Middeleeuwen, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV, 1970, blz. 1 e.v.
- ¹¹ M. L. Fanchamps, Transport et commerce du bois sur la Meuse au Moyen-Age, in: *Le Moyen-Age*, 72, 1966, p. 59.
- ¹² Zie: Jappe Alberts, Der Rheinzoll Lobith, S. 15 ff; G. Droege, Die Kurkölnischen Rheinzölle im Mittelalter, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 68/69, 1967, S. 21-47.
- ¹³ M. Scholz-Babisch, *Quellen zur Geschichte des Klevischen Rheinzollwesens*, I, Wiesbaden 1971, no. 89, 23 februari 1356.
- ¹⁴ *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, herausgegeben von Bruno Kuske, Bd. 2, 1450-1500, Bonn 1917, no. 183.
- ¹⁵ M. Scholz-Babisch, o.c., no. 242.
- ¹⁶ Idem, no. 296, december 1491.
- ¹⁷ Jappe Alberts, Der Rheinzoll Lobith, S. 57 ff.
- ¹⁸ G. Droege, *Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Moers (1414-1463)*, Bonn 1957, S. 123. Afhankelijk van de soort wijn bevat de voeder 6 tot 8 aam van 104 kannen ad 1,3134965 liter, derhalve 819,6 tot 1092,8 liter.
- ¹⁹ Ennen und Höroldt, Kleine Geschichte der Stadt Bonn, S. 58.
- ²⁰ Jappe Alberts, Der Rheinzoll Lobith, S. 46.
- ²¹ Jappe Alberts, Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria, blz. 93/4; zie ook: W. Giesebrecht, *Geschichte der Deutschen Kaiserzeit*, Leipzig 1877, IV, S. 250.
- ²² „Dit nabeschreven ist cronyck van Gelre“, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, Bd. 70, 1901, S. 49.
- ²³ Zie: J. C. G. M. Jansen, Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XX, 1975, blz. 56 e.v.
- ²⁴ Koelhoffische Chronick, editie Hegel, in: *Chronicken der deutschen Städte*, XIII, (Köln, 2), op het jaar 1349.
- ²⁵ Keulen: W. Janssen, *Regesten der Erzbischöfe von Köln*, V, Köln 1973, no. 61, 24 juni 1332; W. Kisky, *Regesten der Erzbischöfe von Köln*, IV, Köln 1915, no. 457, 1 juni 1309; Bonn: E. Ennen en D. Höroldt, *Kleine Geschichte der Stadt Bonn*, Bonn 1967, S. 58; Aken: E. Pauls, Aus der Geschichte der Jülicher Vogtei in Aachen, in: *Düsseldorfer Jahrbuch*, 17, 1905, S. 134; Erkelenz: W. Jappe Alberts, Die Beziehungen von Erkelenz zum Territorium Geldern im Mittelalter, in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz*, I, Erkelenz 1976, S. 153; Geldern: I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, I, Arnhem 1830, no. 266; W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, I, 1950, blz. 88.
- ²⁶ Kellenbenz, o.c., S. 7 ff.
- ²⁷ H. Kellenbenz, Rheinische Verkehrswege der Hanse zwischen Ostsee und Mittelmeer,

- in: *Die Deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West*, Köln 1963, S. 103 ff.
- ²⁸ L. von Winterfeld, Das Westfälische Hansequartier, in: *Der Raum Westfalen*, Bd. II, 1, 1955, S. 292 ff; Ph. Dollinger, *De Hanze*, Utrecht 1967, blz. 153 e.v.
- ²⁹ Kellenbenz, *Der Aufstieg Kölns*, S. 26.
- ³⁰ Ennen und Höroldt, o.c., S. 67.
- ³¹ Zie noot 29.
- ³² J. G. J. Koreman, Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en handel in de Middeleeuwen, in: *Miscellanea Traiectensia*, Maastricht 1962, blz. 195.
- ³³ Sittard, *Historie en Gestalte*, Sittard 1971, blz. 141.
- ³⁴ Idem, blz. 40.
- ³⁵ Jappe Alberts, zie noot 9, blz. 24/5.
- ³⁶ W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maasgebiet*, Assen 1976, p. 22.
- ³⁷ Handbuch der Historischen Strätten Deutschlands, III Nordrhein-Westfalen, Landesteil Nordrhein, Stuttgart 1970, S. 183.
- ³⁸ C. E. P. M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*, Assen 1974, blz. 4/6.
- ³⁹ W. Krings, o.c., S. 21/22.
- ⁴⁰ Idem, S. 22.
- ⁴¹ F. Gorissen, *Niederrheinische Städte-Atlas*, Kleve 1952, S. 59; Krings, o.c., S. 21/22.
- ⁴² Krings, o.c., S. 22/23.
- ⁴³ Krings, o.c., S. 30.
- ⁴⁴ Krings, o.c., S. 25/27; F. Petri, Die Holländersiedlungen am Klevischen Niederrhein, in: *Festschrift Zender*, Bonn 1972, S. 1117.
- ⁴⁵ *Urkundenbuch der Stadt und des Amtes Uerdingen*, bearbeitet von G. Rotthoff, Krefeld 1968, no. 312.
- ⁴⁶ Idem, no. 430, S. 126.
- ⁴⁷ Idem, no. 429.
- ⁴⁸ Het gebruik van in rivierdalen gelegen weiland als hooiland blijkt onder meer uit de oorkonde van 23 december 1366 betreffende de aanwijzing van aartsbisschop Cuno van Trier als coadjutor in het aartsbisdom Keulen; zie Lac. III, no. 671.

OVERZICHT VAN REGERENDE VORSTEN

1. Duitse koningen
2. Pausen
3. Aartsbisschoppen van Keulen
4. Graven en hertogen van Gulik
5. Graven en hertogen van Kleef
6. Graven en hertogen van Berg
7. Graven en hertogen van Gelre
8. Graven van Meurs
9. Bisschoppen van Luik
10. Graven van de Mark

1. Duitse koningen

Rudolf van Habsburg	1273-1291
Adolf van Nassau	1292-1298
Albrecht I	1298-1308
Hendrik VII	1308-1313
Lodewijk van Beieren	1314-1347
Karel IV	1346-1378
Wenzel	1376-1400
Ruprecht	1400-1410
Sigismund	1410-1437
Albrecht II	1438-1439
Frederik III	1440-1493
Maximiliaan	1493-1519

2. Pausen

Nicolaus IV	1288-1292
Celestinus V	1294
Bonifacius VIII	1294-1303
Benedictus XI	1303-1304

Avignon: Clemens V	1305-1314
Johannes XXII	1316-1334
Nicolaus V (tegenpaus)	1328-1330
Benedictus XII	1334-1342
Clemens VI	1342-1352
Innocentius VI	1352-1362
Urbanus V	1362-1370
Gregorius XI	1370-1378
Clemens VII (tegenpaus)	1378-1394
Benedictus XIII (tegenpaus)	1394-1417

Rome: Urbanus VI	1378-1389
Bonifacius IX	1389-1404
Innocentius VII	1404-1406
Gregorius XII	1406-1409

Pisa: Alexander V	1409-1410
Johannes XXIII	1410-1415

Rome: Martinus V	1417-1431
Clemens VIII (tegenpaus)	1424
Eugenius IV	1431-1439
Felix V (tegenpaus)	1439-1449
Nicolaus V	1447-1455
Calixtus III	1455-1458
Pius II	1458-1464

3. Aartsbisschoppen van Keulen

Siegfried van Westerburch	1275-1297
Wicbold van Holte	1297-1304
Hendrik van Virneburg	1304-1332
Walram van Gulik	1332-1349
Willem van Gennep	1349-1362
Johan van Virneburg	1362-1363
Adolf II van de Mark	1363-1364
Engelbert III van de Mark	1364-1369

Frederik III van Saarwerden	1370-1414
Diederik II van Meurs	1414-1463
Ruprecht van de Palts	1463-1480
Herman van Hessen	1480-1509

4. Graven en hertogen van Gulik

Walram	1278-1297
Gerhard	1297-1328
Willem V (sedert 1356 hertog)	1328-1361
Willem I (als hertog)	1361-1393
Willem II (ook hertog van Gelre)	1393-1402
Reinald IV (ook hertog van Gelre)	1402-1423
Adolf I (ook hertog van Berg sedert 1408)	1423-1437
Gerhard I (ook hertog van Berg)	1437-1475
Willem III (ook hertog van Berg)	1475-1511

5. Graven en hertogen van Kleef

Diederik VII	1275-1305
Otto	1305-1311
Diederik VIII	1311-1347
Jan I	1347-1363
Adolf I	1368-1394
Adolf II (sedert 1417 hertog)	1394-1448
Jan I	1448-1481
Jan II	1481-1521

6. Graven en hertogen van Berg

Adolf VII	-1296
Willem I	1297-1308
Adolf VIII	1308-1348
Gerhard I	1348-1360
Willem II (sedert 1380 hertog)	1360-1408
Adolf I (sedert 1423 ook hertog van Gulik)	1408-1437
Gerhard II (ook hertog van Gulik)	1437-1475
Willem II (ook hertog van Gulik)	1475-1511

7. Graven en hertogen van Gelre

Reinald I	1273-1326
Reinald II (hertog 1339)	1326-1343
Reinald III	1343-1361
Eduard	1361-1371
Reinald III	1371
Willem I (sedert 1393 ook hertog van Gulik)	1372-1402
Reinald IV (ook hertog van Gulik)	1402-1423
Arnold van Egmond	1423-1473
Adolf van Egmond	1465-1477
Karel van Egmond	1492-1538

8. Graven van Meurs

Diederik II	-1294
Diederik III	1294-1346
Frederik I	1346-1356
Diederik IV	1356-1372
Frederik II	1372-1417
Frederik III	1417-1448
Vincentius	1448-1499

9. Bisschoppen van Luik

Jan IV van Vlaanderen	1282-1291
Sedisvacatie	1291-1296
Hugo III van Châlons	1296-1301
Adolf I van Waldeck	1301-1302
Thibaldus van Bar	1303-1312
Adolf II van de Mark	1313-1344
Engelbert van de Mark	1345-1364
Jan V van Arkel	1364-1378
Arnold van Horn	1378-1389
Jan VI van Beieren	1389-1418
Jan VII van Wallenrode	1418-1419
Jan VIII van Heinsberg	1419-1455
Lodewijk van Bourbon	1456-1482

10. Graven van de Mark

Eberhard	1277-1308
Engelbert II	1308-1328
Adolf II	1328-1347
Engelbert III	1347-1391
Adolf II (tevens graaf van Kleef)	1391-1393
Diederik van Kleef	1393-1398
Adolf II (tevens graaf, in 1417 hertog van Kleef)	1398-1425
Gerhard van de Mark	1425-1456
Johan I (tevens hertog van Kleef)	1456-1481

Na de slag bij Woeringen waren het de overwinnaars, die hun politieke activiteiten richtten op de versterking van hun positie tegenover Keurkeulen, dat tengevolge van de nederlaag bij Woeringen de hegemonie in de landen tussen Maas en Rijn verloren had. Dit streven liep parallel aan de ontwikkeling van de territoria tussen Maas en Rijn tot landsheerlijke gebieden en ging gepaard met een reeks van conflicten en geschillen, die hetzij door de wapenen, hetzij door arbitrage, of door beide beëindigd werden. Deze conflicten en geschillen droegen in verscheidene gevallen het karakter van oppositie tegen de aartsbisschop van Keulen; veelal waren zij beperkt en incidenteel van aard. Ook tussen de wereldlijke heren onderling braken conflicten uit, waarbij soms één van de partijen gesteund werd door de Keulse aartsbisschop, die op zijn beurt soms hulp ontving van een wereldlijk heer. Behalve de territoriale vorsten en heren, van wie de graven en hertogen van Berg, van Gulik, van Kleef en van Gelre de belangrijkste waren, trad ook de stad Keulen meestal als tegenpartij van de aartsbisschop – soms echter als diens medestander – naar voren.

Voorts deden zich in deze strijd om macht en invloed nog verscheidene andere aanzienlijke heren gelden, onder meer de graven van Meurs, van Virneburg, van Sayn, van Nassau en de heren van Valkenburg. In een steeds wisselende samenstelling van de partijen speelden zich deze conflicten af.

Hoewel de hier bedoelde ontwikkeling te beschouwen is als een van interne aard, verliep zij niet zonder inmenging van de zijde van het

rijksgezag, dat echter – afgezien van een enkele episode zoals tijdens koning Albrecht, die met steun van de stad Keulen de aartsbisschop dwong om zich naar dat gezag te voegen – te zwak was om zich te doen gelden. Veeleer bevorderde het door mislukte inmenging en door concessies aan de regionale machthebbers de hiervóór bedoelde ontwikkeling. Die concessies werden voor een belangrijk deel verleend bij gelegenheid van een troonstrijd door een van de kandidaten om aanhangers te winnen. Ook daardoor hadden de opeenvolgende koningskeuzen repercussies in de landen tussen Maas en Rijn.

Evenmin leidden de incidentele bemoeienissen van de Pauselijke Stoel tot gunstige resultaten, noch tot vermindering van de onrust. Eerder leidden zij tot verscherping van de verhoudingen, zoals bijvoorbeeld in de kerkelijke aangelegenheden van het hertogdom Kleef en bij de partijkeuze tegen aartsbisschop Diederik III van Meurs.

De omstandigheid, dat de landen aan de Nederrijn tot de westelijke grensgebieden van het Duitse Rijk behoorden, en de daaruit voortvloeiende politieke, economische en culturele relaties met de overige streken van dit noordwestelijke grensgebied, met name met Brabant, hadden mede ten gevolge, dat de westelijke mogendheden, namelijk Frankrijk en Engeland, belangstelling toonden voor de landen tussen Maas en Rijn, nog afgezien van de Brabantse belangstelling, die reeds geleid had tot de verwerving van het hertogdom Limburg, en nog zou leiden tot de verwerving van een belangrijk deel van de Landen van Overmaas en aldus een belangrijk element in de geschiedenis van de landen tussen Maas en Rijn vormde. Zij leidde in de 15e eeuw tot de Bourgondische pogingen tot penetratie en annexatie en met name tot de infiltratie in het hertogdom Kleef en tot de tijdelijke bezetting van het hertogdom Gelre. Als een rode draad liep deze Bourgondische politiek door de gebeurtenissen in de Nederrijnse landen.

De veelvuldig voorkomende geschillen, de tegenstrijdige belangen, het zelfstandigheidsstreven van de stad Keulen en het particularisme van vele aanzienlijke heren bracht onrust teweeg en veroorzaakte veden, die niet zelden werden begonnen om zich door roof, geweld en onrechtmatigheden te verrijken. Om deze onrust en onveiligheid te keren, werden landvredebonden gesloten, soms – zoals de Bacharachse Land-

vredebond – op initiatief van de Duitse koning. Veel resultaat hadden deze landvredebonden niet.

Niettegenstaande de toenemende machtspositie van de wereldlijke vorsten in de landen tussen Maas en Rijn – met name van de hertog van Gulik – slaagden enkele Keulse aartsbisschoppen, zoals bijvoorbeeld Frederik III van Saarwerden, er in, zij het met vallen en opstaan, hun positie te versterken, hoewel zij met ernstige financiële moeilijkheden te kampen hadden. Die moeilijkheden bezorgden hen onder meer conflicten met het Domkapittel, dat van de gelegenheid gebruik maakte zich invloed op de landsaangelegenheden te verschaffen.

In de 15e eeuw vond de ontwikkeling en consolidatie van de wereldlijke landsheerlijke territoria voortgang. Gulik en Berg werden in een personele unie verenigd; in Gelre werd hertog Arnold als landsheer erkend en in Kleef voerde hertog Adolf I een bewind, dat tot een sterke positie van de landsheer leidde. Daartegenover zette de Keulse aartsbisschop de reeds door zijn voorgangers met wisselend succes ondernomen pogingen voort om aan Keurkeulen de suprematie te verschaffen aan de Rijn en in Westfalen en de grondslag daarvan te versterken. De op deze voorrang gerichte politiek, die Diederik III van Meurs gedurende zijn lange regeringsperiode (1414-1463) voerde, leidde aanvankelijk tot gunstige resultaten, onder meer het instandhouden van de scheiding tussen Kleef en Mark; met Gerhard van de Mark onderhield de aartsbisschop goede betrekkingen. Omstreeks 1440 ging het er naar uitzien, dat deze op suprematie gerichte politiek zou slagen, maar in de jaren na 1440 brak de te zeer gespannen boog en werd het duidelijk, dat het doorvoeren van deze politiek voor het Keulse territorium te zware lasten medebracht en dat de tegenkrachten te sterk waren. De aanvankelijk geslaagde, met name tegen Kleef gerichte omsingelingspolitiek van aartsbisschop Diederik werd doorbroken omdat de bisdommen Utrecht en Munster aan zijn greep ontglipten. Bovendien moest de aartsbisschop in de „Soester Fehde” het onderspit delven. Een en ander betekende het einde van de preponderantie van Keurkeulen, wat nog nadruk verkreeg doordat in 1455 het in 1450 met Berg gesloten erfverdrag zijn betekenis verloor en doordat in 1456 Gerhard van de Mark overleed en Kleef en Mark wederom verenigd werden.

De hertog van Kleef vond politieke, financiële en diplomatieke steun bij de hertog van Bourgondië, die op zijn beurt met de Kleefse hertog als op machts- en gebiedsuitbreiding beluste bondgenoot een expansiepolitiek voerde, die zich onder meer op de landen tussen Maas en Rijn richtte. Allereerst op Gelre, welk territorium in 1473 tijdelijk in Bourgondisch bezit kwam, evenals het graafschap Meurs, dat korte tijd door Bourgondische troepen bezet werd gehouden. Ook Keurkeulen, waar Ruprecht van de Palts en Herman van Hessen elkaar het gezag betwistten, werd door de Bourgondische expansiepolitiek bedreigd.

De mislukking van het beleg van Neuss bracht een omkeer teweeg en het sneuvelen van Karel de Stoute in 1477 had ten gevolge, dat de Bourgondische erflanden in handen kwamen van het Habsburgse huis.

In de loop van de 14e en 15e eeuw openbaarde zich in de territoria tussen Maas en Rijn het met de ontwikkeling van het territorialiteitsgevoel verband houdende streven van de onderscheidene als „standen” te kwalificeren groepen van de ingezetenen om invloed en medezegenschap te verkrijgen op het landsbestuur, waarbij de handhaving van de eenheid en de onvervreemdbaarheid van het territorium voorop stond. In Hoofdstuk X wordt de ontwikkeling van dit dualisme, dat beschouwd moet worden als een bestuursvorm, geschetst met betrekking tot de hertogdommen Gelre, Berg, Gulik en Kleef en het graafschap Mark, alsmede de Landen van Overmaas en het keurvorstendom Keulen.

Tot slot zijn in Hoofdstuk XI de hoofdzaken van de economische ontwikkeling in de landen tussen Maas en Rijn in de 14e en 15e eeuw geschetst.

Nach der Schlacht bei Wörringen (5. Juni 1288) richteten die Sieger ihre politische Aktivität vor allem auf die Stärkung ihrer Stellung gegenüber Kurköln, das durch seine Niederlage in dieser Schlacht die Vorherrschaft in den Ländern zwischen Maas und Rhein verloren hatte. Dieses Emanzipationsstreben verlief parallel zu der Entwicklung der Territorien zwischen Maas und Rhein und war verknüpft mit einer Reihe von Konflikten und Streitigkeiten, die durch Waffengewalt, durch Schiedsspruch oder durch beides beendet wurden. Diese Konflikte und Streitigkeiten trugen in mehreren Fällen den Charakter einer offenen Opposition gegen den Erzbischof von Köln, beschränkten sich aber meistens auf Nebensächlichkeiten. Auch zwischen den weltlichen Herren untereinander entstanden Konflikte, in denen der Erzbischof manchmal einer der Parteien Beistand leistete, während er in anderen Fällen seinerseits Hilfe von weltlichen Herren erlangte. In diesem Machtkampf traten die Grafen und Herzöge von Berg, von Jülich, von Kleve und von Geldern in den Vordergrund. Auch die Stadt Köln spielte in diesen Gegensätzen eine Rolle, meistens als Gegenpartei des Erzbischofes. Ferner machten die Grafen von Moers, von Virneburg, von Sayn, von Nassau und die Herren von Falkenburg ihren Einfluss geltend, bald als Bundesgenossen, bald als Gegner des Erzbischofes. In immer wechselnder Zusammenstellung der Parteien spielten sich diese Konflikte ab.

Wenn auch diese Entwicklung zunächst als ein landschaftlich begrenzter Vorgang zu betrachten ist, verlief sie doch nicht ohne Eingreifen der Reichsgewalt, die aber – abgesehen von Ausnahmefällen

wie dem Eingreifen von König Albrecht, der mit Hilfe der Stadt Köln den Erzbischof nötigte sich dem königlichen Willen zu fügen – zu schwach war um sich auf die Dauer zu Geltung zu bringen. Vielmehr förderte die Reichsgewalt durch gescheiterte Einmischungen und durch Zugeständnisse die oben angedeutete Entwicklung. Die Zugeständnisse wurden zum grössten Teile gemacht um Anhänger zu gewinnen in Tronstreitigkeiten. Deshalb hatten die aufeinanderfolgenden Königswahlen auch Nachwirkungen in den Ländern zwischen Maas und Rhein.

Auch das Eingreifen des Papstes führte nicht zum Frieden, sondern eher zur Verschärfung der Verhältnisse, so wie zum Beispiel in der Frage der kirchlichen Stellung des Herzogtums Kleve; auch das päpstliche Auftreten gegen Erzbischof Dietrich III verursachte Unruhe.

Die Tatsache, dass die Länder zwischen Maas und Rhein zu den westlichen Grenzgebieten des Deutschen Reiches gehörten, und die sich daraus ergebenden politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen zu den übrigen Gebieten dieses nordwestlichen Grenzgebietes, insbesondere mit Brabant, hatten zur Folge, dass die westeuropäischen Führungsmächte Frankreich und England Interesse für die Länder zwischen Maas und Rhein zeigten, doch wurde dieses noch übertroffen von dem brabantischen Interesse, dass schon zur Erwerbung des Herzogtums Limburg geführt hatte und noch zur Erwerbung eines wichtigen Teiles von den „Landen van Overmaas“ führen sollte. Das brabantische Interesse war ein sehr wichtiges Element in der Geschichte der Länder zwischen Maas und Rhein. Es führte im 15. Jahrhundert zu den burgundischen Annexionsbestrebungen und besonders zur Einflussnahme auf das Herzogtum Kleve und zur vorübergehenden Besetzung des Herzogtums Geldern. Wie ein roter Faden zog sich der Einfluss der burgundischen Politik durch die Ereignisse in den niederrheinischen Ländern.

Die vielfachen Konflikte, die entgegengesetzten Interessen, das Selbständigkeitsstreben der Stadt Köln und der Partikularismus vieler ansehnlichen Herren führte zu Unruhe und Fehden, die öfters kein anderes Ziel hatten als sich durch Raub, Gewalt und sonstige Unrechtmäßigkeiten zu bereichern. Um diese Unruhe und Unsicherheit aus der Welt zu schaffen wurden Landfriedenbünde geschlossen, bis-

weilen – wie der Landfrieden von Bacharach – auf Anregung des deutschen Königs. Viel Erfolg hatten diese Landfriedenbünde aber nicht.

Ungeachtet der zunehmenden Machtstellung der weltlichen Fürsten in den Ländern zwischen Maas und Rhein – namentlich des Herzogen von Jülich – gelang es den kölnischen Erzbischöfen, wenn auch mit wechselndem Erfolg und unter grosze Schwierigkeiten finanzieller Art, ihre Stellung wieder zu verbessern. Die finanziellen Schwierigkeiten führten zu Konflikten mit dem kölnischen Domkapitel, das diese Gelegenheit benutzte sich Einfluss auf die Landesangelegenheiten zu verschaffen.

Im 15. Jahrhundert setzten sich die Entwicklung und die Festigung der weltlichen Territorien fort. Jülich und Berg wurden in einer Personal-Union vereinigt. In Geldern wurde Herzog Arnold von den Ständen als Landesherr berufen und anerkannt, und in Kleve führte Herzog Adolf I ein zielbewusster, auf Stärkung der Landesherrschaft gerichtetes Regiment.

Demgegenüber setzte der Erzbischof von Köln die schon durch seine Vorgänger unternommenen Versuche fort, Kurköln wieder die Vorherrschaft am Rhein und in Westfalen zu verschaffen.

Diese Politik, die Dietrich von Moers während seiner langjährigen Regierung führte und die vornehmlich gegen Kleve gerichtet war, hatte anfangs Erfolg. Sie erstrebte u.a. die Aufrechterhaltung der Scheidung zwischen Kleve und Mark, und die Pflege von Sonderbeziehungen zu dem jüngeren Sprosz des Klevisch-Märkischen Fürstenhauses, Gerhard von der Mark. Um 1440 sah es danach aus, dass diese Politik zum Ziel führen würde, aber in den Jahren nach 1440 stellte sich heraus, dass die Durchführung dieser Politik Kurköln zu schwer belastete und die Gegenkräfte zu stark waren. Die anfänglich von Erfolg gekrönte, vornehmlich gegen Kleve gerichtete Einkreisungspolitik wurde durchbrochen, weil die Bistümer Utrecht und Münster unter päpstlicher Mithilfe dem Griff des Kölner Erzbischofes entzogen wurden. Dazu kam noch, dass der Erzbischof in der „Soester Fehde“ den Kürzeren zog und mit diesem alten Vorposten der kurkölnischen Macht in Westfalen zugleich den wichtigsten städtischen Mittelpunkt im Lande verlor. Das eine wie das andere bedeutete das definitive Ende

der kurkölnischen Vorherrschaft im deutschen Nordwesten. Diese Tatsache wurde noch unterstrichen durch das rückgängig werden des im Jahre 1450 mit dem Herzog von Berg geschlossenen Erbvertrages (1455) und durch die Vereinigung von Kleve und Mark nach dem Tode von Gerhard von der Mark (1456).

Der Herzog von Kleve erhielt politische, finanzielle und diplomatische Hilfe von dem Herzog von Burgund, der seinerseits mit dem klevischen Herzog als Bundesgenossen einen Ausehnungspolitik führte, die sich auf Nordwestdeutschland und auf das Rheinland richtete. Im Jahre 1473 kam Geldern zeitweise in burgundischen Besitz, ebenso die Grafschaft Moers. Auch Kurköln, wo Ruprecht von der Pfalz und Hermann von Hessen einander den Bischofsitz streitig machten, wurde Anfang der sechziger Jahre von der burgundischen Ausdehnungspolitik bedroht.

Der burgundische Miszerfolg der Belagerung von Neuss hatte eine Wendung in der politischen Gesamtlage zur Folge, und als Karl der Kühne bei Nancy gefallen war, kamen die burgundischen Erbländer in den Besitz des habsburgischen Hauses.

Im Laufe des 14. und des 15. Jahrhunderts entwickelte sich in den Territorien zwischen Maas und Rhein das mit der Entwicklung des Territorialbewusstseins verbundene Streben der als „Stände“ zu qualifizieren Gruppen von Eingesessenen nach Einflusz auf die Behandlung von Landesangelegenheiten, darunter an erster Stelle die Behauptung von Einheit und Unteilbarkeit des Territoriums.

In Kapitel X wird die Entwicklung dieses Dualismus von Landesherr und Eingesessenen, der als die charakteristische territoriale Verfassungsform des ausgehenden Mittelalters zu betrachten ist, behandelt für die Herzogtümer Geldern, Berg, Jülich und Kleve und die Grafschaft Mark, sowie für die „Landen van Overmaas“ und Kurköln.

In einem abschliessenden Kapitel XI werden die Hauptlinien der wirtschaftlichen Entwicklung in den Ländern zwischen Maas und Rhein im 14. und 15. Jahrhundert dargestellt.

C'étaient les vainqueurs qui après la bataille de Woeringen dirigèrent leurs efforts politiques vers la fortification de leur position vis-à-vis de *Kurköln*, qui à cause de sa défaite avait perdu son hégémonie dans les pays entre le Rhin et la Meuse. Ces efforts coïncidaient avec le développement de ces pays comme *Landesherrlichkeiten* et cette évolution fut accompagnée d'une série de conflits et de litiges, arrangés soit par main armée, soit par arbitrage ou bien par les deux.

Ces conflits et litiges étaient parfois caractérisés par une opposition contre l'archevêque de Cologne. Souvent ils étaient d'une nature restreinte et incidentelle. Les seigneurs temporels eux aussi avaient leurs conflits mutuels et quelquefois un des partis était soutenu par l'archevêque, qui à son tour était parfois aidé par un autre seigneur temporel. A part des princes et des seigneurs territoriaux, dont les plus importants étaient les comtes et ducs de Berg, de Juliers, de Clèves et de Gueldre, la ville de Cologne entraînait presque toujours en scène comme adversaire de l'archevêque, mais quelquefois comme son allié.

Dans ces contestations pour obtenir du pouvoir et de l'influence, plusieurs autres seigneurs importants se firent valoir, entre autres les comtes de Moers, de Virnebourg, de Sayn, de Nassau et les seigneurs de Fauquemont. Ces conflits se passaient dans un cadre toujours changeant.

Bien qu'il s'agisse ici d'un développement local, le pouvoir central s'y mêlait parfois, mais ce pouvoir était trop faible pour se faire valoir. Le cas du roi Albert qui, soutenu par la ville de Cologne, forçait l'archevêque à se soumettre à son pouvoir, était une exception. Le développement visé ci-dessus était plutôt favorisé par les interventions manquées

du pouvoir central et par des concessions faites aux seigneurs territoriaux. Une partie importante de ces concessions fut conférée à l'occasion d'un conflit à cause de la succession au trône. Les candidats divers essayaient de gagner des adhérents et pour cette raison les élections pour désigner un roi romain avaient des répercussions dans les pays entre le Rhin et la Meuse.

Les interventions incidentelles de la part du Saint-Siège n'avaient non plus des résultats favorables ni tranquillisants. Elles causèrent plutôt un échauffement dans les esprits, comme par exemple dans les affaires cléricaux du duché de Clèves et pendant l'opposition contre l'élection de l'archevêque Thierry III de Moers.

La position des pays du Bas-Rhin aux confins de l'empire allemand et le fait qu'ils entretenaient par là des relations politiques, économiques et culturelles avec les autres pays dans cette région – notamment avec le duché de Brabant – causaient un intérêt naissant de la part de la France et de l'Angleterre pour les pays entre le Rhin et la Meuse. C'était aussi le cas pour le Brabant, dont le duc s'était déjà approprié du duché de Limbourg et ensuite d'une partie importante des pays d'Outre-Meuse. Cette convoitise brabançonne était un élément important dans l'histoire des pays entre le Rhin et la Meuse. Elle aboutit pendant le 15e siècle aux efforts bourguignons de pénétration et d'annexion et notamment d'infiltration dans le duché de Clèves et l'occupation temporelle du duché de Gueldre. Cette politique bourguignonne se présente comme un fil rouge à travers l'histoire des pays du Bas-Rhin.

Les conflits nombreux, les intérêts contradictoires, l'effort de la ville de Cologne de se rendre indépendante et le particularisme de nombreux seigneurs importants causaient des inquiétudes et des brouilles, surtout pour s'enrichir par rapine, violence et injustice. Afin de détourner ces insécurités on procédait – à l'invitation du roi romain – à conclure des traités pour maintenir le trêve de Dieu dans les pays contractants, comme par exemple le traité de Bacharach. Les résultats de ces procédés n'étaient pas imposants.

Nonobstant le pouvoir grandissant des princes temporels dans les pays entre le Rhin et la Meuse – surtout celui du duc de Juliers – plusieurs archevêques de Cologne, par exemple Frédéric de Saarwerden, réussirent, non sans rencontrer des difficultés, à renforcer leur position, malgré les obstacles financiers considérables, qu'ils rencontrèrent pen-

dant l'exécution de leur politique. Ces difficultés causèrent entre autres des conflits avec le *Domkapittel*, qui saisit l'occasion d'agrandir son influence sur les affaires du pays.

Dans le cours du 15e siècle le développement et la consolidation de la *Landesherrlichkeit* furent continués. Juliers et Berg étaient dans une union personnelle. En Clèves le duc Adolphe I régnait son pays d'une manière à fortifier sa position comme *Landesherr*. En face de cette politique l'archevêque de Cologne continuait les efforts déjà entrepris par ses prédécesseurs, afin de procurer à *Kurköln* la suprématie le long du Rhin et en Westphalie et d'en fortifier les bases. Cette politique, dirigée par Thierry de Moers pendant son règne de longue durée, produisait d'abord des résultats satisfaisants, entre autres le maintien de la séparation entre le duché de Clèves et le comté de la Marck. L'archevêque entretenait de bonnes relations avec Gérard de la Marck.

Environ 1440 il était à prévoir que cette politique réussirait, mais dans les années suivantes l'arc trop tendu brisait et il était évident que la poursuite de cette politique amènerait des charges trop lourds pour le territoire de Cologne et que les forces antagonistes étaient trop considérables. La politique d'encerclement initiale, notamment dirigée contre le duché de Clèves, fut percée parce que les évêchés d'Utrecht et de Munster en échappèrent. L'archevêque avait en outre le dessous dans le *Soester Fehde*. Ces événements mirent fin à la prépondérance de *Kurköln* et cela fut marqué par l'importance diminuante – en 1455 – du traité d'héritage conclu en 1450 avec Berg et par la réunion du duché de Clèves avec le comté de la Marck après la mort de Gérard de la Marck en 1455.

Le duc de Clèves obtenait le soutien politique, financier et économique du duc de Bourgogne, qui à son tour menait une politique d'expansion en collaboration avec le duc de Clèves, qui sur ce terrain marchait de pair avec lui. Les deux alliés dirigeaient leurs efforts entre autres contre les territoires entre le Rhin et la Meuse. Ce fut d'abord le tour de Gueldre. Son territoire devient en 1473 pendant quelques années une possession du duc de Bourgogne. Il en était de même pour le comté de Moers, occupé temporellement par l'armée bourguignonne. *Kurköln* aussi, où le comte palatin Robert et Hermann de Hesse se disputaient le pouvoir, fut menacé par la politique d'expansion du duc de Bourgogne.

L'insuccès du siège de Neuss causa un changement profond et après la mort de Charles le Téméraire en 1477 l'héritage bourguignon fut transféré à la maison de Habsbourg.

Dans le cours du 14e et du 15e siècle il se manifestait dans les territoires entre le Rhin et la Meuse une tendance parmi les divers groupements d'inhabitants à se procurer une certaine participation dans le gouvernement du pays. Cette évolution avait des rapports avec le développement d'un sentiment territorial de ces groupements, qui sont désormais à qualifier comme *standen* (états). Leur but principal était le maintien de l'unité et de l'inaliénabilité du territoire. Le chapitre X contient la description du développement de ce dualisme qu'il faut considérer comme une espèce de gouvernement par rapport aux duchés de Gueldre, de Juliers et de Clèves et au comté de la Marck, ainsi qu'aux pays d'Outre-Meuse et à l'archevêché de Cologne.

Finalement le chapitre XI contient l'essentiel du développement économique dans les pays entre le Rhin et la Meuse pendant les 14e et 15e siècles.

Index Personarum

- Adelheid van Tecklenburg, 129
- Adolf van Nassau, Duits koning,
(1292-1298), 3, 4, 11, 13, 15
- Adolf van Kleef, zoon van hertog Adolf II
van Kleef, 137
- Adolf van de Mark, bisschop van Luik,
(1313-1344), 36, 46, 47, 55, 57
- Adolf van de Mark, bisschop van Munster,
74
- Adolf van Ravenstein, 153
- Agnes van Bourbon, 148
- Albrecht I, Duits koning, (1298-1308), 3,
13, 14, 15, 16, 17, 21, 24
- Albrecht II, koning van Bohemen en Hon-
garije, Duits koning, 125
- Albrecht, markgraaf van Brandenburg, 155
- Alexander V, paus, 98
- Alpen, gebroeders van, 94
- Ammann, H., historicus, 195
- Anjou, Karel van, broer van Philips IV, 24
- Arnold van Blankenheim, 99
- Arnold van Rummen, 83
- Barkhausen, M., historicus
- Begarden, 66
- Begijnen, 66
- Benedictus XI, paus, (1303-1304), 21
- Benedictus XII, paus, 57, 59
- Berg, graven (hertogen) van, Adolf, 5, 6, 10
- Willem, (1297-1308), 24
- Adolf, 34, 35, 37, 58, 59, 61, 62, 99
- Gerhard, 73, 78, 99, 106, 170
- Willem II (als hertog Willem I), 95, 97,
98, 99, 101, 102, 103, 104, 115, 169, 175
- Adolf I, 97, 101, 102, 109, 116, 117, 118,
119, 120, 121, 123, 124, 128, 129, 173,
174
- Gerhard, 117, 129, 140, 151, 174
- Willem, 154, 155
- Bonifacius VIII, paus, 15, 16
- Boudewijn, aartsbisschop van Trier, 33, 35,
37, 47, 64
- Brabant, hertogen van, Jan I, 5, 6, 7, 8, 13
- Jan II, (1294-1312), 13, 14, 23, 27
- Godfried, broer van Jan II, 13
- Jan III, (1313-1355), 36, 43, 56, 75, 78
- Wenceslas, 78, 81, 82, 106, 107, 108, 177
- Johanna, 82, 104, 108, 120, 178, 179
- Antonie, 116
- Bronkhorsten, 74, 107
- Clemens V, paus, 21, 22, 24, 36, 49, 66
- Clemens VI, paus, (1342-1352), 63, 64, 76,
78
- Clemens VII (Avignon), 93
- Colonna, heerser in Rome, 43
- Croy, 127
- Cuno van Falkenstein, aartsbisschop van
Mainz, coadjutor van Keulen, 84, 89, 93,
94
- David van Bourgondië, bisschop van
Utrecht, 120, 141, 155

- Diederik van Heinsberg, 59, 83
 Diederik van Horn, 102
 Diederik van Isenburg, 35
 Dijk, Ludolf van, domkannunnik, Keulen, 23
 Eduard I, koning van Engeland, 4
 Eduard III, koning van Engeland, 40, 47, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 71, 72, 81, 82, 83
 Egmond, 127
 Elisabeth van Baer, 109
 Elisabeth van Bohemen, 25
 Enea Silvio Piccolomini, 127
 Engelbert van Kleef, broeder van hertog Jan II van Kleef, 155
 Engelbert van de Mark, bisschop van Luik, 83
 Engelberta van Kleef, gemalin van Frederik III van Meurs, 126
 Erik van Hoya, 138, 139
 Eugenius IV, paus, 124, 134, 137, 138
 Frederik III, Duits koning (1440), keizer (1452), 125, 126, 134, 135, 151, 152, 153, 157
 Frederik van Oostenrijk, Duits koning, 3, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 41, 42, 50, 71
 Frederik, keurvorst van de Palts, 148, 149
 Gelre, graven (hertogen) van, Reinald I, (1271-1326), 4, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 27, 33, 36, 39, 102, 165
 – Reinald II, (1326-1343), 34, 39, 43, 45, 46, 56, 59, 61, 74, 103, 107, 117, 165
 – Reinald III, (1343-1361); (1371), 74, 82, 103, 106, 107, 108, 165, 174
 – Eduard, (1361-1371), 74, 75, 82, 106, 109, 165, 174
 – Machteld van Gelre, 103, 107, 171
 – Willem I, 103, 104, 106, 107, 108, 121, 171
 – Reinald IV, 97, 102, 104, 108, 109, 116, 117, 119, 121, 127, 128, 166, 171
 – Arnold, 117, 118, 119, 121, 127, 128, 138, 139, 140, 141, 143, 149, 167, 168, 201
 – Adolf, 139, 141, 143, 149, 150, 151, 153, 168
 – Karel van Egmond, hertog van Gelre, 153, 154, 156
 Gerhard, zoon van Willem V van Gulik, 59, 73
 Gerard van Loon, 140
 Gerard van Virneburg, 74
 Gerhard II van Dijk, 94
 Godfried van Dalenbroek, 83
 Godfried van Heinsberg, 39
 Godfried van Vlodrop, 57
 Gregorius XII, paus, 98
 Gulik, graven (hertogen) van, Willem IV, 5
 – Willem, zoon van Willem IV, 5, 6
 – Walram, 5, 6, 10, 13, 14, 17
 – Gerard, 5, 14, 16, 17, 23, 24, 27, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 46, 55
 – Willem V of I, 34, 36, 40, 46, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 65, 71, 72, 73, 74, 79, 99, 104, 105, 106, 107, 170, 171, 177
 – Willem VI of II, 81, 84, 92, 95, 106, 107, 108, 175, 185
 – Gerhard, 117
 Gwijde, graaf van Vlaanderen, 6, 8, 9, 14
 Heckerens, 74, 107
 Heinsberg, 127
 Hendrik VII, Duits koning, (1308-1313), keizer (1313), 3, 24, 25, 26, 28, 31, 49
 Hendrik van Meurs, bisschop van Munster, 121, 126, 129, 138
 Hendrik van Schwarzburg, bisschop van Munster, 154
 Hendrik van Veldeke, 189
 Hendrik van Virneburg, aartsbisschop van Mainz, 47, 50
 Hendrik van Vlaanderen, echtgenoot van Philippa van Valkenburg, 105
 Henricus de Hervordia, kroniekschrijver, 63, 64, 66
 Herman van der Hallen, 143
 Holland, graven van, Jan I, (1296-1299), 22
 – Willem III, (1304-1337), 31, 32, 37, 40, 46, 104, 165
 – Margaretha, dochter van Willem III,
 – Johanna, dochter van Willem III,

- Philippa, dochter van Willem III, Hussieten, 124
- Innocentius VI, paus, 81
- Irmgarde van Kleef, 102
- Jan II, koning van Frankrijk, 81, 120
- Jan (Johan) van Bohemen, zoon van Hendrik VII, 25, 28, 31, 43, 59, 63
- Jan van Born en Sittard, 78
- Jan van Egmond, 117
- Jan van Gennep, 83
- Jan van Heinsberg, bisschop van Luik, 128, 168
- Jan van Schoonvorst, proost van St. Servaas te Maastricht, 106
- Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië, 121
- Johan, aartsbisschop van Mainz, 96, 98
- Johan van Ghemen, 134
- Johan van Heinsberg, 104, 109, 117, 118, 127, 128, 170
- Johan van Meurs, graaf van Saarwerden, 126
- Johan van de Palts, 139
- Johan van Reifferscheidt, 81
- Johan van Salm, 104
- Johan van Valkenburg, proost van O.L. Vrouw te Aken, 32
- Johan van Virneburg, proost van Xanten, 66
- Johan van Utrecht, lijfarts van Hendrik van Virneburg, 47
- Johanna van Holland, gemalin van Willem van Gulik, 40, 104
- Johannes XXII, paus, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 55, 67
- Johannes XXIII, paus, 98, 115, 116
- Joost, keurvorst van Brandenburg, 98
- Karel IV, Duits koning, (1346-1378), keizer (1355), 63, 64, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 81, 82, 83, 89, 90, 92, 93, 103, 104, 107
- Karel IV, koning van Frankrijk, 41, 42
- Karel de Stoute, 143, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156
- Katharina van Kleef, echtgenote van hertog Arnold van Gelre, 119, 141
- Keulen, aartsbisschoppen van, Siegfried van Westenburg, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13
- Wichbold van Holte, 3, 13, 14, 15, 17, 23
- Hendrik van Virneburg, 3, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50
- Walram van Gulik, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 85, 102, 170, 181
- Willem van Gennep, 47, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 85
- Jan van Virneburg, 84
- Adolf van de Mark, 84
- Engelbert van de Mark (eerder bisschop van Luik), 84, 89, 92, 181
- Frederik van Saarwerden, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 108, 109, 110, 115, 175
- Diederik van Meurs, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 148, 174, 177
- Ruprecht van de Palts, 148, 149, 150, 151, 152, 153
- Herman van Hessen, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 193
- Kleef, graven (hertogen) van, Diederik VII, 9, 10
- Diederik Loef, broer van Diederik VII, 9, 39
- Otto, (1305-1311), 24, 25
- Diederik VIII, (1311-1347), 62, 102
- Johan I, graaf, 71, 74, 102, 103, 107, 109, 174
- Adolf I, 85, 94, 97, 101, 103, 175
- Adolf II (hertog Adolf I), 98, 101, 103, 104, 108, 117, 118, 119, 120, 123, 125, 128, 134, 136, 137, 138, 176, 177, 185
- Johan I van Kleef, 121, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 168, 176, 185
- Jan II van Kleef, 155, 193
- Koenraad van Tomburg, 81

- Kuik, Jan van, 14
- Lamprecht, Karl, historicus, 11
- Lindner, Theodor, historicus, 11
- Lippe, 127
- Lodewijk van Beieren, Duits koning, (1314-1347), keizer (1328), 3, 21, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 55, 57, 59, 61, 63, 64, 71, 72, 102, 104
- Lodewijk XI, koning van Frankrijk, 153, 154, 155
- Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, 128, 148
- Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, 72
- Loon, graven van, Arnold V, (1279-1323), 13
- Godart, heer van Heinsberg, 99
- Luik, bisschoppen van, Jan van Vlaanderen, 8
- Adolf van de Mark, 36, 46, 47, 55, 57
- Luxemburg, Hendrik, graaf van, 8, 23
- Luxemburg, Walram, graaf van, 8
- Margaretha van Berg, gemalin van Adolf I van Kleef, 174
- Margaretha van Gelre, 102
- Margaretha van Holland, dochter van Willem III, 33, 40
- Margaretha van Kleef, 102, 103
- Margaretha van Ravensberg, 99
- Maria van Arkel, 117
- Maria van Bourgondië, dochter van Jan zonder Vrees, 104, 121
- Maria van Bourgondië, dochter van Karel de Stoute, 103, 154
- Maria van Brabant, 82, 108
- Maria van Gelre, echtgenote van hertog Willem II van Gulik, 107
- Maria van Gulik, 102
- Maria van Harcourt, echtgenote van Reinald IV van Gulik en Gelre, 108, 117
- Mark, graven van de, Gerard, 5
- Everhard, 6, 13, 15, 17, 23
- Engelbert, (1308-1328), 24, 27, 31, 32, 34, 40
- Adolf II, (1328-1347), 102, 103, 176
- Engelbert III, 74, 81, 94, 99, 102, 103, 176
- Diederik, 101, 103, 104
- Gerhard, 104, 116, 117, 119, 128, 177
- Martinus V, paus, 124
- Matthias, aartsbisschop van Mainz, 47
- Maximiliaan, aartshertog, Duits koning (1486), keizer (1508), 153, 154, 155, 156, 157
- Mechteld van Hessen, 155
- Meurs, graven van, Diederik III, 109
- Frederik I, 109
- Diederik IV, 75, 109, 110
- Frederik II, 109, 110, 126, 127
- Frederik III, 115, 117, 123, 126, 127, 129, 143, 156
- Vincentius, 143, 150, 156
- Bernard, 156
- Jan van Meurs, 109, 110
- Nicolaas IV, paus, (1288-1292), 7, 9
- Nicolaas V, paus, 137, 138
- Nicolaas van Cusa, 138
- Nicolaas van Praag, 73
- Otto van Arkel, 102
- Peter, aartsbisschop van Mainz, 33
- Pfalz-Simmern, 127
- Philippa van Berg, 117
- Philippa van Gelre, dochter van Adolf van Gelre, 154, 155
- Philippa van Valkenburg, 105
- Philippa, dochter van Willem III van Holland, 40, 46
- Philips IV, de Schone, koning van Frankrijk, 4, 7, 8, 9, 22, 23, 24, 31
- Philips VI, koning van Frankrijk, 47, 47, 55, 56, 58, 61, 62
- Philips, de Goede, hertog van Bourgondië, 120, 121, 123, 125, 127, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 148, 167
- Philips de Stoute, hertog van Bourgondië, 120, 178, 179
- Pius II, paus, 127, 139, 143
- Reinald van Schoonvorst, 64, 82, 83, 105, 106, 109, 170, 171, 177, 178, 185

- Reinald van Schoonvorst, zoon van Reinald van Schoonvorst, 106
- Robert van Artois, 56
- Rudolf, paltsgraaf, 33
- Rudolf van Habsburg, Duits koning, (1273-1292), 3, 10, 11
- Rudolf van Diepholt, bisschop van Utrecht, 120, 125, 128, 135, 137, 138, 141
- Ruprecht van de Palts, Duits koning, 96, 98
- Ruprecht van Virneburg, 42
- Scheyfart van Rode, 57
- Sibilla van Brandenburg, 155
- Sigismund, Duits koning, 98, 115, 116, 118, 123, 124, 125
- Sylvia van Saksen, echtgenote van Gerhard van Berg, 140, 170
- Sophia van Mechelen, echtgenote van Reinald II van Gelre, 45, 107
- Tecklenburg, 127
- Urbanus V, paus, 89
- Urbanus VI, paus, 93, 95
- Valkenburg, heren van, Walram, 6, 8, 13, 14
 Diederik III, 27
 Reinald, (1305-1333),
 14, 24, 27, 28, 31, 32,
 34, 36, 37, 39, 43
 Jan van Valkenburg,
 (1346-1352), 74, 78,
 105
- Walburga van Saarwerden, 110, 115, 126
- Walburga van Meurs, gemalin van Willem van Egmond, 143
- Waldeck, Otto, graaf van, 5, 6
- Waldemar IV, koning van Denemarken, 197
- Walram van Born en Sittard, 105
- Walraven (Walram) van Meurs, 120, 124, 125, 126, 127, 128, 135, 137, 138, 139, 141
- Wenzel (Wenceslas), Duits koning, 93, 96, 99
- Westerburg, Hendrik van, proost van St. Gereon, 16
- Willem van Berg, bisschop van Paderborn, 115, 116, 129
- Willem van Egmond, 143, 149
- Windeck, Hendrik van, 5

Index Locorum

- Ahrweiler, 170, 181
Aken, 5, 11, 13, 14, 25, 27, 32, 33, 34, 35, 36,
64, 72, 75, 76, 78, 79, 82, 92, 96, 98, 105,
107, 115, 116, 124, 125, 135, 181, 190,
196, 197, 198, 199, 200
Alpen, burcht, 94, 157
Amblève, rivier, 92
Andernach, 43, 71, 80, 84, 180, 181, 189, 193
Antwerpen, 197
Ardennen, 191
Arnhem, 149, 155, 156, 173, 199
Aspel-Rees, Keuls ambt, 103, 150, 154, 175,
176
Avignon, 21, 41, 43, 93
Aywaille, 92
Bacharach, 34, 35
Baesweiler, 106, 107
Bahr, heerlijkheid, 109, 127
Batenburg, 168
Bazel, 120, 124, 125, 134, 137, 138
Beaune, 191
Belfeld, 203
Berg, graafschap/hertogdom, 79, 97, 99,
101, 102, 120, 129, 140, 147, 163, 168,
169, 170, 173
Bergheim, 171
Blankenberg, 127, 128, 170
Bochum, 177
Bonn, 7, 10, 28, 33, 34, 37, 38, 43, 48, 49, 50,
61, 64, 66, 71, 76, 77, 80, 90, 91, 106,
115, 147, 180, 181, 189, 193, 195, 196,
197
Borgharen, 36
Born, burcht, 13, 117, 126, 143, 196
Bourgondië, hertogdom, 125, 134, 141, 143,
155, 156
Bourgondië, vrijgraafschap, 120
Brabant, hertogdom, 4, 7, 8, 56, 82, 106,
107, 120
Breisig, aan de Rijn, 92, 99
Bretigny, vrede van, 120
Brohlal, 191
Brüggen, Land van, 126
Brüggen, stad, 156
Brühl, 7, 35, 37, 38, 45, 47, 48, 106, 135, 153,
180
Brunssum, 199
Buonconvento, 28
Burg, burcht, 101
Burik (Büderich), 10, 174, 175, 176, 201
Burtscheid, abdij, 184
Calais, 72
Camen, 177
Caster, 171
Charolais, 120
Crecy, 71
Dahlem, Land van, 177, 178, 179
Dahlen, 156
Danzig, 197
Deutz, 5, 24, 79, 94

- Deventer, 10, 190
 Didam, heerlijkheid, 127
 Dollendorf, Landkreis Schleiden, burcht, 23, 24
 Doornik, 61
 Dorsten, ambt, 65
 Dortmund, 11, 25, 32, 71
 Drachenfels, 80, 191
 Duffel, 151
 Duisburg, 10, 11, 25, 102, 123, 176, 189, 197
 Dülken (bij Mönchengladbach), 90, 156
 Düren, 25, 39, 58, 72, 105, 171, 173, 190, 196, 198, 199, 200
 Düsseldorf, 99, 109, 170, 189, 193, 197
 Dijck, burcht, 94, 184
 Eifel, 191, 197
 Elzas, 190
 Emmerik, 74, 103, 104, 108, 150, 175, 189, 193, 197
 Engeland, 82, 118
 Erft, rivier, 134
 Erkelens, 92, 196, 201
 Essen, abdij, 13, 71
 Euskirchen, 23, 28, 171, 173
 Frankfurt, 13, 25, 49, 50, 198
 Frankrijk, 11, 57, 82, 108, 109, 155, 191
 Frechen (bij Keulen), 38, 39
 Friemersheim, 110, 126
 Friesland, 11, 33, 72, 104
 Gangelt, 109, 127, 128
 Geldern, stad, 196
 Gelre, graafschap/hertogdom, 4, 7, 9, 26, 74, 82, 102, 105, 107, 108, 109, 117, 118, 120, 121, 139, 141, 143, 149, 150, 151, 153, 154, 156, 163, 165, 166, 167, 173, 174, 176
 Genève, 158
 Gennep, 193, 199
 Gent, 153
 Gladbach, abdij, 90
 Glehn (t.z.w. van Neuss), 90
 Goch, 143, 150, 198, 199, 200, 201, 203
 Godesberg, 50, 61
 Grevenbroich, 23
 Grieth, 178
 Griethuizen, 174
 Guinegate, 153
 Gulik, graafschap/hertogdom, 102, 106, 108, 117, 121, 140, 163, 170, 171, 173, 174, 190, 191
 Gulik, stad, 76, 171, 173
 Hamm, 177
 Harderwijk, 165, 191
 Heerenwaarden, 109
 Heerlen, 36
 Heinsberg, 127
 Henegouwen, 72, 83, 104, 120
 Herpen, 104
 's Hertogenrade, 8, 171, 178, 179
 Hessen, 190
 Holland, graafschap, 72, 83, 104, 120, 134
 Homberger Werth (Ruhrort), 110
 Honnef, aan de Rijn, 62, 65, 170
 Huissen, 102, 175
 Hülchrath, burcht, 28
 Hülchrath, graafschap, 39, 48
 Hulhuizen, aan de Waal (Betuwe), 103
 Iserlohn, 177
 Italië, 26, 43, 191
 Jerusalem, 139
 Kaiserswerth, 11, 14, 25, 26, 39, 58, 72, 97, 99, 104, 105, 106, 118, 124, 138, 170, 193
 Kalcar (Calcar), 174, 175
 Kamerijk, bisdom, 61
 Kamp, abdij, 79
 Kampen, 190
 Kassel, slag bij, 46
 Kempen, 22, 48, 84, 92, 134, 170
 Kempen, Land van, 39, 90, 126
 Kerpen, 6, 120, 184
 Kessel, aan de Maas, 92, 109
 Keulen, aartsbisdom, 3, 21, 36, 42
 Keulen, stad, 3, 6, 7, 10, 11, 14, 16, 24, 25, 27, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 55, 56, 62, 63, 64, 65, 66, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 115, 116, 117, 123, 124, 125, 133, 135, 143,

- 150, 151, 153, 157, 171, 181, 182, 185,
189, 190, 192, 195, 196, 197, 198, 199,
200, 204
- Keulengouw, 39
- Keurkeulen, 23, 83, 94, 118, 119, 123, 134,
136, 138, 140, 147, 151, 152, 163, 170,
173, 180, 182, 183, 184, 185
- Kleef, graafschap/hertogdom, 79, 97, 101,
103, 104, 118, 119, 120, 121, 123, 129,
136, 137, 138, 163, 173, 174, 175
- Kleef, stad, 102, 174, 175, 201, 203
- Kleverham, 97, 101, 104, 108
- Kloosterrade, abdij, 199
- Koblenz, 59, 76, 80
- Köningsberg, 197
- Köningswinter, 62
- Konstanz, 98
- Kornelimünster, 25, 27, 184
- Krakau, burcht (bij Krefeld), 126, 156
- Kranenburg, 175, 203
- Krefeld, 109, 126, 156
- Kriekenbeek, 109
- Kronenburg, Landkreis Schleiden, burcht,
23, 24
- Landen van Overmaas, 82, 105, 120, 163,
177, 178, 179
- Lechenich, Landkreis Euskirchen, 16, 48, 65,
135, 153, 180
- Lennep, 170
- Liedberg, burcht, 14, 15, 23, 39, 134
- Liemers, 103, 104, 108, 150
- Limburg, aan de Vesder, 8
- Limburg, hertogdom, 4, 8, 108, 120
- Linn (bij Krefeld), 94, 103
- Linnich, 121, 140
- Linz, 48, 157, 181
- Lippe, rivier, 191
- Lobith, tol, 26, 103, 109, 119, 143, 150, 155,
191, 193, 195
- Lommersum, 6, 184
- Loon, graafschap, 59, 76, 83
- Löwenburg, 99, 127
- Lübeck, 197
- Luik, 55, 191
- Luik, bisdom, 78, 83, 93
- Lünen, 177
- Maas, 83, 92, 189, 190, 191, 193, 199, 203
- Maas en Rijn, passim
- Maastricht, 25, 36, 43, 55, 76, 82, 106, 134,
138, 139, 149, 152, 189, 190, 191, 196,
198, 199, 200, 201
- Mainz, aartsbisshop, 9, 10, 11, 15, 16, 21,
25, 31, 33, 34, 35, 37, 42, 55, 56, 62, 63,
83, 98, 116, 125, 157, 192
- Mainz, stad, 34
- Mark, graafschap, 6, 58, 97, 101, 103, 104,
118, 119, 120, 163, 176, 177, 191
- Mayen, 191
- Merzenich (bij Düren), 94
- Metz, 73
- Meurs, graafschap, 109, 126, 156
- Meurs, stad, 126, 156
- Milaan, 43, 78
- Millen, 109, 127, 128
- Mönchengladbach, 14, 204
- Monschau, heerlijkheid, 27, 105, 106
- Montfort, 92
- Mook, tol, 193
- Mühlendorf, 41
- Mühlheim (bij Deutz), 116, 123
- Munster, bisdom, 93, 128, 138, 139, 141,
154, 163
- Münstereifel, 92, 127, 171, 173
- Namen, graafschap, 120, 191
- Nancy, 152, 154, 156
- Nederrijn, passim
- Neuenahr, burcht, 81, 94
- Neurenberg, 28, 49, 73
- Neuss, 7, 34, 39, 43, 50, 71, 91, 133, 134,
151, 152, 154, 180, 181, 189, 196, 197,
201
- Nideggen, burcht, 4, 34, 171
- Niers, rivier, 134, 203
- Nieuwstadt, 92
- Nörvenich, 171
- Nürburg, 157
- Nijmegen, 10, 33, 102, 141, 150, 173, 199
- Odenkirchen (bij Rheydt), burcht, 39

- Oedt, aan de Niers, burcht, 28, 84, 92, 126, 170
 Oostenrijk, 63, 107, 198
 Orsoy, 102, 175, 176, 193
 Osnabrück, bisdom, 128, 138
 Ourthe, rivier, 92
 Paderborn, 115, 124, 137
 Parijs, 64, 95
 Pisa, 98
 Pont-à-Mousson, markgraafschap, 123
 Poppelsdorf (bij Bonn), 62, 149, 151
 Portugal, 191
 Prüm, abdij, 184
 Randerode, 117
 Ratingen, 170
 Ravensberg, graafschap, 62, 99, 140, 170
 Ravenstein, Land van, 104
 Recklinghausen, ambr, 65
 Reifferscheid, 81
 Remagen, 74, 123
 Rheinbach, ambr, 66
 Rheinberg, 22, 34, 43, 48, 50, 71, 84, 92, 103, 126, 135, 157, 180, 181, 189, 193, 196, 201
 Rhens, aan de Rijn, 42, 50, 63, 76
 Ringsheim, burcht, 23
 Roermond, 109, 173, 190, 191, 196, 197, 198, 199, 200
 Rolandswerth, 80, 181
 Rome, 7, 26, 43, 93, 98, 125, 137, 139
 Rijn, 15, 34, 48, 80, 91, 92, 116, 123, 157, 158, 189, 190, 192, 193, 198
 Rijnpalts, 98
 Saffenberg, 184
 Saksen, 64, 107, 190
 Schleiden, 23, 45
 Schoonvorst (Schönforst), 64, 106, 127
 Schotland, 46, 57
 Schwarzwald, 191
 Schwerte, 177
 Siegburg, 170, 191
 Sinzig, 11, 25, 39, 58, 72, 99, 105, 123
 Sittard, 36, 117, 126, 143, 190, 196, 198, 199, 200, 201
 Smithuizen, 102
 Soest (Westfalen), 17, 123, 133, 134, 135, 138, 140, 143, 147, 149, 150, 151, 154
 Sonsbeek, 174, 175
 Spiers, 11, 25, 26, 34, 49
 Stavelot, 92
 Straatsburg, 157
 Straelen, 150
 Süchteln, 156
 Susteren, 126, 143
 Terra Coloniensis, 3, 5, 6, 17, 21, 39, 48, 58
 Thüringen, 190
 Tiel, 109
 Tomburg, 80, 81
 Trier, aartsbisschop, 9, 10, 11, 21, 31, 33, 34, 35, 37, 42, 55, 56, 62, 63, 83, 98, 116, 125, 139, 157, 192
 Trier, stad, 152
 Uden (Uedem), 174, 175
 Unna, 177
 Uerdingen, 48, 201, 204
 Urmond, tol, 193
 Utrecht, bisdom, 120, 125, 127, 128, 134, 137, 139, 141, 155
 Utrecht, stad, 155, 193
 Valkenburg, heerlijkheid, 105, 177
 Valkenburg, kasteel, 8, 105
 Valkenburg, Land van, 8, 27, 36, 74, 81, 83, 105, 177, 178
 Valkenburg, stad, 43, 105
 Venetië, 191
 Venlo, 92, 109, 190, 191, 196, 197, 200
 Vienne, 28, 36, 49
 Vilich (bij Bonn), 10
 Virneburg, 81
 Vith, St. 92
 Vlaanderen, 25, 82, 83, 120, 191, 197
 Volmarstein (bij Hagen), 40, 48
 Wachtendonk, 149, 150, 151
 Waldfeucht, 109, 127, 128
 Wassenberg, 156
 Wesel, 102, 176, 189, 191, 197
 Westfalen, 40, 48, 65, 66, 120, 121, 190, 191, 197, 199

Westfalen, hertogdom, 62, 133, 134
Wickrath, 184
Wied, 180
Wipperfürth, 170
Woeringen, 3, 4, 7, 8, 9, 11, 14
Worms, 34
Xanten, 22, 26, 43, 90, 92, 103, 137, 138,
149, 150, 151, 154, 176
Zalt-Bommel, 82

Zeeland, graafschap, 72, 83, 104, 120, 191
Zevenbergebergte, 191
Zons, aan de Rijn, 91, 144, 193
Zuid-Duitsland, 33, 34, 50, 63, 191, 197, 198
Zülpich, 6, 10, 14, 23, 35, 37, 39, 48, 81, 84,
97, 108, 170
Zutphen, 173, 190
Zwolle, 190

- 1 Dr.M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*
- 2 Dr.Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek*
- 3 Dr.J.M. Gijsen, *Nikolaus Heyndal (2 delen)*
- 4 Drs.J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs.TH.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*
- 5 Dr.P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*
- 6 Dr.E. Roebroeck, *Het land van Montfort*
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*
- 8 Dr.J.M.Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr.Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A.P. Paape, *Donkere jaren*
- 11 Dr.Mr.H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*
- 12 Dr.C. van den Berg, H.B.J. van Rijn, *burgemeester van Venlo, pionier der miliehygiëne*
- 13 Dr.J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr.P.L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel I*
- 16 Dr.L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg*
- 17 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II*
- 18 Ir.C.E.P.M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr.S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr.W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr.P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr.J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr.J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn. ± 800-1288*
- 29 Henry Baillien, *Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad*
- 30 Dr.J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*
- 31 M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries*
- 32 Dr.Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*
- 33 Dr.A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeberig Maastricht*
- 34 P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdrieboek*
- 35 Dr.Ton Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist*
- 36 Prof.Dr.W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-± 1500*

